

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	32
'Aho	Tusite, 5 Sepitema 2023

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmata Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika	
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 32/2023
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**Sepitema, 2023
10.00am**

**'Aho: Tusite 5
Taimi:**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	4.1	Fokotu'u Fika 7B/2023 (Fokotu'u ke Paloti ke Fakamaloloo'i 'a e 'Eiki Palemia, Hon. Hu'avakameiliku)
	4.2	Tohi Tali 'a e 'Eiki Palemia, Hon. Hu'akavameiliku ki he Fokotu'u Fika 7B/2023
Fika 05	:	Kelesi

KANOTOHI

Lotu	7
Ui ‘a e Fale	7
Poaki	7
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea	7
Fokotu’u ki he taimi ngaue ‘a e Fale Alea	8
Tohi ‘oku fakahū mai ‘aki ’a e Fokotu’u Fika 7B/2023	8
Pālōti’i ‘o tali Fokotu’u ki he taimi ngaue	9
Tohi fakahū mai ‘aki Fokotu’u ke Pālōti’i ke Fakamālōlo’i Palēmia	10
Tohi Tali Palēmia fekau’aki mo e Fokotu’u 7B/2023.....	10
Talateu e Fokotu’u 7B/2023.....	11
Fakamaloloo’i ‘a e ‘Eiki Palēmia	11
Talateu Tohi Tali mei he Palēmia	12
Makatu’unga 1 ‘o e fokotu’u mai ke fakamālōlo’i ai ‘a e Palēmia	14
Tali Palēmia ki he Makatu’unga 1 e Fokotu’u.....	16
Makatu’unga fika 2 e Fokotu’u.....	21
Tali Palēmia ki he Makatu’unga 2 Fokotu’u	23
Makatu’unga fika 3 ‘o e Fokotu’u	24
Makatu’unga fika 4 e Fokotu’u.....	34
Tali Palēmia ki he makatu’unga 4 ‘i he Fokotu’u	36
Makatu’unga fika 5 e Fokotu’u	36
Tali Palēmia ki he makatu’unga 5 e Fokotu’u	38
Makatu’unga fika 6 ‘o e Fokotu’u	39
Makatu’unga fika 7 ‘o e Fokotu’u	43
Tali Palēmia ki he Makatu’unga fika 7 Fokotu’u.....	43
Makatu’unga fika 8 ‘o e Fokotu’u	45
Tali Palēmia ki he Makatu’unga fika 8 e Fokotu’u.....	46
Makatu’unga fika 9 ‘o e Fokotu’u	47
Tali Palēmia ki he makatu’unga fika 9 Fokotu’u	48
Makatu’unga fika 10 ‘o e Fokotu’u	48
Tali Palēmia ki he Makatu’unga fika 10	49
Makatu’unga 11 ‘o e Fokotu’u	50
Makatu’unga 12 ‘o e Fokotu’u	52
Tali Palēmia ki he makatu’unga 12 e Fokotu’u	54

Makatu’unga 13 ‘o e Fokotu’u	59
Tali Palēmia ki he Makatu’unga 13 e Fokotu’u	60
Makatu’unga 14 ‘o e Fokotu’u	61
Tali Palēmia ki he Makatu’unga 14 e Fokotu’u	63
Makatu’unga 15 ‘o e Fokotu’u	64
Tali Palēmia ki he Makatu’unga fika 15	67
Makatu’unga 16 e Fokotu’u	69
Tali Palēmia ki he Makatu’unga 16 e Fokotu’u	70
Tali Palēmia ki he Makatu’unga 17 e Fokotu’u	73
Makatu’unga 18 e Fokotu’u	74
Tali Palēmia ki he Makatu’unga 18	75
Makatu’unga 19 ‘o e Fokotu’u	80
Tali Palēmia ki he Makatu’unga 19 e Fokotu’u	84
Makatu’unga 20 ‘o e Fokotu’u	87
Makatu’unga 21 ‘o e Fokotu’u	93
Tali Palēmia ki he Makatu’unga 21 e Fokotu’u	95
Makatu’unga 22 ‘o e Fokotu’u	97
Tali Palēmia ki he Makatu’unga 22 e Fokotu’u	98
Makatu’unga 23 ‘o e Fokotu’u	100
Tali Palēmia ki he Makatu’unga 23 e Fokotu’u	101
Makatu’unga 24 ‘o e Fokotu’u	107
Tali Palēmia ki he Makatu’unga 24 e Fokotu’u	108
Makatu’unga 25 e Fokotu’u	108
Tali Palēmia ki he Makatu’unga 25 e Fokotu’u	109
Makatu’unga 26 e Fokotu’u	111
Tali Palēmia ki he Makatu’unga 26 e Fokotu’u	112
Makatu’unga 27 e Fokotu’u	114
Tali Palēmia ki he Makatu’unga 27 e Fokotu’u	116
Makatu’unga 28 e Fokotu’u	117
Tali Palēmia ki he Makatu’unga 28 e Fokotu’u	117
Makatu’unga 29 e Fokotu’u	119
Tali Palēmia ki he Makatu’unga 29 e Fokotu’u	120
Makatu’unga 30 e Fokotu’u	122
Tali Palēmia ki he Makatu’unga 30 e Fokotu’u	123
Makatu’unga 31 e Fokotu’u	124
Tali Palēmia ki he Makatu’unga 31 e Fokotu’u	125

Makatu'unga 32 e Fokotu'u	125
Tali Palēmia ki he Makatu'unga 32 e Fokotu'u	127
Makatu'unga 33 e Fokotu'u	128
Tali Palēmia ki he Makatu'unga 33 e Fokotu'u	130
Makatu'unga 34 e Fokotu'u	131
Tali Palēmia ki he Makatu'unga 34 e Fokotu'u	133
Makatu'unga fika 35 e Fokotu'u	137
Tali Palēmia ki he Makatu'unga 35 e Fokotu'u	138
Kelesi	143

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tūsite, 05 Sepitema 2023

Taimi: 1015-1045

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá. (Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki. ‘I he ta’u ‘e 10 kuo tau situ’a atu mei aí na’e tātaaitaha ke u tali ha fakaafe ke u tataki ‘a e lotú. Koe’uhí ko e mahu’inga ‘a e ‘ahó ni ki he Hou’eiki Fakafofonga Fale Aleá ko u pehē ‘oku ‘i ai mo e fatongia mafatukituki ke tau fakahoko he pongipongí ni. Nau tali ai ‘a e makatu’unga lelei kole mai he Kalaké ke u fakahoko ‘etau lotu he pongipongí ní. Pea neongo ‘oku ‘ikai ke u malanga ko hoku lelei tahá ‘e foaki ki he fatongia ‘o e ‘ahó ní. Ko u kole atu tau kamata ‘aki ‘a e ‘uluaki himí ‘a ia ‘oku to’o mei he himi 409, te u lau atu pē ‘uluaki peesí pea mou hiva mai e toengá ki he veesi faka’osí.

Lotu

(Na’e tataki ‘e he ‘Eiki Sea, Lord Fakafanua ‘a e lotu ‘o e pongipongí ní.)

‘Eiki Sea: Kole atu ki he kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí pea tapu mo e Hou’eiki Fakaafé kae ‘atā ke u fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘ahó ní, ‘aho Tūsite ‘aho 05 ‘o Sepitema 2023.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Palēmiá, ‘Eiki Tokoni Palēmiá, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatulá, ‘Eiki Minisitā Mo’uí, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí mo e Fakalakalaka Faka’ekonōmiká, ‘Eiki Minisitā ki Mulí mo e Takimamatá, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoní mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’angá, Palani Fakafonua, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafahi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui.

Poaki

‘Eiki Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, Johnny Grattan Vaea Taione. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ia e taliuí. Hangē ko ia ‘oku ke mea’í ‘oku Mēmipa pē ‘e taha ‘oku te’eki ke tali hono uí. Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea.

Me’a ‘a e ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Ta’ehāmai ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo ‘Ene ‘Afió

Tama Tu'í, Tupou VI kae 'uma'ā e Ta'ahine Kuiní, Nanasipau'u. Tapu atu ki he Tama Pilinisi Kalauní, Tupouto'a 'Ulukalala kae 'uma'ā e Fale 'o Tupou.

Tapu pea mo e 'Eiki Palēmiá, Hou'eiki Minisitā e Kapinetí, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpelé, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. Mālō homou laumālie lelei he pongipongi ni Hou'eiki, hangē pē ko e lotu na'e kamata mai 'aki 'etau fakataha'anga he pongipongi ni, 'oku 'i ai e 'asenita mahu'inga 'oku tēpile 'i he 'asenita ngāue e Falé he 'aho ni. Mou 'osi mea'i kotoa pē. 'Ikai ke u toe fie fakalōloa koe'uhí ko e mafatukituki 'o e ngāue 'oku hanga maí. Ko e 'uluaki pē 'oku fai e tokanga ki he founa ngāue mo fakamanatu atu 'etau ngaahi Tu'utu'uni tu'uma'ú.

Fokotu'u ki he taimi ngaue 'a e Fale Alea

Hou'eiki ko u fokotu'u atu ke tau ngāue pē 'o toki mālōlō ki he taimi angamahení 'i he 12 pea ka hili e mālōlō e Hou'eiki mei he 12 ki he 2 pea tau hoko atu mei he 2 kae 'oleva ko u fiu he tangutu atu mei mu'á pea tau toki mālōlō. Koe'uhí 'oku 'i ai pē e faka'amu ko e ngāue ko ení ke 'oua te tau toe fakalōloa kae fakangata pē 'a e ngāue fe'unga tonu pea mo 'etau ivi mo e taimi 'oku tuku maí ko 'etau founa ngāue pehe ni.

<002>

Taimi: 1045-1050

'Eiki Sea:

'Oku 'i ai foki 'a e Fokotu'u 'oku 'omai 'i he'etau 'asenita, 'a ia ko e fika 4.1, Fokotu'u fika 7B 'o e 2023, pea 'oku 'i ai pea mo e Tohi Tali mei he 'Eiki Palēmia 'oku 'i he 4.2 'o 'etau 'asenita. 'A ia 'oku fakahā mai 'e he Kalake 'i he pongipongi ni 'oku fakahū mai 'ene fakatonutonu ke toki tufa atu pē.

Pea ko e anga ko ē 'eku fakakaukau ki hono lau ko eni 'a e Fokotu'ú pea mo e Tohi Talí, ke lau fakataha pē koe'uhi he 'oku ki'i lōloa, 'aki 'a e founa pehe ni. Lau 'a e fokotu'u 1, 'osi pē hono lau 'a e fokotu'u 1, lau 'a e tali ki he fokotu'u 1, pea tau hoko atu leva ki he fokotu'u hono 2, 'osi pē hono lau 'a e fokotu'u hono 2, tali ai pē 'a e fokotu'u hono 2, 'o tau pehepehē ai pē ki he ngata'anga 'o e Fokotu'u, 'a ia ko e Fokotu'u hono 46.

'Oku ou tui 'o kapau te tau lau 'a e fokotu'u 'i he'ene kakatō ko e taimi ko ē te tau kamata ai 'i he tali, kuo ngalo kātoa 'a e ngaahi fokotu'u ia mei he kamata. 'E malava pē ke tau ngāue pehe ni Hou'eiki, koe'uhi ko e Tohi Tali ia 'oku 'ikai ko ha me'a ia 'e toe pāloti'i makehe. Ko e naunau pē ia 'oku fakataha hono lau pea mo e fokotu'u. 'A ia 'i hono aofangatukú ko 'ene 'osi pē hono lau te u tuku atu 'a e faingamālie Hou'eiki ke mou fakamalanga mai ki he Fokotu'u pea mo e Tali.

Te tau tauhi pē 'a e taki miniti 'e 10, ka ko 'ene melie pē 'a e feme'a'aki te u ui leva 'a e pāloti, pea ko 'etau pāloti'i 'a e fokotu'u, pē 'oku mou loto ki ai pē 'ikai. Ka te u toe fakama'ala'ala atu pē 'a e founa ngāue 'i he'etau a'u ki he kongā ko ia 'o 'etau ngāue, pea 'i he pongipongi ni te u kole ki he kalake ke hoko atu 'etau ngāue.

Tohi 'oku fakahū mai 'aki 'a e Fokotu'u Fika 7B/2023

‘A ia ko e Tohi ‘oku fakahū mai ‘aki ’a e Fokotu’u Fika 7B/2023, ‘e lau ia pea te tau hoko atu leva ki he tohi ‘oku fakahū mai ‘aki ’a e Tohi Tali ‘a e ‘Eiki Palēmia, ke lau mo ia, pea tau foki leva ki he Fokotu’u ‘o lau ‘a e puipuitu’a, pehē foki ki he puipuitu’a ‘o e Tohi Tali pea tau toki kamata leva mei he Fokotu’u fika (1) ‘o hangē ko ia ko u ‘osi fakamatala atu. Hou’eiki ‘oku toe ‘i ai ha fehu’i pē kole fakama’ala’ala, Tongatapu 4 me’a mai.

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea mālō ho’o laumālie ki he pongipongi ni, fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. ‘Eiki Sea ko e kole pē eni ia ke tokoni mai ‘a e Feitu’u na ‘o fakama’ala’ala ko e ‘uhinga he ko e fokotu’u kuo ke ‘omai, ki he taimi ngāue na’a lava Sea ke fakahā loto ā ‘a e Falé ko hono ‘uhingá ko e Tu’utu’uni 23, ko hono ‘uhingá pē ko e ngāue faka-Konisitūtone, ke tonu pē mo pau Sea ke *waive* ‘a e taimí, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ne tali ‘a e fokotu’u ‘oku fakama’ala’ala mai ‘e Tongatapu 4, kātaki ‘o hiki mai ho nima.

‘Eiki Palēmia: Sea toe fakama’ala’ala mai angé ‘a e Fokotu’u.

‘Eiki Sea: Ko e fokotu’u ‘a Tongatapu 4, ke tau pālōti’i ‘a ‘eku kole atu ki he founa ngāue ko ia ‘i he pongipongi ni. Kapau ‘oku mou loto ki he founa ko iá ‘a ia na’e fakama’ala’ala atú, taimi ngāue mo e founa hono lau ‘o e tohí mou fakahā mai homou nima. Tongatapu 4.

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē, pea mo e, mo e taimí, taimi ngāue.

‘Eiki Sea: Ko ia na’a ku ‘osi fakahā atu pē ko e taimi ngāue pea mo e founa hono lau ‘etau tohí mo e ngāué.

Māteni Tapueluelu: Ko ia Sea, ko e tu’utu’uni ia ‘a e tohi ngāue. Poupou mālō Sea.

Pālōti’i ‘o tali Fokotu’u ki he taimi ngaue

‘Eiki Sea: Fakahā mai homou nima kapau ‘oku mou loto ki ai.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Pīveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Liku’o Hihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Minisitā ki Muli, Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto kotoa ki ai ‘a e Hou’eiki ko ení, toko 26.

<005>

Taimi: 1050-1055

‘Eiki Sea: Kalake ke hoko atu hono lau mai e tohi ‘oku fakahū mai’aki ‘a e ‘asenita 4.1.

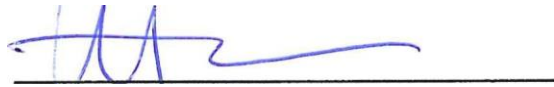
Tohi fakahū mai 'aki Fokotu'u ke Pālōti'i ke Fakamālōlooi Palēmia

Tokoni Kalake(Fokotu'u):

(TU'UTU'UNI 84A(2))
KI HE FALE ALEA 'O TONGA
NUKU'ALOFA
TONGA

FANONGONONGO 'A E TAUMU'A KE FAKAHOKO HA FOKOTU'U KI HA PALOTI KE
FAKAMALOLOO'I 'A E PALEMIA

Ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga
'OKU OU FAPA'APA MO FAKAHA KO AU 'OKU OU FAKAMO'ONI HINGOA 'I LALO, 'oku ou
fakaha heni 'a e taumu'a ke fakahoko ha Fokotu'u ki he Fale Alea 'o Tonga ke fakahoko ha paloti ke
Fakamaloloo'i 'a e Palemia ko Siaosi Sovaleni

Hon 'Aisake Valu Eke

22 - 8 - 2023

Tohi Tali Palēmia fekau'aki mo e Fokotu'u 7B/2023

Kalake Tēpile(Tali): TU'UTU'UNI 84A(2)

'Eiki SEA 'O E FALE ALEA
FALE ALEA 'O TONGA
NUKU'ALOFA TONGA

'Eiki Sea,

TOHI TALI KI HE FOKOTU'U KI HA PĀLOTI KE FAKAMĀLOLOO'I 'A E 'EIKI
PALEMIA

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu 'i he tohi' ni, 'a e tali ki he ngaahi makatu'unga 'o e
'Fokotu'u ki he Fale Alea 'o Tonga ke fakahoko ha pālōti ke fakamaloloo'i 'a e Palemia 'o Tonga',
'a ia na'e fakahū atu 'e he Fakafofonga Fale Alea 'o e Kakai 'o Tongatapu 5, Hon Dr. 'Aisake
Valu Eke 'i he 'aho 22 'o 'Aokosi 2023. Ko e fokotu'u ko 'eni mo hono ngaahi makatu'unga, na'e
fakahoko mai 'e he Kalake Pule 'o e Fale Alea 'o Tonga, 'i he 'aho 26 'o 'Aokosi, 2023.

Faka'apa'apa atu,

.....
Hon Hu'akavameiliku (Siaosi Sovaleni)
Palēmia 'o Tonga
'Aho 31 'o 'Aokosi 2023.

Talateu e Fokotu'u 7B/2023

'Eiki Sea: Talateu.

Tokoni Kalake Fale Alea: K1 HE

Fale Alea 'o Tonga

Nuku'alofa

TONGA

FOKOTU'U KE FAKAHOKO HA PĀLOTI KE FAKAMALŌLOO'I 'A E PALEMIA **Fokotu'u Fika 7B/2023**

Ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga,

'Oku mau faka'apa'apa mo fakaha ko kimautolu 'oku fakamo'oni hingoa 'i lalo, 'oku mau fokotu'u atu ki he Fale Alea 'o Tonga ke fakamaloloo'i 'a e Palēmia ko *Hon.* Siaso Sovaleni koe'uhi ko e ngaahi makatu'unga 'oku hā atu 'i lalo.

Talateu

Ko hono fokotu'u 'i he Konisitutone 'a e kupu 50B ki he "Paloti ki hono Fakamaloloo'i 'o e Palemia" ko e kongamahu'inga ia 'i he liliu fakapolitikale fo'ou ne tau kamata talu mei he ta'u 2010 ki hono fakapapau'i 'a e pule lelei pea pehe ki he taliui 'a e pule'anga mo e Palemia 'i he fakahoko fatongia ki he lelei 'o e kakai 'o e fonua. Ko e fatongia ki hono sivilivivi 'i 'o e fakahoko fatongia 'a e pule'anga 'oku tataki 'e he Palemia 'i he kaveinga 'o e pule lelei 'oku fakafatongia'aki ia 'a e hou'eiki fakafongia 'o e Fale Alea. Ko e fatongia mahu'inga 'eni mo mafatukutuki koe'uhi kuopau ke fua tautau 'a e fakahoko fatongia 'a e Palemia pe 'oku iai ha 'uhinga malohi mo mahu'inga ke makatu'unga ai ha fokotu'u ki hano fakamalolo'i. 'I he fakahoko 'o e fokotu'u ko 'eni kuo pau ke fai 'a hono fakakaukau'i fakapotopoto 'o makatu'unga 'i he lelei pe kovi ki he fonua 'o ka fakahoko ha liliu 'o e pule'anga ki ha Palemia fo'ou.

Hili hono vakai'i faka'auliliki 'o e ngaue 'a e pule'anga talu mei he 'aho 21 'o Novema 2021 'o a'u mai ki he 'aho ni, 'oku mau tui 'i he loto faka'apa'apa 'oku fakapotopoto pea mo leleiange ki he fonua ke fakahoko 'a e fokotu'u ko 'eni fakatefito 'i he ngaahi makatu'unga mahu'inga 'oku fakahaa'i 'i lalo koe'uhi pe ko e lelei fakalukufua 'o e fonua.

Kalake Tēpile(Tali):

Tu'utu'uni 84(A) Kupu si'i (2).

Tohi Tali ki he Ngaahi Makatu'unga ki he Fokotu'u Fika 7B/2023 ke fakahoko ha Paloti ke **Fakamaloloo'i 'a e 'Eiki Palemia**

Ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga,

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu heni 'a 'eku tali ki he tohi Fokotu'u fika 7B/2023 ke fakahoko ha paloti ke fakamaloloo'i 'a e Palemia, 'a ia na'e fakahoko mai 'i he tohi 'a e Kalake Pule 'o e 'aho 26 'o 'Aokosi 2023.

Fale Alea ‘o Tonga
Tonga

‘Eiki Sea

Tohi Tali ki ha fokotu‘u ke pāloti ke fakamālōlō‘i ‘a e ‘Eiki Palēmia.

Ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

Ko u faka‘apa‘apa mo fakahoko atu heni ‘a ‘eku tali ki he Fokotu‘u Fika 7B 2023 ke fakahoko ha pāloti ke fakamālōlō‘i ‘a e Palēmia ‘a ia na‘e fakahoko mai he tohi ‘a e Kalake Pule ‘aho 26 ‘Aokosi 2023.

Tokoni Kalake Fale Alea(Fokotu‘u): Ko e ngaahi makatu‘unga ke fakamālōlō‘i ai ‘a e Palēmia *Honorable* Siaosi Sovaleni.

Makatu‘unga 1

Ko hono fakalele ‘a e Kautaha Vakapuna Lulutaí talu mei he 22 Sune 2020 pea kuo ‘osi e ta‘u ‘e taha ‘oku kei kau pē ‘a e Hou‘eiki Minisitā he Poate ko e kau Talēkita ...

<007>

Taimi: 1055-1100

Tokoni Kalake : ...pea ‘ikai ke ngata aí, ‘oku te‘eki ai ke fakakau ‘i he Lao ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule'anga ‘a e kautaha ko eni..

Veivosa Taka : Sea kātaki ha ki‘i faingamālie ke u ki‘i fakahoha'a atu. Ki‘i fehu‘i pē Sea.

'Eiki Sea : Me‘a mai Ha'apai.

Veivosa Taka : Tapu pea mo e Feitu‘ú na 'Eiki Sea tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. 'Eiki Sea ko ‘eku fehu‘i pē ‘oku ‘i fē ‘a e kau fakamo‘oni ko eni na‘e ‘asi he lave ‘a e tohi ko ē ‘i ‘olunga. Ko e ‘uhinga he ‘oku ‘omai ‘a e Tohi Fokotu‘u pea fakamo‘oni ‘a e tokotaha ko ia ka ‘oku ... Mālō Sea.

'Eiki Palēmia : Tānaki atu pē ki ai Sea hangē ko ē ko ho‘o me‘a na‘e me‘a ‘aki e Talateu ka na‘e te‘eki ai ke fakahoko mai ‘a e Talateu ko ē ‘a e Pule'anga kae toki hoko ki he ngaahi makatu'unga, hangē pē ko ē ko e me‘a na‘e tali ‘e he Falé Sea. Mālō.

'Eiki Sea : Ko ia Hou'eiki fakatokanga‘i pē ‘a e fakatonutonu ko ia mei he 'Eiki Palēmia. Ko u kole pē ki he Kalake ke lau kakato mai ‘a e peesi fika 11 ‘o a‘u ki he peesi fika 13 ‘o e Tali ko ē Palēmia ka tau toki hoko atu ki he makatu'unga ‘uluaki.

Talateu Tohi Tali mei he Palēmia

Kalake Tēpile : Peesi 11 - Talateu.

Ko ‘Ene ‘Afio Tupou VI ko e Tu‘i ‘o e ‘Otu Tonga na‘a ne fakanofu ‘a e motu‘a ni ko e Palēmia ‘o e Pule'anga Tonga ‘i he ‘aho 27 ‘o Tisema 2021. Ko e hili eni ‘a e Fili Palēmia na‘e fakahoko ‘e he Fale Alea ‘o Tonga ‘i he ‘aho 15 ‘o Tisema 2021. Na‘e fakanofu ‘a e Hou'eiki Minisitā Kapineti ‘a ‘Ene ‘Afio pea mo e Pule'anga ‘e he ‘Ene ‘Afio Tupou VI ‘i he ‘aho 28 ‘o Tisema 2021 ‘o kamata ai ‘a e fakahoko fatongia ‘a e Pule'anga lolotonga.

Na'a ku fuakava 'i hono fakanofo au ki he lakanga mahu'inga mo mafatukituki ko eni 'o fakatautu ki he Lao 'o Tonga, ke u fakahoko hoku tuku'inga ke fakahoko 'a e ngaahi fatongia kotoa 'o e Palēmia 'o Tonga 'i he 'ofa, faitotonu mo e ivi kotoa 'i he tokoni mai 'a e 'Eiki, pea te u fakafeta'i pē ai mo fakamālō.

'O hangē ko e veesi Folofola mei he Faifekau 'i hono fakahoko 'a e lotu tapuaki 'o e fuofua Kapineti 'o e Pule'anga ko eni he 'aho 29 'o Tisema 2021 'i he Tohi 1 Kalonikali 28 : 9,10.

Pea ko koe Tama Solomone, ke ke 'ilo 'a e 'Otua ho tupu'anga pea ke ke tauhi ki ai 'aki 'a e lotu haohaoa mo laumālie tōnunga he 'oku hakule 'e Sihova 'a e lotu kotoa pē pea 'oku ne 'afio'i kotoa pē 'a e ngaahi fakakaukau. Kapau te ke kumi kiate Ia te ke ma'u Ia, ka 'o kapau te ke li'aki Ia te Ne li'aki koe 'o ta'engata. Ko ia ke ke tokanga he kuo fili koe 'e Sihova ke langa ha fale mono 'afio'anga tapu, ke ke lototo'a pē 'o fai. Pea ko e lototo'a ko ia 'oku fakahoko 'aki 'a e fatongia neongo 'oku 'ikai ko ha halafononga faingofua pea lahi fau mo hono ngaahi pole mo hono ngaahi kaupeau.

'I he hili pē ha uike 'e 2 'i he kamata mai 'a e fua fatongia. Na'e puna 'a e mo'ungaafi ko Hunga Tonga Hunga Ha'apai (HTHH) he 'aho 15 'o Sanuali 2022. Pea 'i he 'aho 1 Fepueli 2022 na'e kamata mafola ai 'a e mahaki faka'auha fakamāmani lahi ko e KOVITI-19 'i Tonga ni.

Ko e taimi faingata'a lahi eni 'i hono fakahoko 'a e ngaahi tokoni fakavavevave kiate kinautolu mo e ngaahi feitu'u na'e uesia he HTHH mo e fakaakeake, pea 'i he taimi tatau hono fakahoko fakataha mo e ngāue pelepelengesi ki he ngaahi fakangatanga mo e fakataputapu ke ta'ofi mo hono tokangaekina mo malu'i 'a e mo'ui 'a e kakai 'o e fonua mei he KOVITI-19.

Na'e maumau lahi 'a e keipolo fetu'utaki faka'initaneti mei he HTHH 'o motuhia ai 'etau fetu'utaki pea pehē ki tu'apule'anga 'o toe faingata'a ange ai 'a e ngāue mo e langa fakaakeake. Na'e uesia lahi ai mo e Lotu mo e Ako 'a e Takimamata mo e ngaahi ngāue fakapisinisi.

Na'e toe faingata'a ange 'a e fakahoko fatongia he na'e kei fakaakeake mei he saikolone Haloti 'i 'Epeleli 'o e 2020. Lolotonga ko ia 'a e fakaakeake mei he saikolone *GITA* 'i he 2018 ka na'e lototo'a pē 'a e motu'a ni mo e Pule'anga 'i he kau mai 'a Langi ke fakahoko 'a e fatongia 'o hangē ko e tukupā.

<008>

Taimi: 1100-1105

Kalake Tēpile: ... Tali.

'Oku tau fakamālō lahi ai ki he Potungāue Mo'ui ki hono fakahoko 'a e Polokalama Huhu Malu'i Fakafonua ke malu'i kitautolu mei he mahaki faka'auha. Pea pehē foki ki he ngaahi kupu fengāue'aki kotoa pē 'a 'Ene 'Afio mo e Fale 'o Ha'amoheofo, Hou'eiki 'o e Fonua, Fale Alea 'o Tonga, ngaahi potungāue 'a e Pule'anga, Siasi, Ako'anga, Pisinisi, Kautaha 'ikai fakapule'anga mo e Sosaieti Sivile 'o a'u ki he ngaahi hoa ngāue mo e ngaahi Pule'anga Muli, ngaahi Kautaha Pule'anga kotoa pē mo si'i kakai 'o e fonua he ngāue fepoupouaki mo fetokoni'aki kotoa pē 'o malava ai ke tau tū'uta mātu'u he ngaahi 'aho ni mei he faingata'a lahi ne tau fou mai ai.

Na'e toe hoko foki mo e ngaahi pole kehekehe fakamāmani lahi hangē ko e tau 'i 'Iukuleini (*Ukraine*) 'o uesia ai mo hiki lahi 'a e totongi 'o e lolo 'o e punakaki 'a e hikihiki 'o e totongi koloa 'o a'u ki he peseti 'e 14 'i Sepitema 2022, ka kuo holo ki he pēseti 'e 6 ki he 7 'i he ngaahi māhina kimui ni. Fakamālō ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga mo e ngaahi kupu fekau'aki hono mapule'i 'a e hikihiki 'a e totongi 'o e koloa.

Na'e hoko foki mo e fokotu'u ha patiseti fe'amokaki tupu mei he ngaahi faingata'a na'a ku, na'a ku fakahoko atu mo e taumu'a ke fakahoko 'a e langa fakaakeake mo e langa fonua pea 'oku tau fakamalō ki he ngaahi potungāue 'a e Pule'anga mo Fale Pa'anga pē foki pea pehē ki he ngaahi hoa ngāue 'i he ngāue fetokoni'aki kotoa pē 'o malava ai ke fakapalanisi 'a e Patiseti mo e hulū foki 'i he ta'u fakapa'anga ne tau toki situ'a mei ai. 'I hono fakamā'opo'opo 'o e Ta'u Fakapa'anga 2022/2023 na'e hulu 'aki 'a e pa'anga 'e 7.4 miliona.

'Eiki Sea, 'oku natula pehē 'a e tali ki he ngaahi makatu'unga kuo tuku mai ke fakamalōlo'o 'i 'a e motu'a ni mei he Lakanga Palēmia, na'a tau fou mai 'i he ngaahi fu'u faingata'a lahi ka 'oku tui 'a e Pule'anga kuo tau ma'anua eni ka 'oku 'ikai ngata ai 'a e fakahoko fatongia tōtōivi ma'a Tonga mo hono kaha'ū 'i hono faka'apa'apa' 'i 'o e Konisitūtone mo e Pule 'a e Lao 'o hangē ko e ngaahi tohi tali ko eni 'oku fakahoko atu 'i he loto hangamālie mo'oni.

Makatu'unga 1 'o e fokotu'u mai ke fakamalōlo'o 'i ai 'a e Palēmia

Tokoni Kalake: Fokotu'u.

Ko e Ngaahi Makatu'unga ke fakamalōlo'o 'i ai 'a e Palēmia ko *Hon.* Siaosi Sovaleni.

Makatu'unga 1: Ko hono fakalele 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai talu mei he 22 'o Sune 2022. Pea kuo 'osi e ta'u 'e taha 'oku kei kau pē 'a e Hou'eiki Minisitā he Poate ko e kau Talēkita pea he 'ikai ke ngata ai 'oku te'eki ai ke fakakau 'i he Lao ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 'a e kautaha ko eni.

Pea 'oku fehu'ia leva 'ene lele 'i he taimi ni pea mo hono falala'anga mo e tu'unga fakalaó. Na'e fokotu'u pē lesisita 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai 'aho 22 'o Sune 2022 ko e Kautaha Fakalotofonua. Pea ko e 'osi eni 'a e ta'u 'e meimei tolu 'oku kei kau pē 'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti ko e kau Talēkita 'i he kautaha ko eni 'a e Pule'anga. Pea 'ikai ke ngata ai 'oku te'eki ai ke fai ha ngāue ia 'e he Pule'anga Lolotonga ke fakakau mai e Kautaha Vakapuna Lulutai ki he lisi 'o e ngaahi kautaha 'oku kau ki he pisinisi 'a e Pule'anga 'oku fiema'u 'i he kupu 5 kupu (1) 'o e Lao ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga. Pea 'i he'ene pehē 'oku lele 'i tu'a lao pē 'a hono fakalele 'o e kautaha ko eni 'a e Pule'anga.

Ko e taimi 'oku fokotu'u ai ha kautaha pisinisi 'a e Pule'anga 'oku ua 'a e lao ke faipau *comply* ki ai. 'A ia ko e Lao ki he Ngaahi Kautaha (*Companies Act*) pea mo e Lao ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga pea kuo pau ke lesisita mo fakakau e kautaha pisinisi 'a e Pule'anga ki he ongo lao ko ia 'i he taimi pē 'oku fokotu'u ai koe'uhí ke nofo malu 'i he founa ngāue mo e tu'utu'uni ngāue mo e taliui ki he kau ma'u 'inasi pea mo e kakai 'oku felāve'i mo ia pē (*public interest*) pē ko e 'inasi 'o e Pule'anga 'i he kautaha. 'Oku 'i ai e ongo lao ko eni, pea ke 'oua 'e nofo 'i tu'a lao he 'e lava ke faitu'utu'uni ta'efakalao mo ta'efakapotopoto 'a kinautolu 'oku nau 'i he Poate 'a e kautaha pisinisi 'a e Pule'anga ko ia pea pehē foki he'ikai tali ui ki he Fale Alea mo e kakai 'o e fonua 'oku 'o nautolu e pa'anga pea mo hono vakai'i 'ene malu mo 'ene ngāue lelei 'aki.

Ko e Lao 'a e Ngaahi Kautaha (*Companies Act*) 'oku ne lau e kautaha ko e kautaha taautaha (*private company*) pea 'oku 'i ai 'ene fakangatanga 'a'ana he ngaahi fakamatala ke tuku atu ki tu'a ki he Fale Alea mo e kakai felāve'i mo e ngaahi me'a 'oku fakahoko 'e he Talēkita pea mo e pisinisi ko ia 'o hangē ...

Taimi: 1105 – 1110

Tokoni Kalake: ... ko e Kautaha Lulutai ‘oku lolotonga ngāue pe he malumalu ‘o e Lao ‘o e Ngaahi Kautahá. Pea ‘oku fe’unga pe ia mo e pisinisi taautahá (*private shareholders*) ka ‘oku ‘ikai te ne feau ‘e ia ‘a e fiema’u taliui ‘oku fiema’u ke fakahoko ki he Fale Aleá mo e kakai e fonuá. Ko e ‘uhinga ia ‘a hono fokotu’u ‘a e Lao ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’angá he ‘oku ‘i ai ‘a e fiema’u makehe ia ki ai ‘o hangē ko e fiema’u ke nofo ‘a e kautahá ‘i he tokangaekina ‘e he Potungāue Ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga (*Ministry of Public Enterprises*), pea pehē ki he fiema’u ke fakahoko ki he Fale Aleá ‘a ‘ene ngāue ‘oku fakahoko ‘i he ta’u takitaha ‘o tatau pe ‘a e ngāue fakapa’anga pea mo e ngaahi tu’utu’uni ki he’ene fakahoko fatongá.

Ko hono tuku pe ‘a e Kautaha Vakapuna Lulutai ‘i he malumalu ‘o e Lao ki he Ngaahi Kautahá kae te’eki ke fakahū mai ke kau ‘i he Lao ‘o e Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’angá. ‘Oku toitoi mai leva ‘a e Pule’anga ‘i he Lao ‘o e Ngaahi Kautahá, ke fai ‘a e ngaahi tu’utu’uni mo e fengāue’aki ai mo e Pule’angá. ‘Oku ‘ikai ‘ata ki tu’a ‘o hangē kuo hoko ki he fakatau vakapuna fo’ou ko ‘eni ki he *Twin Otter* ‘o ‘ikai ke fakahā mai ke ‘ilo’i ‘e he Fale Aleá, pea a’u pe ki hono fufuu’i ‘o ‘ikai ke fakakau mai he ‘Esitimeti 2023/2024. Pea pehē foki mo e ‘ikai ke tali mai ‘a e tohi fehu’i Faka-Fale Alea na’e ‘oatu ki he ‘Eiki Palēmiá, (ka ko e Sea ‘o e Kautaha Vakapuna Lulutai) ‘o felāve’i mo e fiema’u ke ‘omai ‘a e fakamatala pa’anga ki he ngāue ‘a e Kautaha Lulutai me’i he ta’u 2020/2021, 2021/2022 mo e 2022/23, pea pehē ki he fiema’u ke fakahāa’i mai ‘a e palani ‘a e Pule’anga ki he kautaha Lulutai ‘i he ta’u fakapa’anga fo’ou 2023/2024.

Ko e ‘ikai ke ‘omai ‘a e ngaahi fakamatala ko ‘eni kae toki ‘ilo kimui ‘i he Fale Alea ‘i he ‘aho 14 ‘o ‘Aokosi ‘i he me’a ‘a e ‘Eiki Palemiá pea mo e Tohi me’i he Pule ‘o e Kautaha Lulutai ta ne ‘i ai ‘a e palani ‘a e Pule’anga ‘i he konga kimu’a ‘o e 2023 (lolotonga ‘o e ta’u fakapa’anga kuo toki ‘osi 2022/2023) ke fakatau mai ‘a e vakapuna fo’ou *Twin Otter* ‘oku fe’unga mo e pa’anga ‘Amelika ‘e USD\$6.25 miliona (pe ko e T\$14.7 miliona). Pea fakapa’anga ‘e he Pule’anga ‘a e totongi ‘o e Pa’anga ‘Amelika pe ko e USD\$2 miliona (pe ko e Pa’anga Tonga T\$4.4 miliona) ‘i he 2022/2023) ko e fakalahi ‘o e ‘inasi ‘i he Kautaha Lulutai pea na’e ‘osi fakahoko ‘a e totongi ‘o e fakamole ko iá ‘a e Pa’anga ‘Amelika ‘e USD\$2 miliona ‘i he ta’u fakapa’anga 2022/2023 kae ‘ikai ke fakakau mai ia ‘i he ‘Esitimeti 2023/2024 ‘i he kolomu ki he ‘esitimeti liliu 2022/2023 pe ko e *revised estimate 2022/2023* ‘a e Potungāue Pa’angá.

‘Oku hā mahino heni ‘a e palopalema ‘o e ‘i tu’a ‘i he Laó ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’angá pea mo hono maumau’i ‘o e Lao ki he Pa’anga ‘oku vahe’i ki he ‘Esitimeti fakata’u ‘a e Pule’anga ki he 2023/2024 pea mo e taliui ki he pa’anga ‘a e pule’anga ‘oku fiema’u ‘e he kupu 51 ‘o e Konisitutone.

‘Oku kei nofo pe ‘a e ngāue ‘a e Kautaha Vakapuna Lulutai ‘i he fakapo’uli kae ‘oua leva kuo fakahū mai ke fakakau ki he Lao ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’angá pea mo hano alea’i ‘a hono kaha’ú ‘e lelei fakalukufua ki he kakai ‘o e fonuá pea ‘ata mahino kitu’a (*transparent and accountable*) pea fakalele ‘e he Poate ‘oku ‘ikai kau ai ‘a e Kapineti ‘o fakatupu ‘a e fepakipaki ‘o e mafai (*conflict of interests*) ‘o uesia ‘a e faitu’utu’uni fakapotopotó pea fai pau ki he fiema’u ‘a e Laó ‘o e Fefolau’aki Vakapuna Sivilé. Ko e Poate ‘a e Lulutai ‘oku Sea ai ‘a e Palemiá, Tokoni Sea ‘a e Minisitā Pa’angá pea Talēkita ‘a e Tokoni Palēmiá pea mo e Minisitā ‘o e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Laláhi.

‘Oku ‘i he kupu 14(2) ‘o e Lao ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’angá ‘o pehē: “Fakatatau ki he Laó ni, kuo pau ke ‘ikai fakanofu pe hoko atu ha memipa ‘a e Kapinetí, pe ‘o e Fale Alea ko ha Talekita ‘o ha pisinisi ‘a e Pule’anga tukukehe ‘i he ngaahi taimi ko ia ‘oku fokotu’u ai ha pisinisi fo’ou ‘a e Pule’anga pea ‘oku pehe ‘e he Pule’anga ‘oku fiema’u ke fakanofu ha kau Memipa ‘o e Kapineti ki ha vaha’a taimi fakataimi, ‘o ‘ikai ke laka hake ‘i he māhina ‘e 12 meí he ‘aho na’e fokotu’u ai ‘a e pisinisi ‘a e Pule’anga, ke fokotu’u ha pisinisi fo’ou ‘a e Pule’angá.

Neongo ‘oku te’eki ai ke fakakau mai ki he Lao ‘o e Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’angá ‘a e Kautaha Vakapuna Lulutaí. Ka ‘oku lolotonga fakalele pe ‘a e kautahá ni ‘e he Pule’angá lolotonga ko e Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’angá. ‘I he’ene pehē ‘oku ta’efakalaó ‘a e fakalele ‘a e Kautaha Vakapuna Lulutaí ko e ‘ikai fakatatau mo e ...

<010>

Taimi: 1110-1115

Tokoni Kalake: ... Lao ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’angá. Pea ‘oku te’eki ke fakahū ha fakamatala pa’anga ‘a e kautaha ko ‘ení ki he Fale Aleá.

Kuo ‘osi ‘oatu ‘a e Tohi Fehu’i ki he ‘Eiki Palēmiá ‘oku Sea ‘i he Poate ‘a e Kautaha Vakapuna Lulutaí ke ‘omai ha fakamatala pa’anga ki he ngāue ‘a e kautahá talu mei he’ene kamata ngāué, pea pehē ki he palani ‘a e Pule’angá ki he Kautaha Lulutaí ‘i he ta’u fakapa’anga 2023/2024, ka ‘oku te’eki ai ke ‘omi ha tali ia ki he tohi fehu’i ko ‘ení. ‘Oku maumau’i heni ‘a e Tu’utu’uni Ngāue ‘a e Fale Aleá pea mo e kupu 51 ‘o e Konisitūtoné ke taliui ki he Fale Aleá ‘a hono ngaue’aki ‘a e pa’anga ‘a e fonuá ‘oku tauhi fakasetuata ‘e he Pule’angá.

Ngaahi Fakamo’oni ki he Makatu’unga 1

1. Tohi Fehu’i ki he ‘Eiki Palēmiá ‘o e ‘aho 14 ‘o Ma’asi 2023 ko e fiema’u ha fakamatala pa’anga ki he ngāue ‘a e Kautaha Vakapuna Lulutaí talu mei he kamata’anga ‘o e 2020/2021 ki he 2022/23, pea mo e Palani ‘a e Pule’angá ki he Kautaha Lulutaí ‘i he ta’u fakapa’anga 2023/2024.

Tali Palēmia ki he Makatu’unga 1 e Fokotu’u

Kalale Tepile: Tali

1.1 Ko e Kautaha Vakapuna Lulutaí ‘oku fakalele ‘o fakatatau ki he Laó pea ‘oku fakafiemālie mo fakalakalaka ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e kautahá, ‘i he feinga ‘a e Pule’angá ke fakahoko lelei ‘a e fefolau’aki vakapuna fakalotofonuá ma’a e kakai ‘o e fonuá.

1.2 Na’e lesisita ‘a e Kautaha Vakapuna Lulutaí (*Lulutai Airlines Ltd*) ko e kautaha pisinisi (*public company*) ‘i he malumalu ‘o e Lao ki he Ngaahi Kautahá (Vahe 17.08) pea ‘oku ‘ikai ko e pisinisi ‘a e Pule’angá (*public enterprise*) fakataha pea mo hono kau Talēkitá ‘i he ‘aho 28 ‘o Mē 2020. ‘Oku pule’i mo fakalele ‘a e kautahá ‘i he malumalu ‘o e lao ko ení.

1.3 Koe’uhí ko e lahi e ngaahi ta’emahino mo e fakamatala hala ki he Lulutaí, ‘oku ‘oatu heni ‘a e fakamatalá ni:

Puipuitu’a ki hono fokotu’u ‘a e Kautaha Vakapuna Lulutaí (*Lulutai Airlines Limited*)

1.4 ‘I he kongá kimu’a ‘o e 2020, na’e hoko ai ‘a e maumau lahi ki he vakapuna *Saab340*, ko e tau pea hū ‘a e manupuna ki he loto misiní. Na’e ai pē ‘e he Kautaha Vakapuna *Real*

Tonga Ltd (Real Tonga Airlines Ltd) ‘a e vakapuná ‘i Vava’u. Na’e kole mai e *Real Tonga Ltd* ki he Pule’angá ke fakapa’anga hono ngaahi ‘a e *Saab340*. Fakakau atu ki ai ‘a e uesia mei he Koviti-19, faikehekehe ‘a e kau ngāué (*Senior Person*) mo e *Real Tonga Ltd* ‘i he vahé, pea mo ‘enau tui na’e uesia e malu mo e hao ‘o e fefolau’akí, na’e mavahe (*walkout*) ai e kau ngāué ni (*Senior Person*) ‘i Ma’asi 2020.

1.5 Koe’uhí ko e kau ngāue eni ‘oku makatu’unga ai hono foaki ‘a e laiseni fakalele vakapuná (*Air Operator’s Certificate (AOC)*), na’e mole ai pē ‘a e laiseni *AOC* ‘a e *Real Tonga Ltd*.

1.6 Na’e feinga lahi ‘a e Pule’anga ‘o e ‘aho ko iá ke fakalelei mo fekumi ki ha ngaahi founa kehekehe (*options*) ke ‘oua ‘e uesia e fefolau’aki vakapuna ‘a e fonuá. Na’e iku pē ‘o mole ‘a e sevesi fefolau’aki vakapuna fakalotofonuá. Na’e ‘ikai toe fie foki ‘a e kau ngāué (*Senior Persons*) ki he *Real Tonga Ltd*. Ko honau lotó ke fokotu’u ha kautaha vakapuna fo’ou ‘a e Pule’angá ka nau toki ngāue fakataha mai ki ai.

1.7 Na’e ‘ikai ke ‘i ai ha sevesi vakapuna ‘a e fonuá he māhina ‘e ono (6) ‘i he 2020. Ko e taimi eni ‘a e kamata e Koviti-19 pea na’e faingata’a ki he ngaahi fiema’u vivili ‘a e Pule’angá mo e fonuá tautautefito ki he fiema’u fakafaito’o mo fakafolau ha mahaki mo e kau ngāué (*medical evacuations, medicine & health personnel*). Ko e toki ‘osi atu foki ia ‘a e Saikolone Hālotí pea na’e ‘i ai mo e ngaahi ngāue tokoni ki he fakatamakí (*disaster response*) na’e uesia lahi.

1.8 ‘I he fakakaukau ‘a e Pule’anga ‘o e ‘ahó, na’e mahu’inga ke fokotu’u mo fakalele ha kautaha vakapuna fakafonua ‘a e Pule’angá. ‘I he taimi pelepelengesi mo ‘uli’ulilātai ko iá, ko e Pule’angá pē na’a ne lava ‘o fakapa’anga hono fokotu’u mo e fakanaunau ha kautaha vakapuna, fakatatau ki he fiema’u ‘a e Laó.

1.9 Pea na’e ‘ata mai heni ‘a e fakakaukau ko e fakalele kautaha vakapuná ‘oku ‘ikai ko e kumi pē ‘a e pa’anga mo e tupu lahi tahá (*maximum profit driven*) ‘e ala ma’u ‘e ha pisinisi taautaha (*private company*) mei he kakai. Ko e sevesi mahu’inga eni ia ma’á e fonuá. Ko e me’a na’e toe mahu’ingá foki ke fakalele lelei kae kei pukepuke pē ‘a e totongi ‘a e tikité kae kei malu mo hao ‘a e fefolau’akí. Ko e fakakaukau tatau pē ...

<002>

Taimi: 1115-1120

Kalake Tēpile: ... ‘o a’u mai ki he ‘aho ni, ke lava pē ‘o mo’ui ‘a e kautaha pea lava mo e sevesi ki he fonua, pea fe’unga mo e ivi ‘o e kakai.

1.10 Na’e iku totongi ai pē ‘e he Pule’anga hono ngaahi e misini ‘o e *Saab 340* na’e kei tu’u ‘i Vava’u, pea na’e kole ai pē ‘e he kautaha ‘a e lisi ‘o e vakapuna *aircraft lessor*, ke lisi mai ‘a e vakapuna *Saab 340* ki he kautaha fo’ou.

1.11 Mei Siulai ki Sepitema 2020 na’e fakamole ‘e he Pule’anga Tonga ‘a e pa’anga Tonga ‘e 1.5 miliona ki hono fokotu’u ‘a e kautaha kau ai hono laiseni mo e *certificate* ‘a e kau ngāue, aleapau mo e kau hoa ngāue kehekehe *Airline Service Providers*, totongi lisi ‘o e vakapuna, fokotu’u ‘o e ngaahi ‘ofisi, fakatau me’angāue mo e ngaahi kongokonga lalahi, *stores and tools*, na’e fiema’u ki he ongo vakapuna.

1.12 Na’e mokoi mo Finangalo ‘a ‘Ene ‘Afio ko Kingi Tupou VI ke fakauafa ‘a e kautaha vakapuna fo’ou ni ko e Lulutai *Airlines Limited*, ‘i ‘Akosi, 2020. Pea na’e kamata ‘a e faifatongia ‘a e Lulutai ma’a e fonua ‘i Sepitema 2020.

1.13 Neongo ko e taimi nounou ka ko e taimi faingata'a eni ma'a e kautaha, ko e talu eni mei he 2022 mo e tokoni mai 'a e Pule'anga 'Asitelelia ki hono laiseni (*certification*) 'a e kau ngāue, totongi 'a e ngaahi nō vaka (*charter*), ke 'oua 'e uesia 'a e fefolau'aki pea mo hono fakalelei 'a e tu'unga hono pule'i, *management* 'a e kautaha.

Ko e tokoni eni 'e 'ikai lava ke fakahoko ia 'e he Pule'anga 'Asitelelia ki he kautaha taautaha, *private company*.

1.14 Ko e lāunga lahi taha 'a e kakai ki he Lulutai ko e maumau 'a e vakapuna mo e si'isi'i 'a e sea 'oku ala fakatau, ko e 'uhinga lahi ia na'e loto lahi ai 'a e Lulutai ke alea'i mo fakatau ha vakapuna fo'ou ma'a e fonua. Ko e solova'anga ia 'o e palopalema lahi 'i he fefolau'aki vakapuna 'a e kakai.

1.15 Na'e 'ikai ko ha tu'utu'uni faingofua, na'e totongi mo 'omai 'a e ngaahi līpooti mei he ngaahi kautaha lalahi fakatu'apule'anga, pea toe tokoni mai heni 'a e Pule'anga 'Aositelelia ki he kalasi vakapuna 'e tonu mo lelei taha ma'a e fonua, mo e maketi Tonga. Na'e fakatalanoa 'a e Lulutai ki he ngaahi kautaha lisi (*lease*), mo e ngaahi kautaha fo'u vakapuna, *manufacturer*, kehekehe ke fakatau, *purchase* 'a e kalasi vakapuna ko eni. Ko e fuofua fakatau vakapuna ia 'a ha kautaha Tonga 'oku ma'u 'inasi ai 'a e Pule'anga Tonga, talu mei he 1991.

1.16 Ko e hisitolia nounou eni 'o e ngaahi feinga 'a e Pule'anga mo e Lulutai ke toe fakalelei'i ange 'a e fefolau'aki vakapuna 'a e fonua. 'Aho mo e me'a na'e hoko.

<005>

Taimi: 1120-1125

Kalake Tēpile: ...

'Aho	Na'e Hoko
7-9 Novema 2022	Kamata e talanoa mo e Pule'anga 'Aositelelia (<i>DFAT</i>) 'i he konifelenisi 'i <i>Singapore</i> ke tokoni'i fakapa'anga 'a e Lulutai ke ako'i 'a e kau ngāue pea mo e sio ke fakalahi 'a e ngaahi vakapuna (<i>fleet</i>)
17 Sanuali 2023	Maumau e <i>Saab 340</i> 'o 'ikai puna he mahina 'e fa (4)
20 Sanuali 2023	Kamata e fetu'utaki mo e kautaha Vakapuna 'a Fisi (<i>Fiji Airways</i>) mo e <i>DFAT</i> ki he tokoni he maumau 'a e <i>Saab 340</i> mo e sio ki he ma'u mai ha vakapuna ke fakalahi 'aki e <i>Saab340</i> mo e <i>Y 12</i> (Vakai ki he fakalahi fika 1.1)
+19 Fepueli 2023	Alea 'i he fakataha mo e Sea 'a e kautaha Vakapuna 'a Fisi 'i Fisi ki he fengāue'aki.
23 Fepueli 2023	Folau ki Kilipati ke fakataha moe Fakafofonga 'o e <i>ATR</i> fakataha mo e <i>DFAT</i> mo e kautaha Vakapuna Kilipati (<i>Air Kiribati</i>).

08 Ma'asi 2023	Fa'u e Palani Pisinisi ma'ae kautaha' kau ai kalasi vakapuna lelei taha ma'a Tonga (fakapa'anga 'e he <i>DFAT</i>). Kamata ^G a e talanoa mo e kau kautaha fo'u vakapuna (manufacturer) pea mo e kau lisi vakapuna mo e kalasi ^G o e vakapuna. Kau heni 'a e kalasi vakapuna <i>ATR, Twin Otter, Grand Caravan EX</i> .
07 'Epeleli 2023	Maumau e Y 12 'o 'ikai puna he uike 'e ua (2). Hokohoko atu 'a e talanoa mo e kau kautaha fo'u vakapuna pea mo e kau lisi vaka una 'o kau heni 'a e <i>Montrose</i> mo e <i>Veling</i> .
25 'Epeleli 2023	Ma'u e fokotu'u lisi vakapuna mei he <i>Montrose (USD \$70,000-75,000</i> ki he mähina). Ma'u e fokotu'u fakatau vaka una mei he <i>ATR, Twin Otter</i> , pea mo e <i>Veling</i> °.
01 Me 2023	Kakato 'a e Lipooti Palani Pisinisi ma'ae kautaha mei he Seabury 'a ia na'e fakapa'anga 'e he kautaha Vakapuna 'a Fisi.
05 Me 2023	Fakamo'oni mo e <i>Veling</i> he " <i>Letter of Intent</i> ".
01 Sune 2023	<i>row account</i>)
13 Sune 2023	Fakataha mo e kautaha Vakapuna 'a Naulu (<i>Air Nauru</i>) 'i Pilisipeini 'o talanoa ki ha fengaue'aki mo e sio ki he founga 'enau naaue'
30 Sune 2023	Fakamo'oni mo e <i>Veling</i> he Aleapau Fakatau.
13 Siulai 2023	Fakataha moe Pule Lahi 'o e kautaha Vakapuna 'a Solomone (<i>CEO Air Solomon</i>) 'o talanoa ki ha fengaue'aki.
03 'Akosi 2023	Fakataha mo e kautaha Vakapuna 'a Fisi 'o talanoa ki ha fengaue'aki (<i>Interline, Codeshare, JV</i>)
11 'Akosi 2023	Totongi faka'osi 'oe vakapuna <i>Twin Otter USD4.25</i>

1.17 'Oku faingofua hono feinga ke fakahalaki mo fakapolitikale'i 'a e sitepu mahu'inga ni ma'a e fonua. Ko e ola eni 'a e falala na'e tuku mai, pou pou mo e folau 'a e pāsese 'e 138,751 'i he ta'u 'e tolu kuohili. Ko e ola eni ia 'a e vīsone 'a e Pule'anga 'e ua hokohoko pea ko e taumu'a eni 'o e ngāue lahi mo faingata'a 'a e kau māteaki'i ngāue 'a e Lulutai talu hono kamata mai 'a e Lulutai. 'Oku 'ikai ko ha sitepu eni ia 'o ha kau lotosi'i.

1.18 Ko e folau kotoa pe 'a e vakapuna 'oku tuku mai 'a e falala lotu mo e hūfia 'a e pāsese mo honau ngaahi fāmili ke malu mo hao 'enau folau. Pea ko e fakataua vakapuna ko eni ke fononga mo ia 'e kei tuku pe ki he finangalo 'a e motu'a ma'ae kaha'u 'o e fonua.

Laiseni ki he malu mo hao 'o e fefolau'aki vakapuna fakalotofonua

1.19 'Uluaki, 'i he malumalu 'o e Konivēsio ki he fefolau'aki vakapuna sivile fakavaha'apule'anga 'i he malumalu 'o e kautaha fakavaha'apule'anga ki he fefolau'aki vakapuna sivile (*International Civil Aviation Organization (ICAO)*) 'Ofisi 'o e Pasifiki ki he malu 'o e fefolau'aki vakapuna *Pacific Aviation Safety Office (PASO)* Talēkita Sivile 'i he Lao ki he Fefolau'aki Sivile pehē foki ki he Failesisita 'i he Lao ki he Laiseni Pisinisi mo e Lao ki he Ngaahi Kautaha. 'E 'ikai tali ke lesisita pe fakangofua he kautaha vakapuna 'oku lele 'i tu'a

Lao. 'Oku mahino leva kuo tali 'e he ngaahi Lao ni 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai ke lesisita mo fakalele 'o ha kautaha vakapuna fakalotofonua.

1.20 Ua, 'oku fengāue'aki 'a e Potungāue Sivile mo e *PASO* ki hono sivi'i 'a e kole laiseni pe *certificate* kotoa pe 'a e Kautaha Lulutai fakatatau ki he ngāue ko 'eni 'oku kei tali lelei pe 'i he tu'unga fakalao totonu mo e taukei ke fakalele 'e he Lulutai ko ha kautaha vakapuna 'oku 'i he tu'unga 'oku malu mo hao.

1.21 Na'e 'osi fakahoko foki mo hono 'atita fakapa'anga 'o e 'Atita Seniale 'a e Pule'anga 'a e Lulutaí pea kuo kakato 'a e ta'u 2020/21 pea 'oku hoko atu eni ki he 2021/22. Na'e te'eki ai ke 'omai ha fale'i 'oku "lele 'i tu'a lao" 'a e kautaha. Ko e kupu'i lea fakatu'utāmaki eni he 'oku ne uesia 'a e fakakaukau 'a e kakai kotoa pe ki he malu mo e hao 'a 'enau fefononga'aki te ne ala uesia 'a e fakakaukau 'a e tokolahi kau ai 'a e kau 'a'ahi mei tu'apule'anga.

1.22 Kuo fakangofua 'e he faitu'utu'uni kotoa pe 'i he Lao Fakalofonua pehē foki mo e Lao Fakatu'apule'anga ke hoko atu pe fakahoko fatongia 'a e Lulutai ma'a e fonua.

Poate ki hono fakalele 'a e kautaha

1.23 'Oku 'i ai e ma'u hala ki he tu'unga totonu 'a e Lao.

1.24 'Oku 'ikai 'aupito ke 'i ai ha Lao 'a e fonua 'oku ne talamai kuo pau ke fakahū 'a e Kautaha kotoa pe 'oku ma'u 'inasi ai 'a e Pule'anga ki he malumalu 'o e Lao ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga. Ko e 'uhinga ia 'oku 'ikai kau ai 'a e Pangikē Langa Fakalalaka (*TDB*), *Tonga Satellite Limited* pea mo e *Lulutai Airlines Limited* ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga...

<007>

Taimi: 1125-1130

Kalake Tēpile : ... 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi kautaha 'oku ma'u 'inasi (*share*) ai 'a e Pule'anga. Na'e kamata maí na'e 'ikai fakakau kinautolu ki he tēpile ki he Lao, pea toki fakahū pē kimui. 'Oku kau ai heni 'a e *Tonga Communication Corporation* pea mo e *Tonga Cable Limited*.

1.25 'Oku hā pē 'i he kupu 2 'o e Lao 'a e faka'uhinga ki he lea pisinisi 'a e Pule'anga. Ko e pisinisi 'a e Pule'anga 'oku 'uhinga ia ki ha sino kuo lisi 'i he tēpile ki he Lao. 'Oku toki hoko pē ha sino ko e pisinisi 'a e Pule'anga pea malumalu ai pē 'i he Lao, 'o ka toki tali 'e he Pule'anga 'i he'enau fakakaukau lelei taha ke tānaki atu 'a e sino ni ki he tēpile ki he Lao.

1.26 Ko e Tu'utu'uni ki hono tānaki atu 'o e *Lulutai Airline Limited* ki he tēpile ki he Lao, 'oku 'i he mafai pē 'o e Pule'anga ke ne fakakaukau'i 'i he'ene pehē 'e toki ngāue mai pē 'a e kupu 14 (2) ke fakangata 'a e mēmipa 'a ha 'Eiki Minisitā 'i he Poate Lulutai 'i he 'osi ha māhina 'e 12 ka 'e toki kamata pē 'a e ta'u 'e 1 ko ia mei he taimi 'oku fakahū ai 'a e Lulutai ki he tēpile ki he Lao. 'I he taimi ni 'oku 'ikai ke kau 'a e *Lulutai Airlines* ki he tēpile ki he Lao ni.

1.27 Ko e kau Talēkita na'e fokotu'u pē 'i he taumu'a ke fakataimi pē, 'o fakafuofua ki Tisema 2021 'o palani mo fokotu'utu'u ke lele pē 'iate ia 'i ha mahino kuo lele lelei. Ko e hokohoko mai 'a e kau Talēkita 'i he ongo'i pē 'e he Pule'anga 'a e kei tu'unga pelepelengesi pē ke kei ta'ota'ofi mo hono kei tāpuni 'a e kau'āfonua 'i he KOVITI- 19 pea mo e toe pā 'a e

mo'ungaafi HTHH he 2022. Na'e tu'u 'i he tu'unga fakatu'utāmaki 'a e kautaha pea ko e fakakaukau fakapotopoto taha ke hoko atu pē 'a e Pule'anga 'i hono fakalele 'a e kautaha ni, 'i he makatu'unga 'oku kei tu'unga fakaakeake 'a e fonua 'o tatau pē 'i he uesia ne a'usia 'e he ngaahi fāmili, ka ko e uesia tatau ki he ngaahi pisinisi mo e sekitoa taautaha. 'Oku kei hoko atu 'a e founa tatau hono fakalele 'o e kautaha ni.

1.28 'Oku tatau pē 'a e Poate 'oku 'i he malumalu 'o e Lao ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga pea mo e Poate 'oku 'ikai malumalu ai. 'Oku na fakatou taliui loua pē ki he Lao ki he Ngaahi Kautaha. 'Oku kakato 'i he Lao ni 'a e ngaahi fiema'u fakalao ki he Mēmipa 'o e Poate *legal duties* ko e faikehekehe pē ko e Mēmipa Poate 'i he ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga 'oku 'ikai ke 'i ai hanau mafai ke nau tu'utu'uni ki he Pule'anga ke fakahoko ha'anau fokotu'utu' ngāue. 'I he 'elia pelepelengesi 'o e malu mo e hao 'o e fefolau'aki vakapuna, 'oku 'i ai 'a e fiema'u ke vave 'aupito 'a e faitu'utu'uni pea fakahoko (*implement*) foki 'o 'oua 'e toe fakatatali ki ha toki tu'utu'uni mai 'a e Pule'anga.

1.29 Kuo 'osi tā tu'o lahi 'a e me'a 'a e 'Eiki Palēmia 'i Fale Alea ki he Poate Lulutaí 'oku taumu'a 'a e Pule'anga ke tuku atu 'a e 'inasi *privatise* 'o e kautaha ki he sekitoa taautaha. Kuo 'osi kamata 'a e ngāue ni 'aki hono fakatau atu ha 'inasi *share* peseti 'e 27 ki he Poate 'o e Sino'i Pa'anga Mālōlō mei he ngāue *Retirement Fund Board*. 'I he taimi tatau 'oku mahu'inga ke kei Fakafofonga'i pē 'a e Pule'anga 'i he Poate ke mahino 'oku malu'i 'a e *investment* 'a e Pule'anga mo kei muimui pē 'a e kautaha ki he taumu'a sēvesi ki he kakai. Ko e me'a tatau pē 'oku hoko ki he ngaahi kautaha vakapuna 'i he Pasifiki 'a e kei ma'u peseti lahi taha pē 'a e Pule'anga 'i he 'inasi 'o e kautaha Vakapuna Fakafonua *National Carrier* 'o hangē ko Nu'usila, Kilipati, Fisi, Naulu, Solomone, Vanuatu mo Papua Niukini.

Ko e fakamatala fakama'ala'ala 'e ma'u he tali ki he makatu'unga 18.

Fakamo'oni (i) Tohi Tali ki he Tohi Fehu'i Fika 15/2023 'aho 24 Ma'asi 2023 Potungāue Pa'anga. ii) Tatau 'o e Tohi Lesisita 'o e Kautaha Lulutai. iii) Fakatonulea faka-Tonga 'o e konga Konifelenisi mo e kau Faiongoongo e fehu'i fekau'aki mo e Lulutai Konifelenisi fakataha 'a e 'Eiki Palēmia Hu'akavameiliku mo e Talafekau Lahi 'a 'Aositelēlia ki Tonga *Her Excellency Rachael Moore* 'i he 'aho 30 Sanuali, 2023.

Makatu'unga fika 2 e Fokotu'u

Losa Hastings : Makatu'unga 2 - Ko e totongi 'o e mo'ua 'o e Pule'anga 'i he vouti kehe 'o 'ikai ko e vouti 'oku patonu ki he totongi mo'ua 'a e Pule'anga felāve'i mo e fakatonutonu fakalao 'i he Fakamaau'anga pē 'i tu'a pea 'oku 'i he vouti 'a e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale 'oku ne maumau'i ai 'a e Lao ki he ngaahi ngāue fakapa'anga 'a e Pule'anga.

'Oku 'osi vahe'i pē 'i he 'Esitimetī Fakata'u 'a e Pule'anga 'a e vouti pea tali 'i Fale Alea ...

<008>

Taimi: 1130-1135

Losa Hastings: ... ke totongi mei ai 'a e ngaahi mo'ua pa'anga 'a e Pule'anga pē *Government Liabilities*) tupu 'i he ngaahi hopo Fakamaau'anga ne fo'i ai 'a e Pule'anga pea pehē ki he ngaahi hopo 'oku felotoi pē 'a e Pule'anga mo e faha'i 'e taha ke totongi pē 'i tu'a 'o 'ikai ke

tu'utu'uni ke tuku ki he Fakamaau'anga ke ne tu'utu'uni ki ai. 'Oku totongi foki 'i he vouti ko 'eni 'o fakataha'i pē 'a e mo'ua pa'anga pea mo e totongi loea 'a e faha'i 'oku ikuna 'i he hopó.

'I he 'Esitimeti 'o e Ta'u Fakapa'anga 2022/2023 ne vahe'i 'a e pa'anga 'e 569700 'i he Vouti 'a e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale ki hono totongi 'o e ngaahi mo'ua pa'anga 'a e Pule'anga pē *Government Liabilities* he ta'u fakapa'anga ko 'eni. Na'e maumau lao 'a e Pule'anga ia 'i he Ta'u Fakapa'anga 2022/2023 'o totongi 'a e ngaahi mo'ua pa'anga 'a e Pule'anga *Government Liabilities* mei ha ngaahi vouti kehekehe 'o 'ikai ngāue'aki 'a e vouti kuo 'osi fokotu'u mavahe ki hono totongi 'a e mo'ua 'a e Pule'anga 'oku 'asi 'i he Vouti 'a e 'Ateni Seniale.

Ko hono fakaikiiki eni 'o e ngaahi mo'ua ne totongi mo e ngaahi vouti ne totongi mei ai 'i he Ta'u Fakapa'anga 2022/2023.

Tēpile 1: Ngaahi totongi mo'ua 'a e Pule'anga *Government Liabilities* ki he 2022/2023.

<u>Fika</u>	<u>Fika Hopo</u>	<u>'Aho</u>	<u>Ngaahi Fa'ahi (Parties)</u>	<u>Vouti Mo'ua 'a e Pule'anga — 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale</u>	<u>Ngaahi Vouti Kehe</u>
1	cv 16/2018	'Okatopa 2022	Pacific Games/TASANOC v. Pule'anga Tonga		\$417,697.97 (Vouti 'a e Potungaue Pa'an a
2	CV52/2020	4 Novema 2022	Roto Mould v. Potungaue MEIDECC	Totongi (settled)	
3	CV61/2021	8 Siulai2022	Esera v. Potun aue Polisi	5 520.09	
4	CV67/2021	28 se itema 2022	Lavemai v. Pule'an a Tona	42 160.60	
5	CA 13/2021	17 'Aokosi 2022	Semisi Havili v. Sione Havili Kaufusi mo e Minisita Fonua	9,438.33 7,091.50	
6	CA 03/2022	28 Fepueli 2023	Manu Pikokivaka v. (1) Kulaea Tau mo e (2). Minisita Fonua	3,276	
7	cvs 6/2022	25 'Aokosi 2022	Semisi Lemani v. Pule'anga Tona otun aue Polisi	Totongi (settled)	
8	cv 38/2022	15 Tisema 2022	IMCC v. Potungaue Ngaahi Ngaue Lalahi mo Samisoni Taliauli	8,175 3,055.50	
9	cv 50/2022	26 Sanuali 2033	City Engineering v. Poutngaue Ngaahi Ngaue Lalahi	15,000	811,070 (Potungaue Ngaue Lalahi) Fe ueli 2023
		Fakakatoa (mei he 'Ofisi 'Ateni Seniale		<u>93 717.83</u>	<u>1 228 767.97</u>
		Fakakatoa (mei he Potungaue Pule'an a		<u>242 631.12</u>	

‘Oku hā ‘i he Lao ke fakahū atu ‘a e Pa’anga ki he Ngaahi Pa’anga ‘a e Pule’anga ke fakahū atu ‘a e pa’anga ‘i he 2022/2023 ki he ngaahi ngāue ‘a e Pule’anga kupu (3) ko e pa’anga ‘oku faka’atā ‘e he lao ni ke ngāue’aki kuo pau ke ngāue’aki pē ‘o fakatatau ki he taumu’a ‘oku fokotu’u ‘i he lao ni. ‘I he ‘ene pehē ko e pa’anga ne vahe’i ki he Vouti ki hono totongi ‘o e mo’ua ‘a e Pule’anga pē *Government Liabilities* ko e Vouti ...

<009>

Taimi: 1135 – 1140

Losa Hastings: ... ia ke ngaue’aki ki he ngaahi totongi pa’anga felāve’i mo e fakatonutonu fakalao ‘oku fakahoko ‘i he Fakamaau’anga pe ‘i tu’a ‘i he Fakamaau’anga ‘i he felotoi ‘a e Pule’anga mo e faha’i ‘e taha. ‘Oku ‘i ai pe ‘a e founga ‘oku faka’atā ‘e he Lao ki hono Pule’i ‘a e Pa’anga ‘a e Pule’anga ke fakalahi ‘a e pa’anga ki he vouti ki hono totongi ‘o e mo’ua ‘a e Pule’anga ke fai mei ai kotoa ‘a e totongi mo’ua ‘a e Pule’angá.

Ko e taimi ‘oku fai ai ‘a e totongi ‘o e pa’anga ‘i he ngaahi vouti kehekehe ‘o hangē ko e ngaahi totongi mo’ua ne fakahoko ‘i he ta’u fakapa’anga 2022/2023, ‘oku hā ‘i he tepile 1 ‘i ‘olunga ki he ngaahi mo’ua Fakamaau’anga pe fakatonutonu fakalao ‘a e Pule’angá. Pea ‘oku hā taki hala’i leva ‘a e ma’ú ‘o pehē ‘oku si’isi’i pe ‘a e ngaahi totongi mo’ua ‘a e Pule’angá, ka ‘oku ‘ikai ko e mo’oni ia. ‘Oku ‘i ai pe ‘a e taumu’a ki he vouti takitaha ‘o hangē ko e lau ‘a e Lao ki he Fakahū atu ‘a e Pa’anga ki he ngaahi ngāue ‘a e Pule’anga 2022 ke fakahū atu ‘a e pa’anga 2022/23.

‘Oku maumau’i ‘e he Pule’angá ‘a e Lao ko ‘ení ‘i hono totongi ‘o e ngaahi hopó mo e ngaahi fakatonutonu fakalao ‘a e Pule’anga ‘i he ngaahi vouti kehe mei he vouti ‘oku fokotu’u ‘i he ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale ki he taumu’a ko e totongi ‘o e ngaahi mo’ua ‘a e Pule’angá (pe *Government Liabilities*).

Ngaahi Fakamo’oni ki he Makatu’unga Fika 2

1. Ko e fakaikiiki ‘o e ngaahi mo’ua ‘a e Pule’angá kuo totongi ‘i he ta’u Fakapa’anga 2022/23 mei he tali ‘a e ‘Eiki Tokoni Palemia 16 ‘o Me 2023 ki he Tohi Fehu’i ‘a e Fakafofonga Fale Alea ‘a e Kakai ‘o Tongatapu 5, ‘Aisake Valu Eke ‘o e ‘aho 14 ‘o Ma’asi, 2023.
2. Tohi Fehu’i ki he ‘Eiki Minisitā Pa’angá ‘a e Fakafofonga Fale Alea ‘o e Kakai ‘o Tongatapu 5 – ‘Aho 14 ‘o Ma’asi 2023 ‘o fekau’aki mo e ngaahi mo’ua ‘a e Pule’angá ne totongi makatu’unga ‘i he tu’utu’uni ‘a e Fakamaau’angá pe totongi pe ‘i tu’a ‘i he Fakamaau’angá.
3. Tohi Tali ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘o e ‘aho 30 ‘o Ma’asi 2023 ki he tohi fehu’i ki he ‘Eiki Minisitā Pa’angá ‘a e Fakafofonga Fale Alea ‘o e Kakai ‘o Tongatapu 5 – ‘Aho 14 ‘o Ma’asi 2023 ‘o fekau’aki mo e ngaahi mo’ua ‘a e Pule’angá ne totongi makatu’unga ‘i he Tu’utu’uni ‘a e Fakamaau’angá pe totongi pe ‘i tu’a ‘i he Fakamaau’angá.

Tali Palēmia ki he Makatu’unga 2 Fokotu’u

Linda Filiai: Talí,

Na’e ‘ikai ke maumau’i ‘e he Pule’angá ‘a e Lao ki he ngāue fakapa’anga ‘a e Pule’angá ‘o hangē ko e makatu’unga ‘o e tukuaki’i ni. Ne totongi ‘a e ngaahi mo’ua ‘a e Pule’angá felāve’i mo e fakatonutonu fakalao ‘o fakatatau ki he ngaahi vouti kuo ‘i ai hono patiseti ‘i he taumu’a tatau ‘o hangē ko ia ne tali ‘i he Lao fakahū atu ‘a e Pa’anga 2022/23 ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’angá 2022 ‘o ‘ikai fakangatangata pe ki he vouti ‘oku malumalu ‘i he ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Senialé.

2.2 ‘Oku mahu’inga ke fakatokanga’i ko e ngaahi mo’ua ‘a e Pule’angá na’e totongi ‘i he ta’u 2022/23 na’e totongi ia mei he vouti totongi ‘a e ngaahi mo’ua ‘a e Pule’angá (*Governments Liabilities*) ‘i he malumalu ‘o e ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Senialé. Ko e mo’ua pe ‘e ua na’e totongi mei he vouti ‘a e ongo Potungāue kehé ‘a ia mei he Potungāue Pa’angá mo e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahí. Na’e fakahoko ‘a e ongo totongi ni mei he takitaha vouti ‘a e ongo Potungāue ‘o felāve’i mo e natula ‘o e mo’uá.

2.3 Ko e mo’ua na’e totongi mei he Potungāue Pa’angá na’e felāve’i ia mo e hopo ‘a e Pule’angá mo e Kautaha Sipoti ‘a e Pasifikí (*TASANOC*). Koe’uhí ko hono kaniseli ke fakahoko ‘a e Sipoti ‘a e Pasifikí ‘i Tongá ni ‘i he ngaahi ta’u kimu’a atú. Koe’uhí ko e lolotonga e ta’u fakapa’anga 2022/23 na’e ‘ikai kau ‘a e hopó ni ‘i he taimi na’e fakahoko ai ‘a e teuteu palani ‘a e ‘Ofisi ‘a e ‘Ateni Senialé kimu’a hono fakahū atu ‘a e Patiseti Fakaangaanga ki he 2022/23. Na’e ‘ikai fe’unga fakapa’anga ‘ene voutí ke fakahoko ‘a e totongi ni. Ka na’e pau ke totongi ‘e he Pule’angá ‘a e mo’uá ni, ‘i he’ene pehē na’e ngāue’aki ‘a e vouti ‘a e Potungāue Pa’angá ‘oku ui ko e ngaahi poloseki makehe ‘a ia na’e ‘osi patiseti ai ‘a e tokoni fakapa’anga ki he sipotí. Ke fakahoko mei ai ‘a e totongi ‘o e mo’uá ni koe’uhí ko ‘ene ‘i he taumu’a mo e natula tatau felāve’i mo e sipotí. ‘Oku hā eni ‘i he peesi 152 ‘o e ‘Esitimeti ‘a e Pule’anga Tongá 2022/23.

2.4 Ko e mo’ua na’e totongi mei he vouti ‘a e Potungāue ki he Ngāue Lalahí na’e felāve’i ia mo e hopo ‘a e Pule’angá mo e Kautaha Tanuhala. Ko e totongi ni na’e felāve’i ia mo e ngaahi mo’ua he ngāue tanuhala ‘a e Pule’angá ...

<010>

Taimi: 1140-1145

Linda Filiai: ... na’e ‘ikai fiemālie ki ai ‘a e potungāue pea tupu ai ‘a hono ‘ave ki he Fakamaau’angá ke fakatonotonu. Na’e tu’utu’uni leva ‘a e Fakamaau’angá ke totongi ‘e he potungāue ‘a e mo’uá koe’uhí ko e ngāue kuo fakahoko ‘e he kautahá. Na’e totongi leva ‘a e mo’uá ni mei he vouti ‘a e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahí ki hono tauhi ngaahi halapule’angá, ko e vouti totonu pe ia ‘a e mo’ua ko iá (‘oku hā ‘eni ‘i he fakamatala ‘i he peesi 292 ‘o e ‘Esitimeti ‘a e Pule’anga ‘o Tongá 2022/23).

2.5 ‘I he taimi tatau, ‘oku hokohoko atu ‘a e ngāue ‘a e Pule’angá ki hono vakai’i ko e ngaahi fakamole kotoa pē ‘oku totongi mei he’ene vouti totonú ‘i he ngaahi potungāue. He ‘oku fa’a hoko ‘a hono totongi he vouti kehé ha fakamole ‘oku na mei natula tatau. Ko e taha ‘eni e ngaahi ngāue fakalelei (*reform*) ‘oku lolotonga fakahoko mo taki ‘e he Potungāue Pa’angá.

Fakamo’oní:

- (i) Lao ki he Konisitūtone ‘o Tongá kupu 31A. Ma’u eni ‘i he www.ago.gov.to
- (ii) ‘Esitimeti 2022/2023 peesi 152
- (iii) ‘Esitimeti 2022/23 peesi 292
- (iv) Pepa Fakamo’oni Fika 2 – ‘Esitimeti 2023/2024 peesi 162

Makatu’unga fika 3 ‘o e Fokotu’u

Losa Hastings: Makatu’unga 3. Ta’efakalao pea takihala’i ‘a e Fale Aleá mo e kakai ‘o e fonuá ‘i he ‘ikai fakakau ‘i he ‘Esitimeti ‘a e Pule’anga ki he ta’u fakapa’anga 2023/2024 pea mo hono Fakamatala Faka-Patiseti (*Budget Statement 2023/2024*) ‘a e fakatau vakapuna fo’ou ‘a e Kautaha Lulutai ‘a e Pule’angá ne fe’unga fakakātoa mo e pa’anga ‘Amelika ‘e 6.25 miliona pe pa’anga Tonga nai ‘e 14.7 miliona, neongo na’e ‘osi mea’i lelei

pē ‘e he ‘Eiki Palēmiá mo e ‘Eiki Minisitā Pa’angá ‘i he kongá kimu’a ‘o e ta’u 2023 lolotonga hono teuteu’i mo alea’i ‘o e Patiseti 2023/2024.

Na’e fakahū ‘e he Fakafofonga ‘o e Kakai ‘o Tongatapu 7 ki he Fale Aleá ‘a e Tohi Fokotu’u Tu’utu’uni Fika 1/2023 ke fakahoko ki he Pule’angá ke toloi ha fakatau vakapuna fo’ou ‘a e Kautaha Vakapuna Lulutaí. Lolotonga hono alea’i ‘i he Fale Aleá ‘i he ‘aho 14 ‘o ‘Aokosi 2023 ‘a e Fokotu’u Tu’utu’uni ko ‘ení ne toki fakahā ‘e he ‘Eiki Palēmiá ki he Fale Aleá kuo ‘osi fakatau ‘a e vakapuna fo’ou ia ‘a e Kautaha Lulutaí. Ko e toki fuofua taimi eni ke fakahā ai ‘e he Palēmiá ki he Fale Aleá ‘a e fakatau vakapuna ‘a e Kautaha Lulutaí.

Tu’unga ‘i he fakamatala ko iá na’e tu’utu’uni he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá ke toloi hano toe alea’i ‘o e Fokotu’u Tu’utu’uni ko ení kae fakahoko ki he Palēmiá ke ‘omai ha tohi ki he Fale Aleá ‘i he ‘aho hono hokó, ‘aho Tūsite 15 ‘o ‘Akosi ke fakapapau’i kuo ‘osi fai ‘a e fakatau vakapuná. Na’e fakahū mai ‘e he Pule ‘o e Kautaha Vakapuna Lulutaí ‘a e tohi ‘i he ‘aho 14 ‘o ‘Akosi 2023 ki he Sea ‘o e Fale Aleá ‘o fakahā ai kuo ‘osi fakatau mai ‘a e vakapuna fo’ou ia ‘a e Kautaha Lulutaí ko e *DCHA-400 MSN 929 Twin Otter* pea kuo ‘osi totongi kakato ‘a hono pa’angá. Ne fe’unga fakakātoa mo e pa’anga ‘Amelika ‘e 6.25 miliona ka na’e ‘ikai ke ‘omai hono mahu’ingá ‘i he pa’anga Tongá. Pea ‘i he’ene pehē ‘oku fakafuofua ki he pa’anga Tonga ‘e 14.7 miliona nai. Ko hono fakamo’oni ‘eni kuo ‘osi fakahoko ‘a e fakatau vakapuna fo’ou ia ‘a e Kautaha Lulutaí.

‘I he tohi ‘o e ‘aho 14 ‘o ‘Aokosi 2023 na’e fakahū mai ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá ‘e he Pule ‘o e Kautaha Vakapuna Lulutaí pea mo e tohi mei he Pule Pa’anga Fakalukufua ‘a e Kautaha *Velina* ‘o e ‘aho 14 ‘o ‘Aokosi 2023 na’e hā ai ‘a e ngaahi me’a ko ení.

- i. Na’e kamata ‘a e ngaahi ngāue ki hono fakatau ‘a e Kautaha Vakapuna Lulutaí ‘a e vakapuna *Twin Otter* ‘i he kongá kimu’a ‘o e ta’u lolotonga 2023 ‘i he palopalema ‘a e vakapuná *Saab*.
- ii. Na’e fe’unga kātoa ‘a e mahu’inga ‘o e vakapuna fo’ou mo e pa’anga ‘Amelika ‘e 6.25 miliona.
- iii. Kuo ‘osi fakamo’oni ‘a e tohi aleapau ki hono fakatau atu mo fakatau mai ‘o e vakapuna *Twin Otter* ‘e he ongo kautaha ‘a ia ko e Kautaha *Velina* mo e Kautaha Vakapuna Lulutaí.
- iv. ‘Oku kongá ‘e ua ‘a hono totongi ‘a e kātoa ‘o e pa’anga ‘Amelika ‘e 6.25 milioná ki hono fakatau mai ‘o e vakapuna fo’ou.
- v. Na’e ma’u ‘e he Kautaha *Velina* ‘a e totongi ‘a e pa’anga ‘Amelika ‘e 2 miliona pa’anga Tonga ia ‘e 4.4 miliona nai mei he Kautaha Vakapuna Lulutaí ‘i he ‘aho 1 ‘o Sune 2023, ko e kongá ‘uluaki ...

<002>

Taimi: 1145-1150

Losa Hastings: ... fakatau mai ‘o e vakapuna.

vi) Ko e totongi fika 2, na’e fakahā ‘e he Kautaha Vakapuna Lulutaí ki he Kautaha *Velina* ‘i he *invoice* fika VAL-01-2324 ‘o e ‘aho 10 ‘o ‘Akosi, 2023.

vii) Kuo ‘osi fakamo’oni’i ‘e he Kautaha *Velina* kuo kakato ‘a e totongi fakakātoa ko e pa’anga ‘Amelika ‘e 6.25 miliona ki he vakapuna fo’ou ‘a e Kautaha Lulutaí, hili hono ma’u ‘a e totongi fika 2 ‘i he ‘aho 14 ‘o ‘Akosi, 2023.

Na'e 'ikai foki ke 'omai ha fakamatala tohi ia 'e he Palēmia ke fakamahino'i pē ko hai na'a ne totongi 'a e pa'anga ko eni 'e 6.25 'Amelika miliona, ki he vakapuna fo'ou. Ka na'e ha mai mei he fakamatala 'a e Palēmia 'o hangē ne totongi 'e he Pule'anga 'a e pa'anga 'Amelika 'e 2 miliona ki he totongi 'o e konga 'uluaki ne *invoice* 'i he 'aho 5 'o Mē 2023 ki he Kautaha *Velina*, pea ma'u 'a e totongi 'i he 'aho 1 'o Sune, 2023 'e he Kautaha *Velina*.

Ko e totongi 'o e konga hono ua (2) ko e pa'anga 'Amelika 'e 4.25 miliona, ka na'e 'ikai ke 'omai ha fakamatala mahino 'e he Palēmia pē na'e totongi 'e he Pule'anga 'a e pa'anga ko eni pē na'e totongi mei he nō 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai mei he Poate 'a e Pa'anga Vāhenga Mālōlō 'a e kau ngāue fakapule'anga, 'o malu'i 'e he Pule'anga.

Na'e 'osi 'oatu foki 'a e tohi ki he Pule Lahi 'o e Poate 'o e Pa'anga Vāhenga Mālōlō 'a e kau ngāue fakapule'anghá 'i he 'aho 18 'o 'Akosi 2023, ke fakapapau'i mai na'e fai mei ai 'a e nō ko eni. Totongi tupu na'e hilifaki ai, pea ne 'osi 'ilo nai ki ai 'a e kau Mēmipa, 'a ia ko e kau ngāue fakapule'anga he ko e nō pē 'a e Pule'anga pea ko e 'Eiki Palēmia 'oku Sea 'i he Poate, 'oku te'eki ai ke mahino mai ha tali.

Fakapa'anga 'o e totongi 'o e konga 1 'o e pa'anga 'Amelika 'e 2 miliona 'e he Pule'anga.

'I he mahino ko e Pule'anga na'a ne fai 'a e fakapa'anga 'o e totongi 'o e konga 1 'o e vakapuna fo'ou, ko e pa'anga 'Amelika 'e 2 miliona 'i he 'aho 29 'o Mē 2023 kae ma'u 'e he Kautaha *Velina* 'i he 'aho 1 'o Sune, 2023 'o fehu'ia leva 'a e tu'unga fakalao 'o e totongi ko eni 'e he Pule'anga, koe'uhi he na'e te'eki ke vahe'i ha pa'anga pehē ia 'i he 'Esitimetri 2022/2023 fakatatau ki he Lao ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga. 'Oku tu'utu'uni 'e he Kupu 9, (1) 'o pehē "kuo pau 'e 'ikai ke fakamoleki ha pa'anga 'a e Pule'anga, tukukehe kapau kuo fakamafai'i 'a e fakamole ko ia 'e ha Lao ki he Fakahū Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga, 'o fakatatau ki he kupu si'i (2), 'e tukukehe kapau ko ha fakamole fakalao.

'Oku 'uhinga foki eni ki hono ngāue'aki 'a e pa'anga fakalotofonua, *local fund*, 'a e Pule'anga 'i ha totongi 'o ha fakamole, ka ko e fakamatala mei he Minisitā Pa'anga ki he Fale Alea na'a ne pehē na'e fakapa'anga 'e he Pule'anga 'a e totongi ko eni mei he pa'anga na'e 'omai mei he pa'anga 'a e Pule'anga 'Aositelelia ke fakatau mai 'aki 'a e vakapuna. Kapau ko e mo'oni 'a e fakamatala ko eni pea 'oku 'alu leva 'a e fiema'u fakalao ki he kupu 9 (5) 'o e Lao ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga 'a ia 'oku pehē:

Ko e ngaahi pa'anga tokoni 'oku ma'u mai hili hono tali 'a e Lao Fakaangaanga ke Fakahū atu 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga ki he Ngāue 'a e Pule'anga, kuopau ke fakahū ia ki he ngaahi vouti 'oku kau ki ai 'o 'ikai toe fiema'u 'a e fakangofua 'a e Fale Alea.

'Oku taumu'a 'a e kupu ko eni ki he ngaahi poloseki 'oku fakapa'anga 'e ha tokoni mei tu'apule'anga pē ha taha tokoni mei tu'a pē *donor*, na'e 'ikai ke fai ha 'ilo ki ai 'e ngali fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga fo'ou 'i he taimi ne teuteu ai 'a e 'esitimetri pea ke fakahū ki he Fale Alea.

'Oku 'uhinga pē 'a e faka'atā makehe ko eni mei he fiema'u ke 'uluaki tali, *approve*, 'e he Fale Alea 'o hangē ko e kupu 9 (1), koe'uhi ke 'oua 'e toloi ha fakahoko mo ngāue'i ha poloseki ta'e'amanekina, *unforeseeable*, pehe ni koe'uhi ko ha tāpuni 'a e Fale Alea.

Ka 'oku te'eki ai ke 'omai 'e he Pule'anga ia ha fakamo'oni ko e pa'anga na'e ngāue'aki ki he totongi 'o e konga 'uluaki 'o e pa'anga 'e 2 miliona 'Amelika, ko e pa'anga mei he Pule'anga

‘Aositelelia, pea ne ‘omai ki he Pule’anga Tonga ‘i he taumu’a ke fakapa’anga ‘aki ‘a e fakatau ‘a e vakapuna fo’ou ‘a e Kautaha Lulutai.

Na’e ‘ave foki pea mo e tohi ki he Talafekau Lahi ‘Aositelelia ki Tonga, he ‘aho 18 ‘o ‘Akosi 2023, ke fakapapau’i ‘a e me’a ni, pea mo e tokoni ‘a ‘Aositelelia ki hono teuteu’i ‘o e vakapuna *Twin Otter* ‘i *Cairns, Kuinisilani*, ke ‘omai ke Tonga ni. Na’e tali ‘e he Talafekau Lahi ‘Aositelelia ‘a e tohi ‘i he ‘aho tatau ‘o ne pehē na’e ‘omai ‘a e pa’anga tokoni ‘a ‘Aositelelia ki he tokoni patiseti, *budget support*. ‘E toki faitu’utu’uni pē ‘a e Pule’angá ki he me’a ‘e ngāue’aki ki ai. ‘Oku hā mei heni tā na’e ‘ikai ke ‘omai hangatonu ha pa’anga ia ‘a ‘Aositelelia ki he Kautaha Vakapuna Lulutai ....

<005>

Taimi: 1150-1155

Losa Hastings: ... ‘o fakataumu’a ki he fakatau vakapuna ‘o hangē ko ia na’e fakahā ‘e he ‘Eiki Tokoni Palēmia ki he Fale Alea ‘i he ‘aho 14 ‘o ‘Aokosi 2023.

Ko e pa’anga kotoa pe ‘oku ‘omai ki he Pule’anga ‘o kau ki ai ‘a e pa’anga tokoni (*donor funds*) ‘oku lau ia ko e pa’anga ‘a e Pule’anga pe (*public fund*) pea ko hono ngāue’aki ‘oku tu’utu’uni ki ai ‘a e Kapineti ‘i he fokotu’u ‘a e Minisitā Pa’anga kapau ko e pa’anga ko ia ‘oku toki ma’u ‘i he hili hono paasi ‘o e ‘Esitimetī ‘i he Fale Alea pea ‘oku ngali malava ke fakangofua eni ‘i he kupu 9 kupu (5) ‘o e Lao ki he Pa’anga.

Ko hono totongi atu ‘o e pa’anga ko eni ‘a e Pule’anga ki he Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga ‘o hangē ko e Kautaha Lulutai ‘oku fakafou ia ‘i he Vouti ‘a e Falepa’anga ‘oku ui ko e “Totongi ‘Inasi (*Equity payment*) pea ‘e ‘ave ‘a e silini ki he Kautaha Lulutai pea toki fai leva ‘e he Kautaha Lulutai ‘a e totongi atu ki he Kautaha *Velting*. Kapau na’e fakahoko eni kuo pau ne ‘osi totongi pe ‘e Falepa’anga ia ‘a e pa’anga ‘e 2 miliona ‘Amelika ‘i Mē 2023 kae toki fai ‘a e totongi ‘e he Lulutai ‘i he ‘aho 29 ‘o Mē ki he Kautaha *Velting*. Ko ia ko e totongi ko ē na’e fai ia he ta’u fakapa’anga 2022/2023.

Totongi Konga ‘Uluaki Pa’anga ‘Amelika ‘e 2 miliona ‘o e vakapuna fo’ou kuo pau ke fakakau ia he ‘Esitimetī 2023/24 ‘i he fakamole fakaangaanga pe (revised estimate) ‘i he Vouti 8 ‘a e Falepa’anga ‘i he fakamole ke totongi ‘inasi (equity payment) he ta’u 2022/2023 ne ngāue’aki he Kautaha Lulutai ke totongi ‘o e konga ‘uluaki ‘o e vakapuna fo’ou.

‘Oku mahino ko e totongi ne fai ‘e he Falepa’anga ki he USD\$miliona na’e fai ia ki he Kautaha Lulutai ‘i he ta’u fakapa’anga kuo ‘osi 2022/2023 ko e fakalahi ‘a hono ‘inasi sea lolotonga (*increasing existing shareholder shares*) pea toki fakahoko leva ‘e he Kautaha Lulutai ‘a hono ‘ave ‘a e pa’anga ki he Kautaha *Velting* ‘i he ‘aho 29 ‘o Mē pea toki ma’u ‘e he Kautaha *Velting* ‘i he ‘aho 1 ‘o Sune 2023. ‘Oku mahino na’e fai ‘a e totongi ‘e he Kautaha Lulutai ki he ‘akauni ‘a e Fakafofonga pe (*Agent Ascrow account*)t pea toki ‘alu mei ai ki he Kautaha *Velting*. ‘Oku mahino mei he fakamatala ‘a e Pule ‘a e Kautaha Lulutai ‘i he tohi ‘o e ‘aho 14 ‘o ‘Aokosi ki he Sea ‘o e Fale Alea ‘oku hā atu ‘i ‘olunga na’e kamata ‘a e ngaahi ngāue ki hono fakatau ‘o e Kautaha Lulutai ‘a e vakapuna *twin otter* ‘i he konga kimu’a ‘o e ta’u lolotonga 2023 ‘i he palopalema ‘a e vakapuna SAAB.

‘Oku mahino leva na’e kamata pe ‘a e fakakaukau ia ko eni ki he fakatau vakapuna ‘o ‘ilo ki ai ‘a e Minisitā Pa’anga lolotonga hono alea’i ‘o e ‘Esitimetī ki he ta’u 2023/2024 he ‘oku kau foki ‘a e Minisitā Pa’anga he taha ‘o e kau Talēkita ‘o e Poate ‘o e Kautaha Lulutai ‘a ia ‘oku

Sea ai ‘a e Palēmia pea Tokoni Sea ‘a e Minisitā Pa’anga pea Talēkita leva ‘a e Tokoni Palēmia pea mo e Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi. Na’e tonu leva ke fakakau ‘e he Minisitā Pa’anga ‘i he kolomu ‘o e ‘Esitimetri liliu 2022/2023 (*Revised Estimate 2022/2023*) ‘oku hā ‘i he ‘Esitimetri ‘o e ta’u fakapa’anga 2023/2024 ‘o e fakamole ki hono totongi ‘a e pa’anga ‘Amelika ‘e 2 miliona ko hono totongi ‘o e ‘inasi fakalahi ‘a e Pule’anga (*Equity Payment*) ‘e he Kautaha Lulutai lolotonga ‘a e ta’u fakapa’anga kuo ‘osi 2022/2023.

Na’e tonu ke fakakau ‘Vouti 8 (*Vote 8*) ‘Esitimetri ‘a e Falepa’anga Polokalama 4, Polokalama si’i (6) totongi ‘inasi ‘i he kolomu ‘Esitimetri liliu ‘i he 2022/2023 (*Revised Estimate 2022/2023*) ki he (*Equity Payment*) peesi 163 ‘o e ‘Esitimetri 2023/2024. Ka na’e ‘ikai ke fakakau ‘a e pa’anga ia ko eni ‘e 2 miliona ‘Amelika ne totongi ko e fakalahi sea (*additional shares*) ki he Kautaha Lulutai ‘i he kolomu ‘o e ‘Esitimetri liliu pe *rRevised Estimate 2022/2023*) ‘i he ‘Esitimetri 2023/2024.

Ko hono ta’efakakau ‘a e pa’anga ko eni ‘e 2 miliona ‘Amelika ‘i he fakamole ki he ‘Esitimetri liliu 2022/2023 (*Revised Estimate 2022/23*) ‘oku ta’efakalao leva ‘a e fakamatala ki he lahi ‘o e pa’anga kuo ‘ilo ‘e totongi ‘i he ta’u fakapa’anga 2022/2023. ‘Oku fiema’u ke fakakau ‘i he ‘Esitimetri liliu ki he 2022/2023 (*Revised Estimate 2022/2023*) ‘a e fakamole ‘o tatau ai pē pe ko e fakamole na’e fakakau pe ‘ikai fakakau ‘i he ‘Esitimetri kamata 2022/2023 (*Original Estimate 2022/2023*) ‘o hangē ko ha pa’anga tokoni ...

<007>

Taimi: 1155-1200

Losa Hastings : ... ‘oku ma’u mai ‘i he hili hono paasi ‘o e ‘esitimeit ‘e he Fale Alea ‘o kau ai ‘a e faka’atā ‘e he Kupu 9(5) ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘a e Pa’anga ‘a e Pule’anga. ‘A ia kuo pau ke fakakau ‘i he ‘esitimetri liliu 2022/2023 *Revised Estimate 2022/23* ‘a e totongi ‘inasi (*equity payment*) pa’anga ‘e 2 miliona ‘Amelika ‘a e Pule’anga ki he Kautaha Lulutai ‘i he ta’u fakapa’anga 2022/23 ‘oku fakakau ‘i he ‘Esitimetri 2022/23.

‘Oku fakakau ma’u pē ‘i he ‘esitimetri ‘o e ta’u fakapa’anga fo’ou kotoa pē hangē ko e ‘Esitimetri ‘o e 2023/2024 ‘a e ‘esitimetri kamata ‘o e ta’u kuo ‘osi 2022/2023 *original estimate 2022/2023* ‘Esitimetri liliu 2022/23 *revised estimate 2022/2023*. Fakamole fakaangaanga ki he 2021/22 *provisional expenditure 2021/2022* pea mo e ‘Esitimetri 2023/2024 ‘o e ta’u fakapa’anga ka hoko.

Ko e founa ngāue eni kuo tauhi mai ‘i he ngaahi ta’u lahi ‘o laka hake ‘i he ta’u ‘e 20 ‘o felāve’i mo e ngaahi fakamatala ‘oku fakakau ‘i he ‘esitimetri fakata’u ‘a e Pule’anga. ‘Oku fakahā foki ‘i he kupu 8 ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘o e Pa’anga ‘a e Pule’anga pea pehē ki he k upu 2 ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni ki he Ngaahi Pa’anga Hū Mai ‘a e Pule’anga ‘a e fakamatala ke ‘asi ‘i he ‘Estimetri ‘a e Pule’anga, ‘a ia ko e ‘ikai ke fakakau ‘i he ‘esitimetri liliu 2022/23 *revised estimate 2022/23* ‘a e pa’anga ‘Amelika ‘e 2 miliona ‘i he ‘esitimetri ‘o e 2023/24 ‘oku ne takihala’i ‘a e Fale Alea mo e kakai ‘o e fonua ‘i he ‘ikai ke fakahā ‘a e pa’anga ko eni ke ‘ilo ki ai ‘a e Fale Alea ‘i hono alea’i ‘o e ‘Estimetri 2023/2024, pea pehē foki ki he ‘ikai ke fai pau ki he Lao mo e ngaahi Tu’utu’uni Ngāue ki hono fakakau ‘o e ngaahi fakamatala kuo tu’utu’uni ‘e he Lao ke fakakau ‘i he ‘estimetri fakata’u ‘a e Pule’anga.

Totongi kongā hono 2 pa’anga ‘Amelika a’e 4.25 miliona ‘o e vakapuna fo’ou ‘a e Lulutai ‘e he Pule’anga. Na’e ‘ikai ke ‘omai ‘e he Palēmia ha fakamatala tohi ke fakapapau’i mai pē ko e pa’anga ‘ahai na’e totongi ‘aki ‘e he Kautaha Lulutai ‘a e kongā hono 2 ‘o e totongi ko e pa’anga ‘e 4.25 miliona ‘Amelika ki he Kautaha *Velina* pē ko e kautaha fakatau ‘inasi ‘a e Pule’anga pē ko e nō ‘a e kautaha Lulutai kae malu’i ‘e he Pule’anga. Kapau na’e totongi ‘a e kongā 2 pa’anga ‘e 4.25 miliona ‘Amelika ‘o e vakapuna fo’ou ko e fakapa’anga ‘e he Pule’anga ‘o tatau ai pē, pē ko e ngāue’aki ‘o e pa’anga tokoni mei ‘Asitelelia pē ko e pa’anga fakalotofonua *local fund*. Kuo pau ke fakakau ‘i he ‘Esitimetri

‘o e 2023/2024 ‘o ‘asi ‘i he vahe fakalotofonua (*local fund*). Kuo pau ke fakakau ‘i he ‘Esitimeti 2023/2024 ‘o ‘asi ‘i he Vahe 8 ‘o e ‘Esitimeti ‘a e Potungāue Pa’anga ‘i he Polokalama 4 polokalama si’i (6) ko e totongi ‘inasi *equity payment* peesi 163 ‘o e ‘Esitimeti 2023/2024.

Ko hono ‘uhinga na’e tonu ai ke fakakau ai ‘a e pa’anga ko eni he ‘Esitimeti 2023/24 he na’e ‘osi ‘ilo pē ‘e he Minisitā Pa’anga he lolotonga hono teuteu’i mo alea’i ‘o e ‘Esitimeti 2023/24 ‘e fakahoko ‘a e totongi ‘o e kongā ‘uluaki ‘o e pa’anga ‘Amelika ‘e 2 miliona ‘i he ta’u fakapa’anga 2022/2023, pea ko e kongā hono 2 pa’anga ‘e 4.25 miliona ‘Amelika ‘i he ta’u fakapa’anga 2023/2024.

‘Oku ‘osi mahino ‘a e taimi ke fai ‘a e totongi ‘o e pa’anga ko eni pea mo e ma’u’anga pa’anga ‘e fai’aki hono totongi ‘o e ongo totongi ‘e 2 fakatou’osi. ‘E ‘ikai leva ke ngāue’aki ‘a e kupu 9(5) ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘o e Pa’anga ‘a e Pule’anga ke fai ha toitoi ai, fakatonuhia’i ‘a e ‘ikai ke fakakau ‘i he ‘Esitimeti 2023/24 he kuo ‘osi ‘ilo’i ‘a e fakamole kuo ‘osi fakahokó, pea mo e fakamole ke fakahoko ‘i he ta’u fakapa’anga fo’ou pea mo hono fakapa’anga.

‘Oku maumau’i leva ‘a e kupu 9(1) ‘i he Lao ki hono Pule’i ‘a e Pa’anga ‘a e Pule’anga ki hano totongi ‘a e pa’anga ‘Amelika ‘e 4.25 miliona ‘aki ‘a e pa’anga ‘a e Pule’anga.

Fēfē kapau ne totongi ‘a e kongā hono 2 pa’anga ‘Amelika ‘e 4.25 miliona ‘o e vakapuna fo’ou ‘aki ‘a e pa’anga na’e nō *borrowing* ‘e he kautaha Lulutai mei he kautaha kehe hangē ko e Poate ‘o e Pa’anga Vāhenga Mālōlō ‘a e kau ngāue fakapule’anga pea malu’i ‘e he Pule’anga Tonga.

‘Oku toe maumau’i pē ‘e he Pule’anga ‘a e Lao ki hono Pule’i ‘a e Pa’anga ‘a e Pule’anga kapau ko e pa’anga na’e totongi ‘aki ‘a e kongā hono 2 ‘o e vakapuna fo’ou ko e pa’anga nō *borrowing* ‘a e kautaha Lulutai mei ha kautaha hangē ko e Poate ‘a e Pa’anga ‘a e Vāhenga Mālōlō ‘a e kau ngāue fakapule’anga pea malu’i ‘e he Pule’anga Tonga.

Ko e kupu 31 ...

<008>

Taimi: 1200-1205

Losa Hastings: ...kupu (2) ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘o e Pa’anga ‘a e Pule’anga ‘oku hā ai kuo pau ki he Minisitā Pa’anga ke ne fakahā ha malu’i ke fakapapau ke malu’i ki he Fale Alea ‘i loto ‘i he ‘aho ‘e 28 pē. Kapau ‘oku ‘ikai ke ngāue ‘a e Fale Alea ‘i he kamata’anga ‘o e To’u Fale Alea hono hoko. ‘Oku mahino ko e fakatau vakapuna na’e ‘osi alea’i pē ia ‘i he kongā kimu’a ‘o e Ta’u 2022/2023. ‘Oku mahino ko e fakatau vakapuná na’e ‘osi alea’i pē ia ‘i he kongā kimu’a ‘o e Ta’u 2022/2023 pea mea’i lelei pē he Palēmia mo e Minisitā Pa’anga hē ‘oku na kau ‘i he Poate ‘o e kau Talēkita ‘o e Kautaha Vakapuna Lulutai. Pea na’e mahino ‘oku fiema’u ‘e he kautaha ‘oku fai mei ai ‘a e nō ‘a e Kautaha Lulutai ‘o hangē ko e ngaahi nō kimu’a ‘a e Kautaha Lulutai ne malu’i ‘e he Pule’angákuo pau ke malu’i ‘a e nō kotoa pē ‘a e Kautaha Lulutai he ko e kautaha ‘a e Pule’anga.

‘I he’ene pehē leva na’e tonu ke fakahū mai ‘e he Minisitā Pa’anga ‘a e lipooti ki he Fale Alea felāve’i mo e malu’i nō ko eni ‘a e Kautaha Lulutai he ‘oku lolotonga fakataha ‘a e Fale Alea. ‘Oku mahino na’e tali ‘a e nō ‘a e Kautaha Lulutai pea mo hono malu’i ‘e he Pule’anga ‘o fou ‘i he Tu’utu’uni ‘a e Kapineti ‘o hangē ko e kupu 31 kupu (1) ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘a e Pa’anga ‘a e Pule’anga kimu’a pea toki totongi ‘a e kongā hono ua ‘i he ‘aho 11 ‘o ‘Aokosi pea toki ma’u ‘e he Kautaha *Veling* ‘i he ‘aho 14 ‘o ‘Aokosi 2023.

Kapau na’e ‘ikai ke malu’i ‘a e nō ko ‘eni pea iku ‘o ‘ikai toe lava ke tā fakafoki ki he sino’i pa’anga vāhenga mālōlō ‘a e kau ngāue fakapule’anga pea ‘oku hoko leva ‘o mole ‘a e pa’anga ‘a e kau Mēmipa. ‘A ia ko e kau ngāue fakapule’anga. ‘I he ‘ikai ke fakahoko mai ki Fale Alea

‘a e malu’i ‘e he Pule’anga ‘a e nō Kautaha Lulutai ‘oku maumau’i leva ‘a e kupu 31 kupu (2) ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘a e Pa’anga ‘a e Pule’anga.

‘Ikai ke fakakau ‘i he Fakamatala ‘Esitimeti 2023/2024 ha fakamatala ki he fakatau vakapuna fo’ou ‘a e Kautaha Lulutai neongo kuo ‘osi totongi ‘a e konga ‘uluaki ‘o e vakapuna pea ‘oku taki hala’i ai ‘a e Fale Alea mo e kakai ‘o Tonga.

Na’e ‘ikai pē ke ‘i ai ha fakamatala ‘e taha ke ‘asi ‘i he Fakamatala Patiseti ‘o e 2023/2024 ‘o felāve’i mo ha fakatau vakapuna ‘a e Kautaha Lulutai neongo na’e ‘osi fakahoko ‘a e fakamole ‘a e Pule’anga ki hono totongi ‘a e konga ‘uluaki ko e pa’anga ‘e 2 miliona ‘Amelika pea ‘ilo ki ai ‘a e Palēmia mo e Minisitā Pa’anga he ‘oku nau kau he Talēkita ‘o e Poate ‘o e Kautaha Vakapuna Lulutai pea ‘oku fūfuu’i ‘a e fakamatala mahu’inga ko eni mei he Fale Alea mo e kakai ‘o e fonua pea ‘oku mole ai ‘a e ‘ata ki tu’a pea mo hono fakahā kakato ‘o e fakamatala ki he me’a ‘oku hoko ki he ngāue fakapa’anga ‘a e Pule’anga.

‘Oku monuka heni ‘a e kupu 51 ‘o e Konisitūtone ‘a e fiema’u ke taliui ‘a e Pule’anga ‘a e Fale Alea ki hono ngāue’aki ‘a e pa’anga ‘a e kakai ‘o e fonua. ‘Oku ne fakatupunga heni ‘a e mole ‘a e falala ki he fa’ahinga fakamatala ‘oku fakahoko ‘e he Pule’angá ki he Fale Alea mo e kakai he ‘oku ‘ikai pē ke ‘omai ha fakamatala kakato totonu mo mo’oni ki he me’a ‘oku hoko ‘o felāve’i mo e ngāue ‘a e Pule’anga ki hono tokanga’i lelei ‘a e pa’anga ‘o e fonua ‘oku nau tauhi fakasetuata.

‘Ikai ke tali ‘a e Tohi Fehu’i ki he ‘Eiki Palēmia ‘o e ‘aho 14 ‘o Ma’asi 2023 felāve’i mo hono fiema’u ‘o e Fakamatala Pa’anga ‘a e Kautaha Lulutai ki he Ta’u 2020/2021, 2021/2022 mo e 2022/2023 pea mo e Palani ‘a e Pule’anga ki he Kautaha Lulutai ki he Ta’u 2023/2024 pea pehē mo e Tohi Fehu’i ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘o e ‘aho 14 ‘o Ma’asi 2023 ki he lahi ‘o e pa’anga ne totongi atu ‘e he Pule’anga ki he Kautaha Lulutai ‘i he Ta’u 2021/2022 mo e 2022/2023.

Na’e ‘osi ‘oatu ‘a e Tohi Fehu’i ‘i he ‘aho 14 ‘o Ma’asi 2023 ki he ‘Eiki Palēmia ‘a ia ‘oku Sea ‘i he Poate ‘a e Kautaha Vakapuna Lulutai ke ‘omai ha fakamatala pa’anga ki he ngāue ‘a e kautahá talu mei he’ene kamata ngāue ‘o kau ai ‘a e Ta’u Fakapa’anga 2020/2021, 2021/2022 mo e 2022/2023 pea pehē ki ha palani ‘a e Pule’anga ki he Kautaha Lulutai ‘i he Ta’u Fakapa’anga 2023/2024. Ka ‘oku te’eki ke ‘omi ha tali ia ki he Tohi Fehu’i ko ‘eni ‘o a’u mai ki he ‘aho ni.

‘Oku maumau’i heni ‘a e Tu’utu’uni Ngāue ‘a e Fale Alea pea mo e kupu 51 ‘o e Konisitūtone ke taliui ki he Fale Alea ‘a hono ngāue’aki ‘a e pa’anga ‘a e fonua ‘oku tauhi fakasetuata ‘e he Pule’anga. Pea ‘ikai ke ngata aí ko e ‘ikai ke ‘omai ‘a e fakamatala ke ‘ilo ‘a e me’a ‘oku hoko ‘i he ngāue fakapa’anga ‘a e Pule’angá mo e Kautaha Vakapuna Lulutai ‘a ia ‘oku lolotonga Sea ai ‘a e ‘Eiki Palēmia pea Tokoni Sea ai ‘a e Minisitā Pa’anga ‘o fepakipaki ai ‘a e mafai (*conflict of interest*) ‘o e Poate ‘o e Kautaha Luluta mo e mafai ‘o e Kapineti ki hono ngāue lelei ‘aki ‘a e pa’anga ‘a e fonua ‘oku nau tauhi ...

<009>

Taimi: 1205 – 1210

Losa Hastings: ... Fepakipaki ‘o e ngaahi mafai ‘a e Kapineti mo e Poate ‘a e Kautaha Lulutai (*Serious Conflict of Interests*) he ‘oku Sea fakatou’osi pe ai ‘a e ‘Eiki Palēmiá pea kau ki ai ‘a e ni’ihi ‘o e kau Minisitā.

Koe'uhi ko e kau 'a e Palēmiá mo e Minisitā Pa'angá, Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Tokoni Palēmiá 'i he Poate 'a e Kautaha Vakapuna Lulutái 'okú ne fakatupunga fepakipaki 'i he faitu'utu'uni ki he me'a 'oku fakahokó 'o 'ikai tau'atāina 'a e faitu'utu'uni ke fakahoko 'a e me'a 'oku totonú mo fakapotopoto ke ngāue'aki ki ai 'a e pa'anga 'a e fonuá. Ko e Palēmiá pe 'oku Sea he Poate 'a e Kautaha Vakapuna Lulutái pea faitu'utu'uni ai ke 'ave ki he Pule'angá pea ko ia pe 'oku toe Sea he fakataha 'a e Kapinetí 'o tali ai 'a e ngaahi tu'utu'uni ne nau fakahoko he Poate 'a e Kautaha Vakapuna Lulutái ke 'omai ke he Pule'angá ke tali.

'Oku toe Sea pe he Poate ki he Sino'i Pa'anga Vahenga Mālōlō 'a e Kau Ngāue Fakapule'angá na'e fai mei ai 'a e nō. Kapau ko e nō na'e fai mei ai. 'Oku mole heni 'a e tau'atāina ke fai 'a e tu'utu'uni 'oku taaú pea 'oku fakatu'utāmaki lahi ki he faingamālie ki hono ngāue ta'etotonu'aki mo ta'efakalao 'a e pa'anga 'a e Pule'angá 'o hangē 'oku hoko ko 'eni 'i he fakatau vakapuna fo'ou 'a e Kautaha Lulutái. 'Oku 'ikai tau'atāina 'a e fai tu'utu'uni 'a e Palēmiá mo e Kapinetí ke vakavakai'i lelei pe 'oku taaú 'a e tu'utu'uni 'oku fai 'e he Poaté 'a e Palēmiá mo e Kapineti ke vakavakai lelei pe 'oku taaú 'a e tu'utu'uni 'oku fai 'e he Poate 'a e Kautaha Vakapuna Lulutái 'okú ne Sea pea kau ai 'a e kau mēmipa 'o e Kapinetí.

'Oku 'ikai ke lava ke tau'atāina mo e Minisitā Pa'angá ke fai 'a e tu'utu'uni 'oku fakapotopoto 'i hono malu'i pa'anga 'a e fonuá ki he fa'ahinga tu'utu'uni 'oku nau tali ke fakahoko 'e he Pule'angá ke tokoni ki he Kautaha Vakapuna Lulutai. Ko e kau 'a e Palēmiá mo e Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi ki he Poate 'a e Kautaha Vakapuna Lulutái 'oku fakatu'utamaki ia ki he tu'utu'uni tau'atāina 'a e Va'a ki he fefolau'aki vakapuná 'oku 'i he malumalu 'o e Potungāue 'oe Ngaahi Ngāue Lalahi 'oku tokanga'i 'e he Minisitā. Pea 'oku 'ikai ha ofo he faka'atā (pe *special exemption from non-compliance*) 'oku fa'a 'oange ki he Kautaha Vakapuna Lulutái meí he Va'a 'o e Fefolauaki Vakapuná pea 'oku lava ke ne uesia lahi heni 'a e malu 'a e fepuna'aki 'a e vakapuná.

'Oku a'u pe ki he hoha'a e pailate na'e ngāue 'i he Kautaha Vakapuna Lulutái ka kuó ne mavahe he lolotongá ni 'o pailate 'i he kautaha Vakapuna 'i tu'apule'anga, ki he lahi 'o e 'ikai faipau (*non-compliance*) 'a e kautahá ni ki he fiema'u 'a e Lao ki he Fefolau'aki Vakapuná. Peá ne pehē ko e mālō pē 'a e kai hao mai te'eki ke hoko ha fakatu'utāmaki ke mole ai ha mo'ui 'i he folau vakapuna fakalotofonua 'a e Kautaha Vakapuna Lulutái.

Maumau Lao ko e te'eki ke fakakau 'a e Kautaha Vakapuna Lulutái 'i he Lao ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'angá.

Ko e ngaahi fepakipaki 'oku lolotonga hoko 'i he hoko 'a e Palēmia mo e kau Minisitā ko e Poate 'o e Kautaha Vakapuna Lulutái pea mo nau toe faitu'utu'uni mei tafa'aki 'a e Pule'angá 'oku fiema'u leva ke fei mo fakakau 'a e Kautaha Lulutái 'i he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'angá 'oku 'i he Lao ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'angá.

Na'e fa'u 'a e Lao ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga ke 'alu leva ki ai 'a e ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'angá he 'osi hono fokotu'ú. Ko e 'osi 'eni 'a e ta'u 'e 3 mo e kei tuku pe 'a e Kautaha Vakapuna Lulutái ia 'i tu'a 'o lesisita pe 'i he Lao ki he Ngaahi Kautaha (*Company Act*) 'o fai ai pe 'a e ngāue ia 'o toitoi 'i he malu'i 'o e Lao 'o e Ngaahi Kautaha 'o a'u pe 'eni ki he Tu'utu'uni ke fakatau 'a e vakapuna fo'ou 'o e Lulutai kae 'ikai fakahoko mai 'i he 'Esitimeti 2023/2024 pea 'ikai ke fakahā mai ki he Fale Aleá pe 'oku malu'i 'e he Pula'anga ha nō 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai (fakatatau mo hono fiema'u 'a e kupu 31 'o e Lao ki he Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga). Kae toki fakahā mai pe ki he Fale Aleá 'e he Palēmia tu'unga 'i he Fokotu'u Tu'utu'uni 'a e kau Fakafofonga 'o e kakai ke ta'ofi ha fakatau vakapuna 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai.

Uesia 'a e tu'unga fakapa'anga fakalukufua 'a e Pule'anga 'i he ngaue 'a e Kautaha Vakapuna Lulutái

‘E hoko ko e palopalema lahi ‘i ha mole ‘a e pa’anga ‘a e Pule’anga ‘i ha Tu’utu’uni ta’efakapotopoto ki ha pa’anga ke ‘oatu meí he Pule’anga ki he Kautaha Vakapuna Lulutai koe’uhí ko e kau ‘a e Palēmia pea toe Sea ‘i he Kapineti pea mo e Kautaha Vakapuna Lulutai. ‘Oku ‘i he tu’unga fakatu’utāmaki ‘a e tu’unga fakapa’anga ‘a e Pule’angá he lahi ‘a e fe’amokaki ‘i he patisetí ‘i he pa’anga ngāue ‘oku ‘i he pa’anga ‘e 30 miliona ‘i he ta’u fakapa’anga lolotongá 2023/2024. Pea ‘e a’u pe fe’amokaki ki he \$84 miliona ‘i he ta’u ‘e 3 ka hoko maí meí he 2023/24 – 2025/2026 pea fakafalala ki he fakapa’anga’aki ‘a e nō fakalotofonua pea meí he *IMF* pea mo hono ngāue’aki ‘a e pa’anga mohe ‘a e Pule’angá ‘o a’u ki ha tu’unga ‘e vave ha’ane ‘osi. Pea ‘ikai ha pa’anga talifaki fe’unga ‘e toe ki he kaha’ú ‘e lahi hono ngaahi polé.

Ngaahi fakamo’oni ki he Makatu’unga 3 ‘o e Fokotu’u

Ngaahi

<010>

Taimi: 1210-1215

Losa Hastings: ... makatu’unga fika 3.

1. Tohi ‘a e Pule Ngāue ‘a e Kautaha Vakapuna Lulutai mo e tohi ‘a e Pule Pa’anga ki he Ngaahi Kautaha ‘o e *Veling* ‘o e ‘aho 14 ‘o ‘Aokosi 2023.
2. Tohi Fehu’i ki he Pule Lahi, Sino’i Pa’anga Mālōlō ‘a e Kau Ngāue Fakapule’angá, ‘aho 18 ‘o ‘Aokosi, 2023.
3. Tohi Fehu’i ki he Talafekau Lahi ‘a ‘Aositelēlia ki Tonga, ‘aho 18 ‘o ‘Aokosi 2023.
4. Tohi tali mei he Talafekau Lahi ‘a ‘Aositelēlia ki Tonga, ‘aho 18 ‘o ‘Aokosi 2023.

Linda Filiai: Tali.

3.1 ‘Oku fakalao pē ‘a e ngaahi ngāue na’e fakahoko ki he fakatau ‘inasi ‘a e Pule’angá ‘i he Kautaha Lulutai ‘aki ‘a e ngaahi ‘uhinga ko ení:

3.2 Na’e fakau ‘inasi (*share*) ‘a e Pule’angá mei he Kautaha Vakapuna Lulutai ‘o ‘ikai ko ha’ane (Pule’anga) fakatau vakapuna. Ko e pa’anga na’e ngaue’aki ki he fakatau ‘inasi ko ‘ení ko e pa’anga pe ia ‘a e Pule’angá fakafou mei he pa’anga tokoni ki he Patiseti he taha ‘o ‘ene ngaahi hoa tokoni langa fakalalakaká.

3.3 ‘Oku tui ‘a e Pule’angá ko e ‘inasi mahu’inga ‘eni ke fakahoko’aki ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Kautaha Lulutai ki he fefolau’aki vakapuna fakalotofonuá.

3.4 Hangē ko ‘ene hā atu ‘i ‘olungá ko e Kautaha Vakapuna Lulutai ko e kautaha (*company*) mavahe ia mei he Pule’angá (*separate entity*), ka ‘oku ‘ikai ko e Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’angá (*Public Enterprise*). Ko e Pule’angá ‘oku ne ma’u ‘a e ‘inasi lahi taha (*shareholder*) ‘i he Kautaha Vakapuna Lulutai.

3.5 Ne ngaue’aki ‘e he Pule’angá ‘a hono tu’unga mo hono ivi aleá ke ma’u ha ngaahi tokoni fakatekinikale mo fakapa’anga koe’uhí ko hono fatongia mahu’inga ki he kakai ‘o e fonuá ‘i he fefolau’aki vakapuna fakalotofonuá, ‘a ia ‘oku fakahoko ‘e he Kautaha Vakapuna Lulutai. Ko e ngaahi alēlea ko ení na’e fakahoko mai ia ‘i he ngaahi ta’u kimu’á ‘o a’u mai ki he ta’u ni. Na’e loto lelei foki ‘a e taha ‘o e ngaahi hoa ngāue tokoni ki he fakalalakaká ke tokonia ‘a

e Pule'angá 'i he tafa'aki fefolau'aki vakapuná (*Aviation*) koe'uhí ko 'enau tui tatau ki he mahu'inga 'o e ngāue ni ki he kakai 'o e fonuá.

3.6 Na'e fakafou mai e ngaahi tokoni ko 'ení 'i he founa fakatekinikale mo ha toe fakalahi 'a e tokoni fakapatiseti 'i he ta'u fakapa'anga 2022/23.

3.7 Na'e mahu'inga'ia 'aupito ki he Pule'angá ke malava 'o fakahoko 'a e fefolau'aki vakapuná fakalotofonuá hili ange 'a e ngaahi taimi na'e 'ikai malava ke fakahoko ai 'a e sevesi ko ení 'i he konga kimui 'o e ta'u 2022 mo e konga kimu'a 'o e ta'u 2023. Na'e hoko leva 'a e pa'anga fakalahi ki he Patiseti ko e tokoni ki he fakakaukau ni.

3.8 'I he taimi na'e fa'u ai 'a e Fakamatala Patiseti mo e Patiseti 'Esitimeti 2023/2024 angamaheni 'o ngata ki Ma'asi 2023, na'e fakahā 'a e pa'anga ko 'ení 'i he 'Esitimeti Liliu (*Revised Budget*), me'a'ofa fakangāue mo e 'inasi 'i he malumalu 'o e Potungāue Pa'angá (peesii 157, Polokalama 2, Polokalama iiki 3) 'I he konga kimui 'o Mē 2023, na'e fakapapau'i 'e he Pule'angá ko e founa tokoni ke hakeaki'i 'a e fefolau'aki vakapuna fakalotofonuá ke fakafou 'i he fakatau ha 'inasi (*shares*) mei he Kautaha Lulutaí kae 'ikai ko ha 'ave pe ko ha pa'anga tokoni (*grant*) ki he kautahá. Na'e fakatau ai 'e he Pule'angá 'a e 'inasi (*shares*) mei he Kautaha Lulutaí.

3.10 'Oku 'Oku kei mahu'inga'ia pē 'a e Pule'angá ke ne fakapapau'i 'oku fakahoko lelei mo malu 'a e fefolau'aki vakapuná he 'otu Tongá ni. Ko e taha ia 'i he ngaahi makatu'unga lahi na'e fakalahi 'e he Pule'angá 'a hono 'inasi ke tokoni ki hono fokotu'utu'u ngāue 'a e Kautaha Vakapuna Lulutaí.

3.11 'Oku tui foki 'a e Pule'angá ko e 'inivesimani matu'aki 'aonga 'eni 'o 'ikai ngata pē 'io he fakahoko 'a e fefolau'aki fakalotofonuá, kae tokoni ki he tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonuá mo e tu'unga fakapa'anga 'a e Pule'angá. Kātoa 'a e ngaahi ngāue ko 'ení 'oku ma'á e lelei kotoa ki he kakai 'o e fonuá.

3.12 Kuo hā mahino 'eni 'i he lahi 'aupito 'a e fefolau'aki vakapuna fakalotofonuá hotau kakaí pea mo e kau 'a'ahi mei mulí 'i he ngaahi mahina mai ko ení. 'Oku ne fakahā'i ai 'a e falala mo e pou pou 'a e fonuá mo e ngaahi fonua mei tu'apule'angá ki he ngaahi ngāue mahu'ingá ni.

3.13 'I he taimi tatau na'e fakatokanga'i 'e he Pule'angá 'a e tu'utu'uni ai 'a e Kapineti ke kei fakahoko 'a hono vakai'i vāofi 'o e fokotu'utu'u mo e palani 'o e halafononga 'o e kautahá ki he kaha'ú.

3.14 Lolotonga 'a e ngaahi fokotu'utu'u ke vakai'i 'a e founa mo e fa'unga ngāue 'a e kautahá 'o siofaki ki he kaha'ú, 'oku tui mālohi 'a e Pule'angá 'oku kei taau mo fakapotopoto ke ne tataki 'a e ngaahi ngāue ma'a e kakai 'o e fonuá.

3.15 'Oku tau kei 'i he tu'unga fakaakeake mei he ngaahi faingata'a fakaenatula mo e ngaahi ta'au faka'ekonōmika fakamāmani lahi, 'o tatau 'i he Pule'angá mo e pisinisi taautahá. 'Oku tui 'a e Pule'anga ka toe hilifaki atu 'a e ngaahi mafatukituki ni ki ha pisinisi taautaha lolotonga 'a e taimi faingata'a lahi 'o e fakaakeaké, 'e 'ikai fakapotopoto ki he kautaha ko iá ka ko e fakaloloma he taimi 'e uesia ai hono fakahoko

‘o e fatongia fefolau'aki vakapuna fakalotofonua ma'a e kakaí kátoa. Ko ia ai 'oku tui pē 'a e Pule'angá ko hono fatongia totonú, lolotonga e taimi faingata'a ni ke kei to'o fohe he fatongiá ni.

Fakamo'oní:

- i. 'Esitimeti 'o e 2023/2024 peesi 157 Polokalama 2, polokalama iiki 3/15(XX) – Me'a'ofa fakangāue mo e 'inasi 'i he malumalu 'o e Potungāue Pa'anga 2023/2024.

'Eiki Sea: Mālō te u fakangata ai kalake. Hou'eiki koe'uhí ko 'etau taimí te u toloi e Falé ki he 2. Mou me'a hake.

(*Toloi e Falé ki he 2 ho'atā.*)

<002>

Taimi: 1415-1420

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. (Lord Fakafanua)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Na'e toloi 'a e Falé ki he 2 pea ko eni kuo tau hoko atu 'i he makatu'unga fika 4. Pea kimu'a pea tau hoko atu, ko 'eku fakahoko atu pē koe'uhi na'e tali ke u tataki atu 'etau founga ngāue pea mo e taimi 'aneuhu, te tau fakataha mei he 2 'o toki mālōlō 'i he 4, pea tau toe foki mai pē mei he 5 'o mālōlō 'i he 7, pea tau toki faka'osi 'a e 'aho ni mei he 8 mālōlō ki he 10.

Ko e anga ko ē 'eku vakai ki he lahi ko ē 'a e naunau 'oku toe, ka tau feinga'i ke 'ova 'i he vaeua hono lau 'a e fokotu'u mo e tali 'i he 'aho ni 'e lava pē 'o fakakakato 'a e ngāue ki he faka'osinga 'apongipongi. Pea ko e anga ia 'a e fokotu'utu'u ngāue ke mou mea'i pē Hou'eiki koe'uhi ko e ngaahi ngāue kehe 'oku hanga mai 'i he toenga 'etau mo'ui. Pea 'oku ou kole atu ki he kalake hoko atu hono lau mai makatu'unga fika 4.

Makatu'unga fika 4 e Fokotu'u

Losa Hastig: Makatu'unga fika 4: **Ko hono maumau'i 'a e Lao ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga 'aki hono tali 'e he Pule'anga ke malu'i 'a e nō 'a e Kautaha Pisinisi kae 'ikai ke fakahū mai ki Fale Alea, pea 'i hono taimi totonu.**

Ko e kupu 31 (2) 'o e Lao ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga 'oku ne tu'utu'uni kuo pau ki he Minisitā Pa'anga ke ne fakahā ha malu'i, *guarantees*, ke fakapapau ke malu'i, *indemnities*, ki he Fale Alea 'i loto 'i he 'aho 'e 28 he kapau 'oku 'ikai ke ngāue 'a e Fale Alea 'i he kamata'anga 'o e to'u Fale Alea hono hoko.

Na'e hā 'i he Fakamatala Patiseti ki he Ta'u Fakapa'anga 2023/2024 tēpile (A5, **Ngaahi nō 'oku malu'i 'e he Pule'anga ki he 'aho 30 'o Sune, 2023**, peesi 81, 'a e malu'i nō 'a e Kautaha Pisinisi Tonga 'e taha, fakahingoa heni ko e Kautaha X, ke malu'i 'a e ongoongo 'o e kautaha ni), 'o fe'unga mo e pa'anga 'e 2.7 miliona, ko e malu'i 'a e nō 'a e kautaha ko eni 'oku te'eki ke līpooti mai ia 'e he Pule'anga ki he Fale Alea, 'o fakatatau mo e Lao ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga, ke fakahaa'i mai 'a e 'uhinga 'oku malu'i ai 'a e nō 'a e kautaha ko eni, pea mo ha ngaahi fakaikiiki ki ha me'a ne makatu'unga ai hono tali ke malu'i 'a e nō ko eni 'e

he Pule'anga 'o kau ai 'a e fakakaukau pē 'oku 'i ai ha koloa malu'i fe'unga ki he nō ko eni, 'o kau ai 'a e lahi 'o e ngaahi mo'ua kehe 'a e kautaha, 'oku malu'i 'aki 'a e koloa tatau, kau atu ai, kau atu ai pē mo hono lahi 'o e ta'u 'oku malu'i ai 'e he Pule'anga 'a e nō ko eni.

'Oku mahino 'oku 'ikai tokanga 'a e Pule'anga ki hono tauhi 'a e Lao ke Malu'i 'a e Pa'anga 'a e Fonua, 'oku nau tauhi 'i he malumalu 'o e Konisitūtone mo e Lao ki hono Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga, pea pehē ki hono fatongia ke tali ui ki he Fale Alea, 'o fakatatau mo e kupu 51(1), 'o e Konisitūtone 'o Tonga.

Ko e malu'i 'o e nō 'a e Kautaha X, ko e tākaki mai ia ki he nō 'a e Kautaha Pisinisi 'e taha 'oku nau felāve'i fakahingoa heni ko Kautaha Y. Ne fakahū mai 'e he Pule'angá 'i he 'aho 25 'o Siulai 2022 ki he Fale Alea. 'Oku 'oatu 'a hono tatau 'i he fakamo'oni 'uluaki 'i lalo. Ke tali 'a e malu'i 'enau nō. Ko e nō ko eni na'e fe'unga mo e pa'anga 'e 5.6 miliona, pea ke malu'i 'i he ta'u 'e 2, pea ko e nō 'i he Pangikē Langa Fakalalakaka 'a Tonga, 'oku hā 'i he Fakamo'oni 1 'i lalo 'o e ngaahi me'a ko eni.

- Na'e tali 'e he Kapineti ...

<005>

Taimi: 1420-1425

Kalake Tēpile: ... 'A e malu'i 'o e nō 'a e (Kautaha Y) 'i he 'aho 11 'o Mē 2022 pea fakahū mai ki he Fale Alea felāve'i mo e fiema'u 'i he kupu 31 (2) ki he malu'i nō 'oku hā 'i he Lao ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga 'i he 'aho 25 'o Siulai 2022.

- 'Oku fe'unga mo e pa'anga 'e 5.6 miliona 'a e fakakātoa 'o e nō 'oku malu'i 'e he Pule'anga.
- 'Oku fe'unga 'a e pa'anga malu'i 'a e Kautaha Y mo e pa'anga 'e 9,097,120 'o kau ki ai mo e ngaahi malu'i mei he ngaahi ta'u kimu'a pea 'ikai ha malu'i kehe 'i he 'aho 30 'o Sune 2022.
- Na'e fakahoko 'a e aleapau 'a e Kautaha Y mo e Pangikē Langa Fakalalakaka 'a Tonga (TDB) 'i he 'aho 19 'o Mē 2022.
- 'Oku ta'u 'e ua 'a e malu'i nō 'a e Pule'anga pe mahina 'e 24 ke fakakakato 'e he Kautaha Y 'a e fiema'u 'a e Falepa'anga ke totongi fakafoki ai. Pea 'oku tokoni 'a e (TDB) ki hono fokotu'utu'u fo'ou 'a e pa'anga hū mai 'a e Kautaha Y.
- Ko e totongi tupu (*guarantee fees*) ki he Falepa'anga ki hono malu'i 'a e nō ko eni 'a e Kauaha Y 'oku peseti 'e 0.5 (0.5%) fakatatau ki he mahu'inga 'o e lahi 'o e nō 'oku malu'i.
- 'Oku fe'unga mo e pa'anga 'e 15 miliona 'o e mahu'inga 'o e koloa 'o e Kautaha Y 'oku malu'i 'aki 'a e nō 'i he TDB.
- 'E tokoni 'a e Pule'anga ki he Kautaha Y Tokoni Fale'i fakatekinikale fakapisinisi 'o fakahoko 'e he Falepa'anga.

- Na'e fakamo'oni 'a e Falepa'anga mo e *TDB* 'i he tohi fakapapau (*guarantee agreement*) ke malu'i 'e he Pule'anga 'a e nō.
- Ko e taumu'a 'a e malu'i nō 'a e Pule'anga ke hoko ko e taha 'o 'ene ngaahi 'inivesimeni kuo tali (*approved investments*) ke tokoni'i 'a e pisinisi 'oua 'e mate koe'uhí ko e taimi faingata'a pea 'oku mahu'inga ki he kau ngāue 'oku laka hake 'i he toko 25 mo e ngaahi lelei kehe ki he fonua.

'I he Fakamatala Patiseti 'o e ta'u fakapa'anga 2023/2024 'oku hā ai 'i he tēpile A5: **Ngaahi nō malu'i 'e he Pule'anga 'i he 'aho 30 'o Sune 2023** peesi 81 'oku te'eki ai totongi fakafoki ha pa'anga ia 'a e Kautaha X mo e Kautaha Y ki he Pangikē Fakalalakaka 'o Tonga 'i he ta'u fakapa'anga 2022/2023. 'I he'ene tu'u pehē 'a e nō ko eni 'oku lahi 'a e faingamālie 'a e totongi fakafoki 'e he Pule'anga 'a e nō ko eni. 'Oku mahu'inga foki ke kau mai 'i he lipooti 'a e Pule'anga 'a e ngaahi nō 'oku ne malu'i pe 'oku fiha 'a e lahi 'a e mahu'inga 'o e koloa malu'i'aki 'a e nō ko eni. Pea pehē ki he lahi 'a e ngaahi mo'ua 'oku malu'i'aki 'a e koloa tatau pe 'e lava ke totongi fakafoki mai 'a e pa'anga 'a e Pule'anga kapau 'e fiema'u 'e he *TDB* ke totongi 'e he Pule'anga 'a e ngaahi nō ko eni 'oku ne malu'i.

'Oku fu'u mahu'inga ke makatu'unga lelei 'a e faitu'utu'uni 'a e Pule'anga ki he ngaahi nō 'oku ne malu'i pea 'ikai ngata ai kae fakahū mai ki he Fale Alea 'o fakatatau mo e Kupu 31 Kupu si'i (2) 'o e Lao ki hono Pule'i Pa'anga 'a e Pule'anga.

'Oku toe hā atu 'i he Fakamo'oni 1 'a e Lipooti ne fakahū mai 'e he Minisitā Pa'anga 'i he 'aho 25 'o Siulai 2022 felāve'i mo e malu'i 'o e nō 'a e Kautaha Y pea mo hono fakaikiiki ka 'oku te'eki ai fakahū mai ha lipooti tatau mo ia 'e he Minisitā Pa'anga ki hono malu'i 'o e nō Kautaha X ka kuo 'osi tali 'e he Pule'anga ke ne malu'i.

Ngaahi fakamo'oni ki he Makatu'unga 4.

1. Tohi 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga mālōlō 'o e 'aho 25 'o Siulai 2022 ki he Fale Alea felāve'i mo e malu'i 'e he Pule'anga 'a e nō 'a e Kautaha Y 'i he Pangikē Langa Fakalalakaka 'a Tonga (*TDB*).
2. (A5) **Tēpile ngaahi nō malu'i 'e he Pule'anga 30 Sune 2023** peesi 81 Fakamatala Patiseti 2023/2024.

Tali Palēmia ki he makatu'unga 4 'i he Fokotu'u

Kalake Tēpile: TALI

4.1 Ko e fakamatala fekau'aki mo e malu'i 'e he Pule'anga 'a e nō 'a e Kautaha X 'oku fe'unga mo e 2.7 miliona na'e fakakau atu ia pea fakahū atu ki he Fale Alea 'i he Fakamatala Patiseti 2023/2024 (tēpile A-5) peesi 81 pea kau hono alea 'i he Patiseti. Ka neongo ia 'e toe fakahū atu 'a e tohi mavahe ki Fale Alea fekau'aki mo e nō malu'i ko eni mo ha toe fakaikiiki kehe 'e fiema'u.

Fakamo'oni

(i) Fakamatala Patiseti 2023/2024 Tēpile (A/5) peesi 81.

Makatu'unga fika 5 e Fokotu'u

Losa Hastings: Makatu'unga 5: Ta'epau mo ta'efalala'anga 'a e tu'utu'uni 'a e Pule'anga felāve'i mo e tu'utu'uni ngāue *policy* ke fakalele 'o ha Kautaha Vakapuna fakalotofonua pea 'oku 'atā ki ha kautaha pē pe 'oku fakangatangata.

Na'e fakahā 'e he Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi ki he Fale Alea 'i he 'aho 6 'o Fepueli 2023 ...

<007>

Taimi: 1425-1430

Losa Hasting : ... lolotonga 'a hono tālanga'i 'a e fiema'u 'a e Kautaha *Real* Tonga ke ma'u ha'ane laiseni ke fakalele ha'ane kautaha vakapuna fakalotofonua 'o ne pehē ko e *policy* ko ē *one*. 'a e kautaha vakapuna pē 'e taha kuo 'osi mavahe 'a e Pule'anga ia mei ai. Pē 'oku tu'u pē Pule'anga ia ki ha kautaha 'oku nau kole mai ha'anau ngofua laiseni vakapuna 'i he fonua ni. 'Oku mahino ko e me'a ko eni 'a e 'Eiki Minisitā 'oku 'uhinga 'oku 'atā ki ha kautaha pē ke nau fakalele ha'anau kautaha vakapuna fakalotofonua pea ke nau kole ha'anau laiseni ki ai 'o fakatatau mo e Lao. Ka na'e mahino mei he fakamatala 'a Tevita Palu ko e Pule 'a e kautaha vakapuna *Real* Tonga na'e hā 'i he Nusipepa ko e Talatalanoa 'i he 'aho 'oku hā 'i he *Fakamo'oni fika 3* 'i lalo 'o ne pehē: Na'e ma'u mai 'a e Tohi Tali mei he Potungāue 'a e ngaahi Ngāue Lalahi ki he'enua tohi kole ki ha laiseni ke fakalele 'enua kautaha vakapuna fakalotofonua *Real* Tonga 'o fakahā ange, 'oku faka'atā 'e he Pule'anga ia ki ha kautaha pē ke fakalele ha'ane kautaha vakapuna ke puna fakalotofonua, ka 'oku fakangatangata pē ia ki he kautaha 'oku nau tu'u 'i Tonga ni.

Na'a ne toe pehē 'oku fiema'u 'e he Pule'anga ke 'ata kitu'a pea taliui pea fai fakapotopoto 'a 'ene ngaahi ngāue mo e faitu'utu'uni. 'Oku mahino heni 'a e ta'epau mo e ta'efalala'anga 'a e Tu'utu'uni 'a e Pule'anga felāve'i mo e Tu'utu'uni Ngāue (*policy*) ki he fakalele 'o ha kautaha vakapuna fakalotofonua neongo 'oku 'i ai 'a e ngaahi kautaha taautaha *private enterprises* 'oku nau fie fakahoko 'a e ngaahi ngāue ko eni., pea 'oku faka-faingata'ia'i pē ia 'e he Pule'anga koe'uhi pē ko e lele 'a 'ene kautaha vakapuna Lulutai neongo 'a e lahi 'a e fakamole ki ai 'a e Pule'anga, pea 'ikai ke 'omai ha'ane fakamatala pa'anga ki he ola 'o 'ene ngaahi ngāue talu mei hono fokotu'u 'i Sune 2020.

Na'e 'ave 'a e Tohi Fehu'i Faka-Fale Alea ki he 'Eiki Palēmia *Fakamo'oni fika 2* 'i lalo, 'o fehu'i pē ko e hā 'a e Tu'utu'uni Ngāue *Policy* 'a e Pule'anga ki he Fefononga'aki Vakapuna Fakalotofonua pē 'oku 'atā pē ki ha kautaha ke fakahoko ha'anau laiseni ki ha pisinisi folau vakapuna fakalotofonua pē *open sky policy* pē 'oku 'ikai? 'Oku te'eki pē ke tali mai ia 'e he 'Eiki Palēmia 'a e Tohi Fehu'i ko eni pea 'oku mahino ai pē 'a e ta'emahino mo e ta'epau 'a e tu'utu'uni ngāue (*policy*) ko eni 'a e Pule'anga ki hono fakahoko 'o e ngāue ki ha kautaha pisinisi 'oku nau fie fokotu'u ha'anau kautaha vakapuna fakalotofonua.

Ngaahi fakamo'oni ki he makatu'unga 5.

1. Miniti 'o e Fale Alea 'o e 'aho 06 Fepueli, 2023 'i he feme'a'aki ki he Tu'utu'uni Ngāue *Policy* 'o faka'atā *open sky* 'e he Pule'anga ki ha kautaha pisinisi ke fokotu'u ha pisinisi fefolau'aki vakapuna fakalotofonua.
2. Tohi Fehu'i ki he 'Eiki Palēmia felāve'i mo e Tu'utu'uni Ngāue *Policy* 'a e Pule'anga ki he fefolau'aki vakapuna sivile pē 'oku faka'atā pē fakangatangata.
3. *Article News* talanoa 'a Tonga 'a Kalafi Moala felāve'i mo e fakamatala 'e 'ikai fakangofua 'e he Pule'anga ha fe'auhi mo e kautaha vakapuna Lulutai.

Tali Palēmia ki he makatu'unga 5 e Fokotu'u

Linda Filiai : TALI

5.1 'Oku 'ikai mo'oni 'a e ngaahi fakamatala 'o e makatu'unga ni.

5.2 Ko e Tu'utu'uni Ngāue 'oku lolotonga ngāue'aki ki hono fakalele 'a e kautaha vakapuna fakalotofonua. 'Oku 'atā pē ia ki he kautaha vakapuna ke fakahū mai ha'anau tohi kole *application*. 'Oku 'ikai ha fakangatangata ia ki ai tukukehe ange 'a e ngaahi fiema'u 'a e Lao ki he Fefolau'aki Vakapuna Sivile 2014 mo e Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue 'a ia kuo pau ke fakakakato kotoa ia. Ko 'ene kakato ko ia 'a e ngaahi fiema'u ko ia, 'e foaki atu leva 'e he Talēkita 'o e Va'a Fefolau'aki Vakapuna Sivile 'a e ngofua AOC ke nau fakahoko 'a e ngāue ko eni.

5.3 Na'e 'osi fakahoko 'e he Talēkita 'a e tohi ki he ngaahi kautaha 'oku nau faka'amu ke nau fakalele ha kautaha vakapuna fakalotofonua 'i he mahino kiate kinautolu 'a e Tu'utu'uni Ngāue ko eni. ('Oku ma'u atu 'a e tohi ni 'i he ngaahi fakamatala tānaki Fakamo'oni 1).

5.4 'Oku lolotonga 'i ai 'a e kautaha vakapuna fakalotofonua 'e taha Lulutai *Airlines* 'oku nau fakahoko 'a e fefolau'aki fakalotofonua he kuo nau fakakakato 'a e fiema'u 'a e Lao. 'Oku kei 'i ai pē foki 'a e kautaha vakapuna *Real Tonga Limited* kuo 'osi fakahū mai mo 'enau tohi kole ke nau fakahoko 'a e fefolau'aki fakalotofonua.

5.5 Ko e ngaahi fiema'u fakalao mo e fiema'u fakapa'anga 'oku lahi. Ko e vaha'ataimi angamaheni ki hono fakahoko 'a e ngāue *process* ki he tohi kole, 'oku 'ikai ke toe si'i hifo 'i he māhina 'e 6. 'Oku kei fai 'a e ngāue 'a e Potungāue 'o kau atu ki ai mo e fakatatali ke fakakakato 'e he *Real Tonga Limited* 'a e ngaahi fiema'u...

<008>

Taimi: 1430-1435

Linda Filiai:

... 5.6 'oku 'i ai foki mo e Kautaha Vakapuna *Flying Niu* na'a nau 'osi fetu'utaki mai ki he Sivile 'o fekau'aki mo 'enau faka'amu ke faka'amu ke fakahū atu 'enau tohi kole ke nau fakalele ha kautaha vakapuna fakalotofonua ka 'oku te'eki ai ke fakahū mai 'a e tohi *application* ko 'eni.

5.7 Na'e 'osi fakafoki mo fakapekia 'e he Kapineti (*rescind*) 'i he 'aho 28 'o 'Epeleli 2006 CD 423 'o e 2006 ke 'oua 'e toe ngāue'aki 'a e Tu'utu'uni Ngāue ke kautaha vakapuna fakalotofonua pē 'e taha (*One Domestic Airline Policy*). 'Oku te'eki ke toe liliu 'eni ha Pule'anga talu mei he 2006.

5.8 Na'e to'o mo fakangata 'a e laiseni AOC 'a e *Real Tonga Limited* 'i 'Epeleli 2020 koe'uhí ko e mavahe kau ngāue (*Senior Persons*) mei he *Real Tonga Limited*. Ko e kau ngāue 'eni 'oku fiema'u 'e he Lao Sivile ke ngāue ki he kautaha vakapuna ne nau mavahe (*walkout*) 'i Ma'asi 2020 ko e 'ikai ke nau toe fie ngāue mo e *Real Tonga Limited*.

5.9 Na'e 'i ai e māhina 'e ono 'a e 'ikai ke toe lava ke fakahoko e fefolau'aki vakapuna fakalotofonua 'i Tonga ni. Ko e taimi faingata'a 'eni ki he kakai 'o e fonua mo e Pule'anga

tautautefito ki he ngaahi folau ki he ngaahi fiema'u fakafalemahaki mo e ngaahi me'a fakatu'upakē (*emergency response*) pea pehē ki he teuteu ko ia ki he KOVITI-19.

5.10 'I he tu'unga na'e 'i ai 'a e fonua ko e Pule'anga pē na'e 'i ai 'a e pa'anga fe'unga kau ngāue fakalao kuo laiseni (*Senior Persons*) pea mo 'enau naunau vakapuna Y-12 ke fokotu'u ha kautaha vakapuna na'e ngāue leva 'a e Pule'anga 'i Ma'asi/'Epeleli 'o e 2020 mo e kau ngāue (*Senior Persons*) ke fokotu'u 'a e kautaha vakapuna fo'ou. Na'e 'ikai foki ke kau 'a e (*Senior Persons*) ki he 'a e kau ngāue *Senior Persons* ki he *Real Tonga Limited*.

5.11 Na'e fakahoko e ngāue lahi 'i he māhina 'e 6 ke fakakakato 'a e ngaahi fiema'u 'a e lao 'o malava ke toki foaki ai 'a e laiseni ngofua *AOC* ki he Kautaha Lulutai *Airlines Limited* 'i Sepitema 2020.

5.12 Na'e fakahuafa e kautaha ni 'e he Tama Tu'i *King* Tupou VI 'i 'Aokosi 2020 ko e *Lulutai Airlines Limited*. Ko e kautaha vakapuna fakalotofonua pē eni 'e taha talu mei he 2020 kuo ne fakahoko 'a e fefolau'aki vakapuna fakalotofonua ma'a e fonua.

5.13 Hangē ko ia na'e 'oatu 'i he tali maMatu'unga 1, ki he tu'unga pelepelengesi 'oku 'i ai 'a e kautaha vakapuna pea mo e fokotu'utu'u ke tuku atu ke fakalele 'e he sekitoa taautaha. Ko e tu'u ki he kaha'ú 'oku kei hokohoko atu pē 'a e ngaahi fokotu'utu'u ke tuku atu 'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga ki he sekitoa taautaha 'o kau ai 'a e Kautaha Lulutai 'i he'ene pehē 'oku kei mahu'inga ai pē 'a e tokoni pea mo e poupou 'a e Pule'anga 'i he taumu'a ke kei fakahoko 'a e sēvesi ko eni ke tokoni ki he kakai 'o e fonua.

Fakamo'oni

i) Tohi 'a e Talēkita ki he Ngaahi Kautaha 'oku nau faka'amu ke fakalele 'a e kautaha vakapuna fakalotofonua.

ii) Ko e fanongonongo ki hono fa'u 'a e ngāue'aki 'a e ngaahi tu'utu'uni angamaheni 'a ia kuo fakamafai 'e he kupu 40 'o e Laó ki he Fefolau'aki Vakapuna Sivile 2014.

iii) Fakatonu lea (faka-Tonga) ki he tohi 'a e Talēkita Va'a Fefolau'aki Vakapuna Sivile ki he Ngaahi Kautaha Vakapuna 'o e 'aho 29 'o Ma'asi 2023.

iv) Tohi mei he Sekelitali ki he Kapineti 'o e 'aho 1 'o Sepitema 2023 'o fakapapau'i e Tu'utu'uni e Kapineti Fika 423 'o e 'aho 28 'o 'Epeleli 2006.

Makatu'unga fika 6 'o e Fokotu'u

Tokoni Kalake

Makatu'unga Fika 6.

'Ikai 'ata kitu'a e faitu'utu'uni fekau'aki mo e hopo Sipoti Pasifiki 'o 'ikai 'ilo ai pē ko e fiha na'e totongi ki he kau lāunga.

6.1 'Oku matu'aki ta'efakafiemālie 'a e founa hono alea'i ke felotoi fakapulipuli 'a e hopo ' he Sipoti 'a e Pasifiki 'a ia na'e tukuange mai 'i ha ongoongo kitu'a 'a e Pule'anga 'i he 'aho 13 'o 'Okatopa 2022. 'Oku mau fakapipiki atu heni 'a e tatau fakapilitānia na'e tukuange mo hono liliu faka-Tonga. Ko e kaveinga ko eni na'e hopo'i ai 'e he Pule'anga 'o Tonga lolotonga 'oku kei Palēmia ...

Taimi: 1435 – 1440

Tokoni Kalake: ... ‘a e Palēmia Mālōlō ko ‘Akilisi Pōhiva ka na’e ikuna ai e Pule’anga Tongá. Ko eni kuo maliu e Pule’anga lolotongá ‘o fakahoko e alea fakapulipuli ke totongi ‘e he Pule’anga Tongá ha pa’anga ki he hopo na’e lolotonga ikuna aí. Pea tapui ke ‘oua na’a ‘ilo ‘a e kakaí ki he lahi ‘o e pa’anga na’e totongí.

Ko e hā na’e aofangatuku ai ‘a e hopó ni lolotonga iá na’e ikuna e Pule’angá? ‘Oku hā mai ko e fa’ahinga founa eni ‘oku ‘ikai totonu ke toe ‘asi ‘i he kuonga sivilaise ‘oku malanga’i ai ‘a e ‘ata kitu’a mo e taliui ki he kakaí, ke tapui ke ‘ilo ‘e he kakaí ‘a e lahi ‘o e pa’anga ‘oku nau totongi ki ha kautaha na’e fo’i ‘i ha hopo na’a nau ‘eke’i.

‘Oku matu’aki ta’efalala’anga ‘a e Pule’anga ‘i he’enu fakatā ha aleapau pehé ni. Ke lolotonga ‘enu ikuná kuo nau fatu ha aleapau ke totongi ai ha pa’anga ki he ni’ihi na’e ‘ulungía. He ‘ikai ‘aupito te tau falala ki ha kau taki ‘oku nau fakamoleki tavale pehe’i ‘a e ivi tukuhau ‘o e kakaí. Pea nau toe tuki tapuni’aki ‘a e fa’o ko e tapu ke tala ki tu’a ‘a e lahi ‘o e pa’anga na’e totongi atu. ‘Oku mau tui ta’etoeveiveiua he’ikai ke lava ‘a e kau taki ko ení ‘o fai pehé ki ha’anau pa’anga pe ‘a nautolu. Ka ‘oku nau fai ia ki he pa’anga tukuhau ‘a e kakaí.

Ngaahi Fakamo’oni ki he Makatu’unga Fika 6

1. Ongoongo Tuku Atu Faka-Tonga ‘a e ‘Ofisi Palemia he Totongi Hopo Sipoti Pasifikí.
2. Tu’utu’uni Fakamaau’anga Lahi Hopo Pule’anga Tongá mo e Kautaha Sipoti Fakafonua ‘a Tongá mo e Komiti ‘Olimipiki Fakafonua (*Tonga Sports Association and National Olympic Committee*) kae pehé ki he Kosilio Sipoti ‘a e Pasifiki (*Pacific Games Council*)
- 3.

Kalake Tepile: TALI

6.1 ‘Oku mātu’aki hala pea ta’emo’oni ‘a e tukuaki’i ko ení ‘oku ‘ikai ke ‘ata kitu’a ‘a e faitu’utu’uni fekau’aki mo e hopo Sipoti Pasifikí.

6.2 ‘Oku fiema’u pe ke fakamahino ko e hopo ko ē mo e Sipoti Pasifikí (Hopu Sivile Fika 16 ‘o e 2018), ko e hopo ia na’e kamata ia ‘i he ta’u 2018 ‘i he Pule’anga ‘o ‘Akilisi Pohiva pea na’e Fakafofonga’i ‘a e Pule’anga ia ‘e he Fakafofonga Lao mei muli ko *Dr. Harrison, KC* ‘i he 2018.

6.3 Ko e hopó ni na’e felotoi ‘a e ongo fa’ahi makatu’unga ‘i he ngaahi poini fakalao ke ‘oua ‘e fakahoko ha hopo kae feinga ke fai ha felotoi ‘i tu’a (*settlement*). Koe’uhi ko ha fokotu’u (*offer*) na’e ‘omai meí he ongo fa’ahi na’e lāungá. Na’e fakahoko leva hono vakai’i tau’ataina ‘a e ngaahi makatu’unga ‘o e fokotu’u ‘e he Fakafofonga Lao ‘a e Pule’anga e ‘aho ko ia, pea hoko mai ai ki he ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale, ‘o fakapapu’i ai ‘oku lelei ange ki he Pule’angá ke alea’i (*negotiate*) ‘a hono aofangatuku ‘o e hopó ‘aki ha aleapau, ‘a ia na’e fakahoko ‘e he Pule’anga ‘i he founa totonú pea fakatatau mo e Laó.

6.4 Ko ia ai ko e aleapau na’e fakahoko ‘e he Pule’angá mo e ongo Kautaha Sipoti na’e fakahoko ‘o fakatatau ki he Laó, pea mo e fale’i fakalao meí he ‘Ofisi ‘o e Ateni Senialé ‘o

fekau'aki mo e natula pe tu'unga fakalao 'o e ngaahi aleapau felotoi (*deed of settlement*) ke aofangatuku'aki ha hopo. Mole ke mama'o hano fakahoko ha alea pe tu'utu'uni fakapulipuli fekau'aki mo e aleapau felotoi, na'e fakahoko e ngāue 'i he laumālie lelei mo totonu 'o fakatatau ki he Lao.

6.5 Ko e aleapau (*deed of settlement*) na'e fakahokó, na'e fakamo'oni ai 'a e 'Ateni Seniale ma'á e Pule'anga 'o Tongá pea fakafofonga'i 'e he Fakafofonga Lao ko *Tim Castle* 'a e ongo Kautaha Sipoti. Ko e natula 'o ha aleapau pehé ni, 'oku 'ikai 'uhinga ia 'oku tali 'e he tafa'aki 'oku faka'iló 'a e ngaahi tukuaki'i 'oku fai 'i he 'eke 'a e kau lāunga (*statement of claim*). 'Oku 'uhinga pe ia 'oku 'i ai e ngaahi makatu'unga fakalao mo mālohi ke ta'ofi ai e hopó, 'o ,mau ai e 'uhinga e 'ulungia e Pule'angá 'e toe lahi ange molé 'i hano Tu'utu'uni mai ke totongi e fu'u pa'anga lahi faufaua na'e 'eké pea mo ha ngaahi totongi huhu'i 'o kau ai mo e ngaahi fakamole faka-Fakamaau'angá. 'Ikai ngata ai, ka ko e uesia e vā ngāue 'a Tonga mo e Kautaha Sipoti 'a e Pasifiki pea uesia mo e ongoongo 'o e Pule'anga 'o Tonga pea mole ai mo ha ngaahi faingamālie 'i he kaha'ú ke toe fakahoko mai ha sipoti pehē ki Tongá ni.

6.6 Ko e hopó ni na'e 'eke ai 'e he Kautaha Sipoti 'a e Pasifiki (*Pacific Games Council*) pea mo e Kautaha Sipoti Fakafonua 'a Tongá mo e Komiti 'Olimipiki Fakafonua (*TASANOC*) 'a e pa'anga Tonga fakakātoa fakafuofua ki he pa'anga \$8 miliona me'i he Pule'anga 'o Tongá, 'o tukuaki'i ko hono maumau'i 'o e aleapau na'e fakahoko mo e ...

<010>

Taimi: 1440-1445

Kalake Tēpile: ... 'o e Pule'angá ke fakahoko 'a e Sipoti 'a e Pasifiki 'i he 2019 'i Tongá ni. Ko e tu'utu'uni ko ení ke kaniseli hono fakahoko mai 'a e Sipoti ki Tongá ní na'e fakahoko ia 'i he Pule'anga 'o 'Akilisi Pohiva, pea na'e tu'utu'uni, pea ko e tu'utu'uni ko iá na'a ne maumau'i e aleapau 'a e Pule'angá ke fakahoko 'a e Sipoti 'i Tongá ni.

6.7 'Oku hala 'aupito pea matu'aki takihala'i 'a e tukuaki'i 'o pehē na'e ikuna e Pule'angá he hopó ni. Ko e me'a mahu'inga ke fakamahino hení, ko e tu'utu'uni ko ia 'a e Pule'anga 'o 'Akilisi Pohiva ke kaniseli 'a hono fakahoko 'o e Sipoti 'o e Pasifiki 'i he 2019 'i Tongá ní na'a ne maumau'i ai 'a e aleapau na'e fakahoko 'e he Pule'angá. Ko e tu'utu'uni ko ení na'e 'ikai fakapotopoto, pea hangē nai na'e ta'efalala'anga 'a Tongá ni pea ngalivale mo e fonuá 'i he vakai mai 'a e ngaahi fonua 'o e Pasifiki kae tautautefito ki he Kautaha Sipoti 'a e Pasifiki.

6.8 'Ikai ngata ai, ka ko e hopó ni 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga Lahí 'i he 'aho 19 'o Nōvema 2018 'oku hā mahino ai na'e tu'utu'uni 'e he Fakamaau Lahí ke toloi 'a e hopo (*stay*) 'o 'ikai ke tamate'i pe fakata'e'aonga'i 'a e ngaahi 'eke na'e fakahoko ki he Pule'angá. Na'e tali 'e he Fakamaau'angá 'a e konga pē 'o e kole 'a e Pule'angá ke fakata'e'aonga'i 'a e 'eke 'a e ongo fa'ahi lāungá 'i he ngaahi makatu'unga fakalao pea 'oange mo e faingamālie ki he ongo fa'ahi laungá ke fakahū ha fakatonutonu ki he'ena 'eké. 'Oku hā eni he palakalafi (81) 'o e tu'utu'uni. Ka na'e 'ikai 'uhinga eni kuo ikuna 'a e Pule'angá 'a e hopó, 'oku mātu'aki hala 'aupito e tukuaki'i ko iá, he na'e 'ikai tu'utu'uni 'a e Fakamaau'angá ke tamate'i pe fakata'e'aonga'i e 'eke 'a e Kautaha Sipoti 'a e Pasifiki pea pehē ki he Kautaha Sipoti Fakafonua 'a Tongá mo e Komiti 'Olimipiki Fakafonua. Ko e tu'utu'uni ko ia ke toloi e hopó na'e lava ai heni 'a e talanoa mo e alea 'a e ongo fa'ahi ke aofangatuku e hopó 'aki ha aleapau.

6.9 Ko e alea ke aofangatuku (*settle*) ‘a e hopó ni, na’e fakahoko ia ‘i he vaha’a ‘o e Fakafofonga lao ‘a e Pule’anga ‘o e ‘aho ko iá pea mo e fakafofonga lao ‘a e ongo kautahá. Ko e ngaahi fika na’e fokotu’u mei he ongo kautahá ke fakahoko ai e aleá na’e fu’u matu’aki holo ‘aupito mei he ngaahi fika fakakātoa ‘o ‘enau ‘eké. Ko e lelei ia ‘o ha aleapau ke aofangatuku ha hopo ‘i he felotoi ke ‘oua ‘e a’u ki he Fakamaau’angá ‘oku malava ke matu’aki holo ‘aupito ‘a e pa’anga ‘oku fai ai e aleá mei he pa’anga na’e ‘eké tautautefito ‘o kapau ‘oku tui ‘a e Pule’angá ‘o fakatatau ki he ngaahi fale’i fakalao mo tau’atāina ‘oku fakahoko mei he fakafofonga lao ‘a e Pule’angá pe ko e ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Senialé fekau’aki mo e makatu’unga e hopó ‘o ka hoko atu pe taukapo’i e ngaahi ‘eké ‘i he Fakamaau’angá. Na’e fengaue’aki vāofi ‘aupito e ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Senialé pea mo e fakafofonga lao na’a ne fakafofonga’i e Pule’angá, Pule’anga ‘o ‘Akilisi Pohivá ‘i hono fakahoko ha vakai tau’atāina ki he ngaahi mo’oni pe makatu’unga fakalao ‘o e ‘eke ‘a e ongo fa’ahí pea fakahoko ai hono fale’i e Pule’angá ‘oku lelei ange ke fai ha felotoi ‘i he aleapau ke fakahoko ha totongi fakapotopoto mo fe’unga ki he ongo kautahá. Koe’uhí ko e ngaahi maumau na’e fakahoko ‘i hono maumau’i ‘e he Pule’angá ‘a e aleapau fekau’aki mo e Sipoti ‘a e Pasifiki ‘i he 2019, ‘o aofangatuku ’aki ai ‘a e hopó ni.

6.10 Na’e ‘ikai ke ta’efalala’anga ha tu’utu’uni ‘a e Pule’angá fekau’aki mo e aleapau felotoi na’e fakahoko ‘i he hopo sivile fika 16 ‘o e 2018. Kuo lauuta’u mai eni pea angamaheni ‘aki pē ‘a hono fakahoko ‘o e ngaahi felotoi aleapau pehé ní (*settlement*) ‘i ha ngaahi hopo ‘oku pehé ‘e he ‘Ateni Senialé ‘oku ‘ikai ha makatu’unga fakalao pē ha ‘uhinga lelei ke taukapo’i ha ngaahi faka’ilo pe ‘eke ‘o tukuaki’i e Pule’angá. Ko e founa ngāue eni kuo fakahoko mai ‘o ‘ikai ‘i he Pule’anga pē ko ení, ka ko e ngaahi Pule’anga kimu’á pea ‘oku ‘ikai ha me’a ‘e fakapulipuli, ko ha aleapau felotoi (*deed of settlement*) ‘oku ‘i ai hono ngaahi kupu, ‘a ia ‘oku tuhu’i pau mai ai. ‘E ‘ikai ngofua ke tuku atu e fakaikiiki ‘o e aleapau kitu’a, pē ‘atā ke tuku atu e fakaikiiki ‘o e aleapau ki ha toe taha tukukehe pē ‘a e ngaahi fa’ahi na’e fakamo’oni ‘i he aleapau, ‘o kau heni e fika pē pa’anga fakakātoa na’e felotoi e ongo fa’ahí ke totongi ‘o aofangatuku ‘aki e hopo ‘i he vaha’a ‘o e ongo kautahá pea mo e Pule’angá. Pea ‘o kapau ‘e maumau’i e kupu ni ‘e malava ke faka’ilo e fa’ahi ‘oku ne maumau’i ‘a e aleapau.

6.11 ‘Oku ‘i ai e makatu’unga mo e ‘uhinga fakalao na’e ‘ikai tuku atu ai ‘e he Pule’angá kitu’a ‘a e fika mo e kotoa ‘o e pa’anga na’e totongi ...

<002>

Taimi: 1445-1450

Kalake Tēpile: ... totongi ‘e he Pule’anga ki he ongo kautaha, ‘i he hopo sipoti ‘a e Pasifiki. Ko hono ‘uhingá he ‘oku faka’apa’apa’i ‘e he Pule’anga ‘a e Lao ‘oku ne ha’i ‘aki ‘a e aleapau ‘a e ongo fa’ahi, ke ‘oua ‘e maumau’i ‘a e aleapau na’a fai ha faka’ilo fekau’aki mo e Pule’angá. Ko hono tuku atu ‘a e ongo kitu’a ‘a e Pule’anga ‘i he ‘aho 13 ‘o ‘Okatopa 2022, ‘oku ne fakahāa’i ai ‘oku ‘ikai fūfūu’i ‘e he Pule’anga ha me’a fekau’aki mo e hopo ko eni, ka ko e me’a ki he pa’anga na’e totongi ki he ongo kautahá ‘e ‘ikai lava ‘a e Pule’anga ‘o tuku atu eni ki tu’a ‘o makatu’unga ‘i he aleapau aofangatuku na’e fakahoko, ‘o fakatatau ki he laó.

6.12 ‘Oku mahu’inga ke fakatokanga’i na’e ‘eke ‘e he ongo kautaha sipoti mei he Pule’anga Tonga ‘a e pa’anga Tonga ‘e 8 miliona, kae kehe ko e fakakātoa ‘o e pa’anga na’e totongi ‘e he Pule’anga Tonga ki he ongo kautaha sipoti ‘i he aleapau felotoi, (*deed of settlement*), na’e ‘ikai ke ofi ia ki he fika ko e pa’anga ‘e 8 miliona. Ko ia ai na’e fakahaofi ai ‘e he Pule’anga ha laui miliona na’e mei mole ‘o kapau na’e fakahoko ‘a e hopó. ‘I he taimi tatau pē ‘oku ‘ikai ke mole ‘a e faingamālie ‘o Tonga ke ne tataki, *host*, ha toe sipoti ‘a e Pasifiki, ‘i he kaha’u.

6.1 'I he faka'apa'apa mo'oni ko e makatu'unga fika 6 'o e fokotu'u ki he pālōti ke fakamālōlōo'i 'a e Palēmia, 'oku totonu ke 'ikai tali.

Fakamo'oni:

i) Ongoongo Tukuatu, 'aho 13 'o 'Okatopa 2022, faka'osi 'o e mo'ua ki he teuteu 'o e sipoti 'a e Pasifiki.

Makatu'unga fika 7 'o e Fokotu'u

Tokoni Kalake: Makatu'unga fika 7. Fakangāue'i 'e he Pule'angá 'a e ni'ihina'e halaia ki he totongi fakafufū.

'Oku hā mahino mai 'a e filifilimānako 'i he founa uki kakai 'a e Pule'anga koe'uhi ko e vave hono fakangāue'i 'o ha ni'ihina'e halaia he Fakamaau'anga ko e totongi fakafufū, 'i he fili lahi 'o e 2021. Ko e tokotaha na'e fakahifo pē mei he Fale Alea 'o hū 'o ngāue fale'i, *consultant*, 'i he va'a 'a e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, pea hiki mei ai 'o Kovana 'i he Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga.

'Oku tu'utu'uni 'a e kupu 13 'o e Lao ki he Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga 'oku hā atu 'i lalo, 'e 'ikai ke ngāue ha taha ko ha Talēkita 'o e Pangikē Pule kapau kuo ne 'osi halaia ki ha hia 'oku kau ki he ta'efaitotonu.

Kupu 13, fakafisi mo e fakata'e'aonga'i.

Kuo pau he 'ikai ha taha 'e fokotu'u pea ke hoko ko ha Talēkita kupu si'i (a) 'a ia 'e hoko pē kuo fakahā 'i ha fa'ahinga feitu'u pē 'oku mo'ua hulu 'o 'ikai lava 'o totongi, *declared bankruptcy*. Pea 'oku te'eki ke 'atā mei ai, pē 'a ia kuo fai ki ai ha tu'utu'uni 'i ha Fakamaau'anga ke totongi ha pa'anga kuo tuhu'i pau pea ne ta'efai ki ai ta'efakangofua 'e he Fakamaau'anga.

Kupu si'i (b), 'a ia kuo mo'ua 'i ha fa'ahinga feitu'u pē 'i ha hia 'oku fekau'aki mo e anga ta'efaitotonu.

Neongo ko e Kovana 'oku 'ikai ke Talēkita ka 'oku kau ia 'i he Poate 'a e Kau Talēkitá 'i hono tu'unga ko e Kovana, 'o kau 'i he faitu'utu'uni 'a e Poate 'a e Kau Talēkita 'o hangē ko 'ene hā 'i he lao ni. 'A ia ko e laumālie 'o e laó ke 'oua 'e kau ha kakai pēhē 'i he Poate ka kuo faka'atā ia 'e he Pule'anga ko eni.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 7:

1. Fokotu'u 'e Tonga 'a e Kovana Pangikē fo'ou 23 'o Tisema 2022.
2. Tokoni'i 'e he Pule'anga 'Aositelēlia e Kautaha Vakapuna Lulutai 3 Fepueli, 2023.

Tali Palēmia ki he Makatu'unga fika 7 Fokotu'u

Kalake Tēpile: TALI

7.1 'Oku 'ikai mo'oni 'a e makatu'unga ko eni, he 'oku 'ikai ke kau 'a e Pule'anga ki he fakahoko tu'utu'uni ngāue 'a e Poate 'a e Pangikē Pule.

7.2 Ko e Pangikē Pule ko e sino pule tau'atāina mei he Pule'anga pea kau ki ai pea mo e mafai ki hono fokotu'u 'a e Kovana ki he Pangikē. 'Oku hā mahino eni 'i he kupu 3 (a) 'o e Lao ki he Pangikē Pule, tukukehe 'a e konga 'o e laó 'oku līpooti mai ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga.

“Lao Pangikē Pule kupu 3 (a), Tau 'atāina.

(1) 'I he ngāue'i 'ene ngaahi taumu'a mo fakahoko hono ngaahi fatongia kuo pau ki he Pangikē ke tau'atāina mo taliui 'o fakatatau ki he lao ni.

(2) Ko e Pangikē mo e kau mēmipa 'o 'ene ngaahi sino faitu'utu'uni mo e kau ngāue ke fakahoko ha nau ngaahi fatongia, 'e 'ikai ke na u tali ha tu'utu'uni ...

<005>

Taimi: 1450-1455

Kalake Tēpile: ...Nau tali ha Tu'utu'uni mei ha tokotaha 'i he kautaha kau ki ai 'a e Pule'anga mo hono ngaahi sino.

7.3 Na'e tu'u 'atā pe 'a e Pule'anga pea na'e tau'atāina pe 'a e Poate 'a e Pangikē Pule ki hono fili mo hono fokotu'u ha kanititeiti ki he Kovana 'o e Pangikē Pule.

7.4 Hili 'a e 'osi 'a e Kovana mālōlō 'o e Pangikē 'i Sepitema 2022 na'e fiema'u he Poate ke fili ha Kovana fo'ou koe'uhí ko e taimi faingata'a ki he fonua hili 'a e Koviti-19 pea mo e pā 'a e mo'ungaafi HTHH, fakaakeake faka'ekonōmika pea mo e hikihiki 'a e totongi 'a e koloa 'o fu'u ma'olunga he na'e laka hake he pēseti 'e 14 'i Sepitema 2022.

7.5 Na'e tu'uaki 'e he poate 'a e lakanga 'o tau'atāina pea 'atā ke tohi ki ai ha taha 'oku ne ma'u 'a e taukei fe'unga. Na'e tāpuni 'a e tu'uaki he 'aho 28 Novema 2022 pea hoko atu ki he faka'eke'eke 'a e kau tohi kole, na'e toko fā na'e maaka ma'olunga pe 'a e Kovana lolotonga 'i hono fakamaaka 'e he kau pēnolo faka'eke'eke hangē ko 'ene hā atu 'i he tohi mei he Sea 'o e Poate Pangikē Pule 'a Tonga *Lord Sevele* 'o Vailahi fekau'aki mo e fokotu'u ki he Kovana hoko 'o e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 'o e 'aho 2 'o Tisema 2022.

Ko e aofangatuku na'e pau ke fakapapau'i 'a e tūkunga fakalao ke lava 'a e Kovana lolotonga 'o fokotu'u ki he lakanga Kovana 'i he 'uhinga fakalao na'e tali 'e he Poate 'a e fale'i fakalao kehekehe 'e ua 'o na fakatou fakamahino 'oku 'atā pea fakalao ke fokotu'u 'a e Kovana lolotonga ko e Kovana 'o e Pangikē Pule.

7.6 Na'e fakahoko 'a e ongoongo tukuatu 'a e Pangikē Pule ki he ngaahi ma'u'anga fakamatala hono fokotu'u 'a e Kovana lolotonga ko e Kovana fo'ou 'o e Pangikē Pule.

7.7 Ko e ngaahi 'uhinga 'eni na'e makatu'unga 'a e ngaahi fale'i fakalao

(a) Ko e hopo fakatonutonu sivile 'a e hopo he fili Fale Alea 2021 ke tukuange 'a e Sea 'o e Fakafofonga Tongatapu 4 na'e 'ikai ko ha hopo hia koe'uhí na'e 'ikai ko ha hopo hia na'e 'ikai ke fakamaau'i ki ha tūkunga pau mo ta'etoeveiveiua (*beyond reasonable doubt*) 'a e ngaahi fakamo'oni 'i he hopo ka na'e fai'aki pe 'a e ngalingali 'oku mo'oni laka hake he peesi 'e nimangofulu.

(b) Koe'uhí ko e fo'i 'a e kanititeiti Kovana 'i he hopo sivile 'oku mole ai hono Sea ko e Fakafofonga Tongatapu 4 ki he Fale Alea ka 'oku 'ikai hano lekooti faihia 'o hangē ko e tukuaki'i pea na'e fakamo'oni ki ai mo e tatau 'o 'ene polisi lekooti 'i he 'aho 21 Novema 2022 'oku fakapapu'i ai 'oku 'ikai ha lekooti faihia 'i he Potungāue Polisi.

(c) Ko e kupu mahu'inga he Lao ki he tukuaki'i ko eni ke tataki ki ai 'a e tokanga 'a e Fale Alea ko e kupu 23 'o e Konisitūtone 'oku pehē "Ko e ngaahi me'a 'oku tapu ke ma'u 'e ha taha kuo mo'ua 'i ha hia" pea 'oku 'atā 'aupito 'a e Kovana lolotonga mei ai he 'oku 'ikai hano lekooti faihia.

(d) Ko ia na'e 'atā 'a e fakalao 'a e fokotu'u 'a e Kovana lolotonga ko e Kovana 'a e Pangikē Pule pea 'ikai ke maumau'i ha Lao 'o hangē ko e kupu 23 'o e Lao Pangikē Pule.

Fakamo'oni

- i. Tohi mei he Pangikē Pule 'a Tonga Lord Sevele 'o Vailahi fekau'aki mo e fokotu'u ki he Kovana hoko 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga 'o e 'aho 2 Tisema 2022. Ongoongo tuku atu fekau'aki mo e Kovana fo'ou 'o e 'aho 23 Tisema 2022.
- ii. Tatau 'o e polisi lekooti 'a Tatafu Moeaki 'o e 'aho 21 'o Novema 2022.

Makatu'unga fika 8 'o e Fokotu'u

Tokoni Kalake: **Makatu'unga 8** – Ko hono fili e kakai ki he lakanga 'o e Talēkita 'o e ngaahi Poate Pisinisi 'a e Pule'anga 'oku fili 'e he Minisitā mo e Kapineti 'o 'ikai toe tu'uaki ke 'ata kitu'a pea ke 'atā ki ha taha pe he fonua ni ke tohi ki ai 'o fakatatau ki he taukei 'o e tu'unga fakaako 'oku ma'u pea 'oku ne fānau'i 'a e faingamālie ki he filifilimānako.

Ko hono fili e kakai ki he lakanga ko e talēkita 'o e ngaahi poate pisinisi 'a e Pule'anga na'e ngāue mai'aki 'a e ngaahi Pule'anga kimu'a 'a e founa ko hono tu'uaki 'i he letiō mo e nusipepa koe'uhí ke 'ata kitu'a (*transparent*) pea ke 'atā ki ha taha pe...

<007>

Taimi: 1455-1500

Tokoni Kalake : ...*the opportunities for everybody* 'i he fonua ni 'oku ne ma'u 'a e taukei ngāue mo e tu'unga fakaako 'oku fiema'u. 'Oku toki fai leva 'a e faka'eke'eke pē 'initaviu 'a e kau tohi ki he lakanga Talēkita pea mo hono fili kinautolu 'oku taau, pea 'ave leva honau hingoa 'e he 'Eiki Minisitā 'o e Potungāue ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga ki he Kapineti ke nau fai tu'utu'uni ki ai, pea mo hono tali kinautolu ke fokotu'u ki he lakanga Talēkita 'oku nau tohi mai ki ai.

Ko e Pule'anga lolotonga 'oku 'ikai ke nau toe tu'uaki 'e kinautolu 'a e ngaahi lakanga Talēkita 'i he Nusipepa pē Letiō ke tohi mai ki ai e kakai e fonua kae fili pē ia 'e he 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 'a e kakai ki he lakanga Talēkita pea 'ave ki he Kapineti ke nau fai tu'utu'uni ki ai. Ko e founa eni 'e faingofua ai 'a e filifilimānako pea 'ikai ngata ai, he 'ikai ke ma'u 'a e kakai fe'unga 'i he taukei mo e faitotonu ke fakahoko e fatongia mahu'inga ko eni ki he ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga ka ko e koloa 'a e kakai 'o e fonua, ka 'oku tauhi faka-setutata 'e he Pule'anga. Pea 'oku 'i ai e totonu 'a e taha kotoa 'oku ne ma'u 'a e taukei mo e tu'unga fakaako ke nau tohi ki ai.

Ko e pehē ke ngāue'aki pē 'a e lisi 'oku tauhi 'e he Potungāue ke fili mai ai e kakai 'oku taau ki he lakanga Talēkita 'oku 'ikai fe'unga ia. Ko e vakai ki he kakai 'oku nau Talēkita 'i he ngaahi Poate 'i he taimi ni, 'oku 'i ai e ni'ihi 'oku fakafehu'ia pē ne anga fēfē hono fili kinautolu he 'oku 'ikai ke nau ma'u 'a e tu'unga fakaako pea mo e taukei ngāue ke fakahoko lelei e fatongia Talēkita 'i he Poate e Ngaahi

Pisinisi 'a e Pule'anga. 'Oku 'i ai e ni'ihi 'oku 'i ai 'enau pisinisi 'e malava ke hoko ha ta'efaitotonu *conflict of interest* pē *corruption* 'i hono fakahoko honau fatongia 'i he Poate. Ko e Lao ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 'oku hā ai 'i he kupu 14 (1). Kuo pau ke fakanofu 'e he Minisitā 'i he loto ki ai 'a e Kapineti ha ni'ihi ko e kau Talēkita 'i he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 'a ia 'i he fakakaukau 'a e Minisitā 'e tokoni ki he ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga ke ma'u 'enau tefito'i taumu'a.

'I he 'ikai ngāue'aki 'a e founa 'oku 'ata kitu'a *transparent* pē 'atā *open to everybody to apply* ki he kakai 'o e fonua ke nau tohi ki he fatongia ko eni ko e Talēkita 'i he ngaahi Poate 'a e Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga. 'Oku malava ke hū leva 'a e filifilimānako 'i hono fili 'a e kakai ki he tu'unga ko eni pea 'ikai ke ma'u 'a e taumu'a ki hono fakahoko 'a e fatongia ko eni.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 8.

1. Hingoa 'o kinautolu kuo fili ke Talēkita 'i he ngaahi Poate mo e Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga tukukehe pē 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai.

Tali Palēmia ki he Makatu'unga fika 8 e Fokotu'u

Kalake Tepile : Tali

8.1 'Oku 'ikai ke mo'oni 'a e ngaahi fakamatala 'oku 'omai 'i he makatu'unga ko eni. Ko hono fokotu'u 'o e kau Talēkita ki he ngaahi Poate Pisinisi 'a e Pule'anga 'e he Minisitā ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'oku fakahoko ia 'o fakatatau ki he Lao pea mo e Tu'utu'uni Ngāue.

8.2 Fakatatau ki he Kupu 14 (1) 'o e Lao ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga ko e mafai ke fokotu'u ha ni'ihi, ko e Talēkita 'o e Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 'oku 'i he Minisitā 'oku ne tokangaekina 'a e ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 'i he loto ki ai 'a e Kapineti.

8.3 Neongo ko e mafai ke fokotu'u ha kau Talēkita ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 'oku 'i he Minisitā. 'oku kei fakahoko pē 'a e ngaahi fokotu'u ko eni 'i he founa fakapotopoto mo taau ki he lelei 'a e kautaha pisinisi.

8.4 Pea 'i he'ene pehē 'oku fakahoko 'a hono vakai'i lelei 'o e ni'ihi ke fokotu'u Talēkita 'o fakatatau ki he a) taukei ngāue, b) 'ilo fakatekinikale, c) tu'unga fakaako, d) 'ikai lekooti hia mo e e) vā fengāue'aki lelei mo e kakai.

8.5 'Oku kau foki mo e toe siofi makehe 'a e va fengāue'aki 'a e taha ko ia mo e kakai, 'o hangē ko e fili ko ia ha Talēkita ke ne Fakafofonga 'a e komiuniti pea mo e kakai fefine (*female directors*). Ka ko e me'a mahu'inga taha he fakahoko 'o e ngaahi fokotu'u ko eni, ke kumi ha taha 'oku mahino te ne tokoni ke fakahoko 'a e tefito'i taumu'a 'a e kautaha pisinisi ko ia.

8.6 'Oku tauhi pē 'e he Potungāue ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 'a e ngaahi fakamatala 'oku ha atu 'i 'olunga, mei he ngaahi tohi fakahā 'a e ni'ihi 'oku nau faka'amu ke nau hoko ki he lakanga Talēkita, (*expression of interest*) kau Talēkita Mālōlō mo e kau Talēkita lolotonga 'i he lekooti 'o e kau Talēkita...

<008>

Taimi: 1500-1505

Kalake Tēpile: ... Talēkita (*Directors' Pool*) 'i he potungāue.

8.7 'Oku ngāue'aki 'a e ngaahi fakamatala ko eni ke tokoni ki he kumi ha ni'ihi 'oku taau ke fokotu'u Talēkita fakamo'oni i) Lao ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga kupu 14 kupu (1).

Makatu'unga fika 9 'o e Fokotu'u

Tokoni Kalake: Makatu'unga 9. 'Ikai fakalao e fokotu'u Talēkita 'i he Poate 'a e Pangikē Pule 'a Tonga.

Ko e kupu 10 'o e Lao Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga 'oku hā ai, kupu

- (1) Kuo pau ki he Minisitā 'i he loto ki ai 'a e Kapineta ke ne fokotu'u ha kau Talēkita 'e nima ki he Poate tukukehe 'a e Kōvana mo e Sekelitali ki he Pa'anga pē ko hono fetongi pē fokotu'u 'e he Minisitā pea 'e fili 'e he Minisitā ha Sea mo e Tokoni Sea 'o e Poate.
- (2) 'E hoko 'a e Kōvana ko ha Mēmipa ka 'e 'ikai hoko ko ha Sea 'o e Poate

'I he'ene pehē 'oku 'i loto 'i he Poate 'o e kau Talēkita 'a e tokotaha na'e halaia 'i he ta'efaitotonu pē totongi fakafufū na'e to'o hono Sea 'i he Fale Alea kae tali ia 'i he Pangikē Pule 'a e Fonua. 'Oku totonu ke mahino e laumālie 'o e Lao 'o e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga 'a ia ko hono ta'ofi 'o e kau ta'efaitotonu ke 'oua te nau hū 'o faitu'utu'uni mei he tafenga pa'anga e fonua. Ko ia ai na'e hala hono fakangāue'i 'o e tokotaha ko eni he na'e halaia 'i he totongi fakafufū.

'Oku toe ta'etotonu foki mo hono fakangāue'i 'e he Kautaha Vakapuna Lulutai 'a e tokotaha na'e halaia pē mo ia 'i he hia ko e totongi fakafufū ka kuo nofo atu pē ia 'o hoko ko e Pule Lahi pē CEO 'o e Kautaha Vakapuna Lulutai. 'Oku mau toe tui 'oku mātu'aki ta'efakapotopoto hono

13.(2) Kuo pau 'e 'ikai ha taha 'e fokotu'u pe kei hoko ko ha talekita —

(e) 'a ia ko ha talekita, 'ofisa pe taha ngaue pe 'a ia 'oku ne ma'u pe ngaue'aki fakahangatonu pe 'ikai fakahangatonu ha mafai ki ha fa'ahinga sitoka vouti ^G o ha kautaha fakapa'anga kuo laiseni;

fakangāue'i e ongo Talēkita 'i he Poate Pangikē Pule 'o Tonga hili ko ia 'oku 'i ai 'ena felāve'i mo e ongo kautaha fe'ave'aki pa'anga fakatatau ki he kupu 13 'o e Lao ki he Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga he 'ikai ke ngofua ke hoko ha taha ko ha Talēkita kapau 'oku 'i ai ha'ane kaunga fakahangatonu pē ta'efakahangatonu ki ha kautaha fakapa'anga.

'Oku totonu ke fakapotopoto 'aupito e ngāue 'a e Pule'anga he 'oku faingofua ke hiki 'e ha taha 'a e laiseni 'o ha kautaha ki ha hingoa 'o ha taha kehe ka ne kei pule'i atu pē mei tu'a 'a hono fakalele 'a hono fakaleé tautefito kapau 'e 'asi ko e ni'ihī 'oku laiseni ai 'a e kautaha 'oku 'ikai ke nau ma'u ha taukei he ko e taha taukei ia 'oku 'i tu'a ia he kautaha. Ko e fa'ahinga faitu'utu'uni hala eni 'oku taau ke matu'aki tokanga 'aupito e Pule'anga ke 'oua 'e hoko.

Ngaahi fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 9.

- I. Fakamalata 'a e Nusipepa Kaniva 'aho 26 'o 'Epeleli 2022.
- II. Hoha'a e kau Mēmipa 'o e Poate 'o e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga ki he fepakipaki 'a e mafai 'e ala hoko koe'uhī ko e ongo Talēkita 'oku 'i ai 'ena felāve'i mo e pisinisi talafi pa'anga.

Tali Palēmia ki he makatu'unga fika 9 Fokotu'u

Kalake Tēpile): TALI

9.1 Na'e fakalao 'a e ngāue kotoa ki he Fokotu'u Talēkita 'a e Poate Pangikē Pule.

9.2 'Oku toe 'ohake pē heni 'a e tukuaki'i tatau kuo 'osi 'ohake pea tali 'i he Makatu'unga 7 ka 'oku tānaki mai ki he tukuaki'i ko eni 'a e taha 'o e kau Talēkita 'a e Poate 'oku 'i ai 'a 'ene kautaha fakapa'anga pea maumau ai e kupu 13 kupu (2) Lao ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga.

9.3 'Oku ma'u 'i he lekooti 'a e 'Ofisi 'o e Minisitā Pa'anga 'a e fale'i fakalao mei he 'Ateni Seniale ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e 'aho 26 'Epeleli 2022 'oku ne fakamahino pau mai 'oku 'ikai ke maumau'i 'a e kupu 13 kupu (2) 'o e Lao ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga pea 'oku ne fakapapau'i 'a e tūkunga fakalao fekau'aki mo e tukuaki'i hala ko eni 'o anga pehe ni:

- (a) Ko hono fokotu'u ko e Talēkita pea mo e Sea he Poate Pangikē Pule 'oku fakalao pea tonu mo taau koe'uhí ko 'ene ngaahi taukei mo e 'ilo ngāue.
- (b) Ko e Talēkita 'o e Pangikē Pule 'oku 'ikai ke kau ki ha Lakanga Talēkita pea ma'u 'inasi 'i he kautaha pa'anga 'oku tukuaki'i ki ai neongo 'oku 'i ai e kautaha pa'anga 'oku Talēkita mo ma'u 'inasi ai e kau Mēmipa ...

<009>

Taimi: 1505 – 1510

Kalake Tepile: ... hono fāmili.

(c) 'E lava pe ke fakamahamahalō ka 'oku 'ikai ha fakamo'oni hangatonu 'oku 'i ai ha'ane kaunga totonu 'a e Talēkitā he faitu'utu'uni ki he kautaha pa'anga hono fāmili.

(d) Na'e fakamahino me'i he Pangikē Pulé, kuo pau ki he talēkita kotoa pe ke ne lēsisita kimu'a he fakataha Poate kotoa pe kapau 'oku 'i ai ha'ane fekau'aki ki ha pisinisi pe kautaha 'e fepaki mo hoto fatongia fakatalēkitā. Ko e founa 'eni ke fakapapau'i 'oku lēsisita ha ngaahi me'a te ne malavá ke ne uesia e fatongia fakalao 'o e Poaté.

(e) 'Oku fakalao 'a e fokotu'u 'o e kau Talēkita ki he Poate 'o e Pangikē Pulé pea tau'atāina 'a e ngāué mo e faitu'utu'uni 'a e Poate Talēkita Pangikē Pulé pea 'ikai ke maumau'i ha Lao.

Fakamo'oni

i.Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, Kupu 13(2) (Vahe 16.12)

iii.Fale'i fakalao me'i he 'Ateni Seniale ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'i he 'aho 26 'o 'Epeleli 2022 'oku ne fakamahino mai 'oku 'ikai ke maumau'i e Kupu 13(2) Lao ki he Pangikē Pule Fakafonua 'a Tongá.

iv.

Makatu'unga fika 10 'o e Fokotu'u

Tokoni Kalake: Makatu'unga 10

Maumau'i 'e he Pule'angá e kupu 6 'o e Konisitūtoné ke tauhi e Sapaté ke Ma'oni'oni 'aki 'a e fakahoko he Sapate 'e ua 'a e ngāue 'i he mala'evakapuna 'o Ha'apaí, ko e ngāue pe na'e ala toloi ke fakahoko 'i ha 'aho kehe.

Na'e fakahoko ki he Fale Aleá 'a e lāunga meí he Vahefonua Ha'apaí he 'aho 27 'o Sune 2023, fekau'aki mo e fakahoko e ngāue 'i he Sapate hokohoko 'e ua. Ko e kongá 'o e fakalelei ki he mala'e vakapuna 'o Ha'apaí. Ko e ngāue he 'aho Sapaté na'e faka'atā ia 'e he 'Eiki Minisitā Polisi.

Ko e kupu 6 e Konisitūtoné 'oku tu'utu'uni ke tauhi e Sapaté ke mā'oni'oni 'o ta'engata tukukehe hono fai ha ngāue 'o fakatatau ki he laó. Ko e Lao ke tauhi e maaú 'i he ngaahi Feitu'u Fakapule'angá, 'okú ne tapui ai ha ngāue langa pe 'i he kupu 6(1)(c). Ka 'i he kupu 6(4)(g) 'okú ne fakangofua 'a e Potungāue Sivilé 'i hono fakalele 'o ha mala'evakapuna. Ko e ngāue 'oku 'ikai ke ala toloi. Pea na'e pehē leva ko e faka'atā 'e he Pule'anga 'a e ngāue Sapaté 'i he kupu ko 'ení.

Ko e ongo kupu ko 'ení 'okú na kehekehe pe ko e kupu 6(1)(c) 'oku 'uhinga ia ke tapui 'a e ngāue langá, ka ko e kupu 6(4)(g) 'oku 'uhinga ia ki he fakaava 'o e mala'e vakapuna 'i he 'aho Sapate ki he to mai ha vakapuna. 'Oku tu'u fehangahangai ia ke tapui 'e he kupu 6 (1)(c) kae fakangofua 'a ngāue langá 'e he kupu 6(4)(g). Ko e ngāue na'e fakahoko he 'aho Sapaté ko e ngāue langa ia 'oku tapui 'e he kupu 6 (1)(c) 'o maumau ai e Konisitutoné.

Pea 'i he taimi tatau ko e ngāue na'e fakahoko na'e ala toloi pe ia, pea fakahoko 'i ha 'aho kehe, he ko e ngāue langa. 'I he'ene pehē 'oku mo'oni ai 'a e lāunga ia 'a e kakai 'o Ha'apaí. Ko e ngāue langa kotoa pe 'oku fakapa'anga 'e ha tokoni mei muli (*donors*) kuo pau ke au talangofua ki he ngaahi Lao 'o e fonuá koe'uhí ka nau ka maumau'i ten au ngali vale. 'I he taimi tatau na'e ta'efakalao mo takihala'i 'e he Pule'angá e Fale Aleá 'i he fakamatala ki hono fakangofua e ngāue langá 'i he mala'e vakapuná 'i he 'aho Sapaté ni. (Minití e Fale Alea, 27 Sune, peesi 46 – 60)

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 10

1. Minití 'a e Fale Aleá, 27 Sune 2023, peesi 46 – 60
- 2.

Tali Palēmia ki he Makatu'unga fika 10

Kalake Tepile: TALI

10.1 'Oku 'ikai mo'oni 'a e ngaahi fakamatala 'o pehē na'e maumau'i 'e he Pule'angá e kupu 6 e Konisitūtone 'o Tongá 'aki 'a e Tu'utu'uni 'a e Pule'angá ke fakahoko ha ngaahi ngāue 'i he 'aho Sapaté 'i he mala'evakapuná 'o Ha'apaí.

10.1 'Oku mahu'inga ke fakatokanga'i ange 'oku fakangofua 'e he kupu 6 (2) 'o e Lao ki he tauhi 'o e maaú 'i he ngaahi feitu'u fakapule'angá Vahe 7.06 ke fakahoko ha ngāue 'i he 'aho Sapaté 'o kapau ko e me'a ko iá ko e me'a fakafokifā 'a ia ko e ngāue ia na'e 'ikai ke ala tuku. 'Oku kau 'a e Potungāue Sivilé 'o fakatatau ki he kupu 6 (4)(g) 'o e Lao ki he Tauhi 'o e maaú 'i he ngaahi feitu'u fakapule'angá Vahe 7.06 'i hono fakalele 'o ha mala'e vakapuna 'i he ngaahi ngāue 'ikai ala tukú.

10.2 Na'e fakahoko pe 'a e kole fale'i fakalao meí he 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale 'a e Pule'angá kimu'a ...

Taimi: 1510-1515

Kalake Tēpile: ...

pea fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ko ení ke fakapapau’i ‘oku fakalao pē ‘a e ngāue ko ení. Na’e fakapapau’i mai pē ‘e he Fakahinohino Lao Senialé ‘oku falalao pē ke fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ko ‘eni he ‘oku faka’atā pē ‘e he Lao ki he Tauhi ‘o e Maau ‘i he Ngaahi Feitu’u Fakapule’angá [Vahe 7.06].

10.3 Ko e ngāue ko ‘eni ki he mala’evakapuná na’e fu’u fiema’u ke fakahoko koe’uhí ko e malu mo e hao ‘a e mo’ui ‘a e kakaí ‘i he fefolau’aki vakapuna sivile, pea ko e ‘aho ‘eni ‘oku ‘atā mo ‘ikai ke puna ai ‘a e vakapuná. Pea ‘e malava lelei ai ‘a e ngaahi ngāue faka’enisiniá ‘o fakahoko ki he mala’evakapuná ke a’u ki he tu’unga ‘oku fiema’ú ‘i he ki’i vaha’ataimi ngāue na’e tukuange fakatatau ki he konitulekí.

10.4 ‘Oku ‘ikai ko e fuofua taimi eni ke fakahoko ai ha ngaahi ngāue pehé ni ‘i he ‘aho Sāpaté. Na’e fakahoko pē ‘a e ngāue tatau ki he fakalelei mala’evakapuna ‘i ‘Euá pea mo Fua’amotú ‘i he ngaahi ta’u kuo hili.

Fakamo’oní :

- i. Tohi kole ke ngāue ‘i he Sāpaté ki hono fakalelei’i ‘o e tō’anga vakapunga ‘o Mala’evakapuna Salote Pilolevú mo e tali ‘i he ‘aho 2 ‘o Sune 2023
- ii. Tohi kole ke faka’atā ‘a e ngāue Sāpate ‘o e ‘aho 30 ‘o Mē 2023 (*Flame Tree Developments (Fiji) Ltd*)
- iii. Tohi mei he Sekelitali ki he Kapinetí fekau’aki mo e Tu’utu’uni Kapineti Fika 428 ‘o e ‘aho 3 ‘o Mē, 2006.
- iv. Fale’i fakalao ‘a e Fakahinohino Lao Senialé ki he fakatonulea ‘a e kupu 6 ‘o e Lao ki he Tauhi ‘o e Maau ‘i he ngaahi feitu’u Fakapule’angá
- v. Lao ki he Tauhi ‘o e Maau ‘i he ngaahi feitu’u Fakapule’angá, kupu 6 [Vahe 7.02]

Makatu’unga 11 ‘o e Fokotu’u

Losa Hastings: Makatu’unga 11

Mole koloa ‘a e Pule’angá ‘ikai ‘ilo pe ‘oku ‘i fē.

Ko e kau taki ‘o e Pule’angá ‘oku nau ngafa ‘aki hono tauhi ‘a e koloa mo e me’angāue ‘a e Pule’angá, kae fakatatau ki he fakamatala ‘Atita ‘o e Ngaahi Ngāue Fakapule’anga mo e Faipau ki he Laó 2020/2021 ki he 2021/2022 ‘oku mole pē ‘a e ngaahi koloa ‘a e Pule’angá pea ‘oku ‘ikai ke toe ‘ilo ia pe ‘oku ‘ifē. Ko e kongā eni ‘o e fakamatala ‘a e ‘Atitá ‘oku hā ‘i he peesi 46.

Mole koloa tauhi tupu’a.

Na’e fakamo’oni mei he ‘Ofisa Fefononga’akí ko e ngaahi koloa tauhi tupu’a mole mei he *CED T/Pool* ‘oku ‘ikai ke lava ‘o tala ‘a e feitu’u ‘oku ‘i aí.

*Taha 'o e ngaahi motololi hiki *dump truck* na'e 'oatu ki he *MEIDECC* ka na'e fakamahino mei he *MEIDECC* 'oku 'ikai ke nau ma'u pe 'oku 'i fē.

*Ko e motololi hiki ma'a e Potungāue Pa'angá fakatatau ki he Va'a Ngāue pou pou na'e 'ave he Minisitā Pa'anga 'o e taimi ko iá ki he'ene vāhenga filí, Tongatapu 4. Na'e 'a'ahi atu 'a e 'Atitá ki he 'Ofisi Tongatapu 4 'i Houmakelikaó ka na'e 'ikai lava 'o tala 'a e feitu'u 'oku 'i ai 'a e lolí. 'Oku mau tui ko e konga pē eni 'o e ngaahi koloa 'oku pulia mei he tauhi 'a e Pule'angá. 'Oku ma'u pē 'a e fakamatala 'oku 'i ai 'a e ngaahi loli pehé ni 'oku 'asi 'i he ngaahi vahenga filí 'e ni'ihí.

Ko e fa'ahinga founa hala mo ta'emaau eni he, 'e 'ikai ke tolonga mo maau ai 'a e koloa 'a e Pule'angá 'a ia na'e fakataumu'a ki he kakai fakalukufuá kae ngaue'aki pe ia ki he lelei fakatautaha pē fakakulupu.

'Oku totonu ke kumi kotoa 'a e ngaahi me'angāue pehé ní 'oku puliá 'o 'oua toe tukutukunoa'i pea tautea 'a e kau taki 'oku nau maumu'i 'a e ngaahi founa tauhi koloa totonu 'a e Pule'angá. 'Oku 'ikai falala'anga ha Pule'anga 'oku nau ngaue'aki 'a e founa hala mo ta'emaau ko ení.

Ngaahi fakamo'oni ki he makatu'unga 11:

1. Peesi 'o e Fakamatala 'Atitá.

Linda Filiat: TALI.

11.1 'Oku 'ikai mo'oni 'a e fakamatala kau ki he makatu'ungá ni he 'oku 'ikai ke mole 'a e ongo koloa 'a e Pule'angá ne fakahā atu 'i he makatu'ungá ni.

11.2 'Oku kakato pē 'a e koloa 'a e Pule'angá mo e feitu'u 'oku 'i aí. Ko e tu'unga lolotonga 'eni 'a e ongo koloá na'e hā 'i he lipooti 'a e 'Atitá 'oku molé.

- (a) Ko e motololi hiki na'e 'oatu ki he Potungāue ki he Fakamatala 'Eá, Ma'u'anga Iví, Ma'u'anga Fakamatalá, Tokangaekina 'a e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatulá, 'Ataká, Fetu'utakí mo e Feliuliaki 'o e 'Eá 'oku tauhi mo tokanga'i 'e he potungāue.
- (b) Ko e motololi hiki mei he Falepa'angá na'e tauhi ia 'i he 'Ofisi 'o e Fakafofonga Kakai 'o Tongatapu 4 'i he lolotonga e kei fakahoko fatongia 'a e Fakafofonga Mālōlō 'o e vahengá.
- (c) Na'e foaki 'a e motololí ni ma'a e 'Ofisi Vahenga 'o Tongatapu 4 'i he 2022 pea lekooti ki he tohi koloa (*asset books*) 'a e 'ofisi vahenga. Na'e kau 'a e motololi ni ...

<002>

Taimi: 1515-1520

Linda Filiat: ... 'i he ngaahi koloa na'e 'oatu ki he Fakafofonga lolotonga 'o Tongatapu 4. Na'e fakahā 'e he Fakafofonga mālōlō, ko e ngaahi lekooti ni kuo 'i he 'Ofisi 'o e Fale Alea.

11.3 Ko e ngaahi koloa kotoa pē 'a e Pule'anga kau ai 'a e ngaahi koloa mei he ngaahi polokalama tokoni 'oku lekooti ia 'i he ngaahi koloa tu'uma'u, *Asset Register*, 'a e potungāue takitaha pea 'oku tu'utu'uni ke fakahū 'a e lekooti ko ia 'i he Potungāue Pa'anga 'i he 'aho 31 'o Siulai, 'o e Ta'u Fakapa'anga kotoa pē.

11.4 Ko e ngaahi mahu'inga eni, ko e ngāue mahu'inga eni 'oku tokanga lahi ki ai 'a e Pule'anga 'o tataki 'e he Potungāue Pa'anga ke fakapapau'i 'a e kakato mo fakamahu'inga totonu 'a e ngaahi koloa tu'uma'u, (*fixed asset*), 'a e Pule'anga pea lekooti maau mo tauhi malu, 'e he ngaahi potungāue takitaha.

Fakamo'oni:

- i) Tohi mei he Pule Fakavahe, Vāhenga Kolofo'ou, ki he loli 'i Tongatapu 4.
- ii) Tohi mei he taki ngāue le'ole'o 'a e Potungāue *MEIDECC – CSD 2/22/23/08/23* 'i he 'aho 31 'o 'Akosi 2023.

Makatu'unga 12 'o e Fokotu'u

Los Hastings: Makatu'unga 12: 'Oku 'ikai ke tokanga fe'unga 'a e Pule'anga ki he'enu ngāue ki he ngaahi Lao Fakaangaanga mahu'inga ki he fonua ke fakahū taimi totonu mai ki he Fale Alea kae lava ke ngāue lelei mo taimi 'a e Fale Alea he ko e ngaahi lao 'oku fu'u fiema'u he lelei fakalukufua 'a e kakai mo e fonua pea ke fai mo tali 'e he Fale Alea.

'I he Līpooti Fakata'u 2021/2022 'a e 'Ateni Seniale, peesi 22, 'oku ne fakahā mahino mai 'oku tuai 'a e fakahū 'o e ngaahi lao ki he Fale Alea, ko e tuai 'a e ngāue ki ai 'a e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga. 'Oku fakahū tōmui 'e he ngaahi potungāue 'a e ngaahi Lao Fakaangaanga mo e ngaahi tu'utu'uni fakaangaanga 'o hoko ai 'a e toloi.

Ko ha Pule'anga 'oku tokanga tautefito ki ha Pule'anga fo'ou te ne fakahū fakavavevave 'a e ngaahi lao mahu'inga ki he malu 'a e fonua pea mo e lelei 'a e kakai. 'o kapau na'e fai tuai 'a e Pule'anga kimu'a 'oku a'u ki he 'aho ni 'oku te'eki ai ke fakahoko 'e he Pule'anga ia 'a e ngaahi ngāue ko ia, ki he ngaahi lao mahu'inga.

'I he'ene pehē 'oku 'ikai ke lele hokohoko lelei ai 'a e Fale Alea, ke fai 'ene ngāue ko e fa'u lao. Pea tuai ai 'a e malu mo e hao 'a e kakai, ko e 'ikai ke 'i ai 'a e ngaahi lao mahu'inga. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi konivesio mo e ngaahi lao fekau'aki mo e ngaahi me'a ki tahi, 'ea, mo e folau vakapuna sivile, 'ātakai, feliuliaki 'a e 'ea pea mo e ngaahi 'elia mahu'inga ki he malu 'a e fonua, mo e fakalalakaka faka'ekonōmika.

'Oku fiema'u ke ngāue vave ki ai 'a e Pule'anga, ko 'enu mahu'inga, ka 'oku 'ikai ke ma'u 'e he Pule'anga lolotonga ia 'a e sio pehē. 'Oku kau atu 'a Tonga ki he ngaahi fakataha lalahi 'oku tālanga'i ai 'a e mahu'ingta 'o 'oseni ki he mo'ui faka'ekonōmika 'a e ngaahi fonua 'o e Pasifiki, 'o hangē ko ia ko e fakataha 'a e kulupu tekinikale 'o e konifelenisi 'a e ngaahi Fale Alea 'o e 'Otumotu Pasifiki, Papeete, Tahiti, 'aho 6 ki he 7 'o Sepitema 2022.

Na'e fakamahino'i 'e he konifelenisi ni 'a e fakatu'utāmaki 'o e fakaveve 'i he 'oseni, pea ko e lahi taha ko e pelesitiki, 'oku ma'u me'atokoni mei ai 'a e fanga ika he taimi 'oku movete ai, pea 'oku paasi mai 'a e kona 'o e pelesitiki ki he tangata, 'i he ma'u me'atokoni mei he ika, 'Ikai ngata ai, ka 'oku toe fakautuutu mo e kaiha'a ika 'i he 'oseni pea mo e tāpalasia 'o e me'a mo'ui 'o 'oseni 'i he toutai ta'efakapotopoto mo e ngāue 'a e tangata 'oku fai 'i he 'ātakai 'o 'oseni.

'I he'ene tu'u ko ia 'i he taimi ni, 'oku te'eki ai pē ke fakahū 'e he Pule'anga ia ha lao ke malu'i 'a Tonga mei he veve 'o e pelesitiki, tatau pē 'i tahi mo 'uta. 'Ikai ngata ai 'oku te'eki ke

fakahū mai ‘a e Lao Fakaangaanga ki he ‘Oseni ke malu’i ‘etau koloa ‘i ‘oseni ke tolonga, *sustainable ocean*, mei he tāpalasia ‘e he veve, keli makakoloa, mo e kaiha’a mei ai, ‘o hangē ko ia ko ‘ene hā ‘i he Līpooti Fakata’u ‘a e Potungāue Fakamatala ‘Ea, Ma’u’anga Ivi, Ma’u’anga Fakamatala, Tokangaekina ‘a e ngaahi Fakatamaki, ‘Atakai, Fetu’utaki, Feliuliuaki ‘a e ‘Ea, 2021/2022, peesi 182, ka ko e lao eni ia na’e totonu ia ke fai mo fakahū pea tali vave he vave taha.

‘Oku te’eki ai pē ke hoko ko ha lao ‘a e ngaahi Lao Fakaangaanga ‘oku ha atu ‘i lalo, hangē ko ia ko ‘ene hā ‘i he Līpooti Fakata’u ‘a e Potungāue Fakamatala ‘Ea, Ma’u’anga Ivi, Ma’u’anga Fakamatala, Tokangaekina ‘a e ngaahi Fakatamaki, ‘Atakai, Fetu’utaki, Feliuliuaki ‘a e ‘Ea, 2021, ki he 2022, peesi 13 ki he 15.

Lao Fakaangaanga ...

<005>

Taimi: 1520-1525

Kalake Tēpile: ... ki hono Tokangaekina ‘o e Ngaahi Fakatamaki 2021.

Ngaahi Tu’utu’uni Lao ki hono Malu’i ‘o e Ngaahi Me’a Mo’ui ‘Oku Tu’u Lavea Ngofua 2021.

Tu’utu’uni Lao ki hono Malu’i ‘o e Osouni Leia Ngaahi (Me’a Pule’i 2022).

Lao Fakatonotonu ki hono Pule’i ‘o e Osouni Leia.

Lao mo e Tu’utu’uni Lao ki he *EIA*.

Pehē foki ki he ngaahi Tu’utu’uni Fakaangaanga ki he Me’atokoni ‘a ia ‘oku hā ‘i he Lipooti Fakata’u ‘a e Potungāue Ngoue Me’atokoni mo e Vao’akau 2022 peesi 96. ‘Oku te’eki pē ke fakahū ia kae lava ‘a e tefito’i Lao ki he Me’atokoni ‘o ngāue fakalelei.

Hangē ko ia ko e Lipooti Fakata’u ‘a e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi 2021-2022 peesi 55. Ko e Lao ki he Fefononga’aki Vakapuna Sivile 2014 kuo ‘osi kakato hono taimi ke toe vakai’i (*due for review*). Ko ‘ene tu’u ko ia he taimi ni ‘oku te’eki pē ke fakakakato ‘a e ngāue ia ko eni pea ‘omai ki Fale Alea ‘a e toe vakai’i ko ia ‘o e Lao.

‘Oku palopalema foki ‘a e folau vakapuna sivile fakalotofonua ‘i he maumau kuo hoko lolotonga hono fakalele ‘e he Lulutai hangē ko ia ko e maumau na’e hoko ki he ongo vakapuna *SAAB* mo e *Y12* ‘oku ngāue’aki ki he fepuna’aki, ‘ikai ngata ai ka ‘oku toe hā he lipooti ‘a e Potungāue ‘a e Ngaahi Ngāue Lalahi 2021-2022 peesi 54-57, 67, 73, 87 ‘a e palopalema lahi ‘a hono fakalele ‘o e folau vakapuna sivile ‘e he Lulutai mo e Pule’anga.

Ko hono toe vakai’i ‘o e Lao Folau Vakapuna Sivile 2014 na’e totonu ke fai mo fakahū mai ia ki he Fale Alea. Ko e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e folau vakapuna sivile ka ‘oku a’u ki he ‘aho ni ‘oku te’eki pe ke fai ‘e he Pule’anga pea ko e ta’etokanga lahi ia.

‘I he lipooti fakata’u ‘o e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 2021/2022 ‘oku hā he peesi 81 ‘a e ngāue ki hono toe vakai’i ‘o e ngaahi Tu’utu’uni Lao (*Regulations*) fakamalumu ‘i he *STCW* mo e *ISM Code* ki he folau tahi mo e malini ‘oku a’u ki he ‘aho ni ‘oku te’eki pe ke fakahū mai ki he Fale Alea ‘a e ngaahi lao tu’utu’uni ko ‘eni ‘oku mahu’inga ki he malu mo e hao ‘i he tafa’aki ki tahi.

‘Oku fiema’u ke ‘i ai ha ngaahi lao kuo fakahā ‘i ‘olunga ke ne toe malu’i lelei ange ‘a Tonga mei he hoko ha fakatamaki ki he kakai ‘i he ta’etokanga. ‘Oku a’u ki he ‘aho ni ‘oku te’eki ai pe ha ngāue ia ‘a e Pule’anga ki he ngaahi lao mahu’inga ko eni ki he fonua.

‘Oku totonu ke fakahoko ‘e he Pule’anga hono sivi ‘a e ngaahi lao ‘o e fonua ke fakapapau’i mei ai ‘oku ‘ikai ke fepaki ‘a e ngaahi lao pea ‘ilo ai mo e ngaahi lao ‘oku totonu ke monomono, ngaahi ‘elia ‘oku fakalongolongo ai ‘a e lao ke tātāpuni mo e ngaahi ‘elia ‘oku totonu ke ‘i ai ha lao ke ‘i ai ha lao ke ne fakamalumu. ‘Oku mahu’inga eni ki he malu mo e hao ‘a e kakai ‘o e fonua.

‘Oku mahino mei he lekooti ‘a e Fale Alea ‘oku te’eki pe ke fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ki he ngaahi lao mo e ngaahi tu’utu’uni lao mahu’inga kuo fakamatala’i ‘i ‘olunga neongo ‘oku ‘i ai pe ‘a e ngaahi lao fekau’aki kehe ka ‘oku ‘ikai ke fe’unga ia pea na’e ‘osi fakamatala pe ‘i he ngaahi lipooti ‘oku hā ‘i ‘olunga ‘oku fiema’u ke fakahoko ‘a e ngāue ki he ngaahi lao fakaangaanga mo e ngaahi tu’utu’uni lao fakaangaanga ko ia. ‘Oku te’eki pe ke fakahoko ha ngāue mahu’inga ia ko ia ‘e he Pule’anga.

Ngaahi fakamo’oni ki he Makatu’unga Fika 12.

1. Lipooti Fakata’u ‘Atita Seniale 2021-2022 peesi 22
2. Lipooti ki he fakataha ‘a e Kulupu Tekinikale ‘a e Konifelenisi ‘a e Ngaahi Fale Alea ‘a e ‘Otumotu Pasifiki Papete Tahiti peesi 6-7 ‘o Sepitema 2022.
3. Lipooti Fakata’u ‘a e Potungāue Fakamatala ‘Eua Ma’u’anga Ivi Ma’u’anga Fakamatala Tokangaekina ‘a e Ngaahi Fakatamaki ‘Atakai Fetu’uaki Feliuliuaki ‘o e ‘Ea 2021- 2022 peesi 13-15 mo e 182.
4. Lipooti Fakata’u ‘a e Potungāue Ngoue Me’atokoni mo e Vao’akau 2021-2022 peesi 96.
5. Lipooti Fakata’u ‘a e Potungāue ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahi 2021-2022 peesi 54 -57, 67, 73, 81, 87
6. Tohi Fehu’i ‘aho 13 ‘o Sune 2023 mo e tohi tali mei he Kalake ‘aho 2 ‘Aokosi 2023.

Tali Palēmia ki he makatu’unga 12 e Fokotu’u

Linda Filiai : 12.1 ‘Oku ‘ikai ke mo’oni ‘a e tukuaki’i ‘o pehē ‘oku ‘ikai ke tokanga ‘a e Pule’anga ke fakahū atu ‘a e ngaahi Lao Fakaangaanga ki he Fale Alea.

12.2 ‘Oku mahu’inga ke ‘uluaki fakatokanga’i ‘oku ‘i ai pe ‘a e ngaahi tu’utu’uni ngāue ‘e tu’uma’u ‘a e Pule’anga fekau’aki mo hono fakahū atu ‘a e ngaahi Lao Fakaangaanga ki he Fale Alea. Ko e ngaahi tu’utu’uni ngāue ko eni kuo pau ke muimui pau ki ai ‘a e ngaahi potungāue kotoa ‘a e Pule’anga ke fakamahino ko e founa ‘oku fa’u ai ‘a e Lao Fakaangaanga ‘oku fakatatau pea mo e tu’utu’uni ngāue ‘a e Pule’anga pea fakapapau’i ko e lao ‘oku...

<007>

Taimi: 1525-1530

Linda Filiai : ...fa’u ‘oku ‘ikai ke fepaki mo e Konisitūtone ‘o Tonga mo e ngaahi tefito’i Lao kehe.

12.3 : Ko e 2 ‘oku mahu’inga ke fakatokanga’i ko e ngaahi Lao Fakaangaanga kotoa pē tautefito ki he ngaahi Lao Fakaangaanga ‘oku ne uesia ‘a e malu, totonu mo e mo’ui ‘a e kakai ‘o Tonga, ‘oku ‘i ai ‘a e fatongia ‘o e Potungāue ‘oku ‘a’ana ‘a e Lao Fakaangaanga ko eni, ke a’u tonu ki he kakai ‘o fakahoko ‘a e fepōtalanoa’aki mo e ako fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga ko ia.

12.4 ‘Oku mahu’inga ‘a e a’u tonu ‘a e Potungāue ‘a e Pule’anga ki he kakai ke fakakakato mo fakahoko ‘a e ngaahi fepōtalanoa’aki mo e ako *public consultation* koe’uhi ke fakapapau’i ‘oku mahino’i ‘e he kakai ‘a e Lao Fakaangaanga, pea toe ‘oange hanau faingamālie ke tuku mai ‘enau ngaahi fokotu’u fakakaukau fekau’aki fakahangatonu mo e Lao Fakaangaanga pea toki fakahū atu leva ‘a e Lao Fakaangaanga ki he Fale Alea.

12.5 Ko e māhina pē eni ‘e 18 ‘a e fakahoko fatongia ‘a e Pule’anga lolotonga, pea neongo ‘a e lahi ‘a e ngaahi pole ‘o e fatongia ‘o kau ki ai ‘a e fakatu’utāmaki ‘o e puna ‘a e mo’ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha’apai, ‘a ia na’e fakatupunga ha *tsunami*, peau kula ‘i he ‘aho 15 ‘o Sanuali, 2022 mo e mafola ‘i he komiuniti ‘a e mahaki faka’auha ko e KOVITI -19 ‘i he ‘aho 01 ‘i Fepueli, 2022. Na’e kei fakakakato pē ‘a e ngaahi fatongia ‘o e Pule’anga ke hokohoko atu pē ‘a e fakahoko mo e ngāue ki he ngaahi Lao Fakaangaanga mo e ngaahi Tu’utu’uni ‘a e Pule’anga.

12.6 ‘Oku fakatokanga’i ‘e he Pule’anga lolotonga ‘a e mahu’inga ‘a e Lao mo e ngaahi Tu’utu’uni ‘a e Pule’anga ki he tauhi ‘o e melino ‘i Tonga mo e ma’uma’uluta e nofo mo e malu ‘a e kakai ‘o e fonua. Ko ia ai ko e fakahokohoko ‘o e ngaahi Lao Fakaangaanga ‘oku ‘i ai pē ‘a e tokanga makehe ‘a e Pule’anga ki he ngaahi Lao fekau’aki mo e Patiseti ‘a e Pule’anga, he ko e ngaahi Lao tokoni ia ki he ma’u ‘a e pa’anga ke fakahoko ‘aki ‘a e fatongia ‘o e Pule’anga ki he kakai ‘o e fonua.

12.7 ‘Oku toe ‘i ai foki mo e tokanga makehe ‘a e Pule’anga ki he ngaahi Fakatonutonu ki he ngaahi Lao ‘oku fokotu’u mai ‘e he Fakamaau’anga Lahi ‘o Tonga. Ko e ngaahi fokotu’u ko eni ‘oku ha pē ‘i he ngaahi Tala Tu’utu’uni ‘a e Fakamaau’anga ‘i he ola ‘o e ngaahi hopo na’e fakahoko. ‘Oku fakatokanga’i ai ‘e he Pule’anga lolotonga ‘oku mahu’inga ke fakahoko ‘a e ngaahi fakatonutonu ki he Lao ‘oku fokotu’u mai ‘e he Fakamaau’anga Lahi pē koe ngaahi Fakatonutonu ‘eni fekau’aki mo e totonu mo e malu ‘a e kakai ‘i he Lao ki he Ngaahi Hia mo e ngaahi Lao fekau’aki kehe.

12.8 ‘I he vaha’a taimi nounou ko eni ‘oku fakahoko fatongia ai ‘a e Pule’anga kuo tali ai mo kāsete’i ‘a e ngaahi Lao mo e ngaahi Tu’utu’uni kehekehe ‘e 33. Vakai ki he fakamatala fakalahi 12.1

12.9 ‘Oku fiema’u ke fakatokanga’i kuo ‘osi fakakakato ‘e he Pule’anga ‘a e ngāue ki he Lao ko eni na’e tukuaki’i ‘oku tuai ‘a e ngāue ki ai.

a) Lao Fakaangaanga ki hono Tokangaekina ‘e Ngaahi Fakatamaki 2021. Ko e Lao Fakaangaanga ko eni na’e ‘osi tali ia ‘e he Fale Alea ‘i he ‘aho 25 ‘o ‘Akosi, 2021. Ko e Lao ki he Pule’i ‘a e Ala Hoko ‘o ha Fakatamaki 2021 Lao fika 11/2021. Na’e fakahū ‘a e Lao ko eni ki he Fakataha Tokoni ke fakamo’oni Huafa ki ai ‘Ene ‘Afio ‘i he ‘aho 11 ‘Okatopa, 2021. Na’e toloi pē ‘a e fakamo’oni Huafa ‘Ene ‘Afio ki he Lao ko eni ‘i he Pule’anga kimu’a, ka na’e fakatokanga’i ‘e he Pule’anga ko eni ‘a e mahu’inga makehe ‘a e Lao ko eni, ‘o fakataumu’a ke fokotu’u ha fokotu’utu’u ngāue ‘oku mahino fakalao, fakatautaha, mo

fakapule ki he a) Palani mo e Pule'i 'a e Fakasi'isi'i 'a e hoko ko ia ha fakatamaki mo e ngaahi ngāue tokateu kimu'a pea hoko ha fakatamaki.

b) Fokotu'utu'u 'a e tali ki ha me'a fakafokifā lolotonga ha fakatamaki.

c) Fakafaingofua 'a e ngāue ki he fakaakeake mei ha fakatamaki 'i he hili ha fakatamaki.

Ko ia ai na'e toe fakahoko pē 'e he Pule'anga ni ha toe tautapa ki he Fakataha Tokoni mo e toe tuku atu pē ki he Fakataha Tokoni ha ngaahi fakamatala makehe fekau'aki mo e Lao ko eni. Na'e ola lelei ai 'a e tautapa ko eni 'o fakamo'oni huafa ai 'a 'Ene 'Afio ki he Lao mahu'inga ni he 'aho 29 'o Sune, 2023 pea kāsete'i ai pē 'a e Lao ko eni 'i he 'aho 03 'o Siulai, 2023 pea kuo kamata ngāue'aki e Lao 'e he Pule'anga...

<008>

Taimi: 1530-1535

Linda Filiai: ... (b) Lao Fakatonutonu ki hono Malu'i 'o e *Ozone Layer* ko e Lao Fakatonutonu ki hono Malu'i 'o e *Ozone Layer* Lao Fika 4 'o e 2021 na'e tali ia 'e he Fale Alea 'i he 'aho 10 'o 'Aokosi 2021 pea na'e Fakamo'oni Huafa 'a 'Ene 'Afio ki he lao ni 'i he 'aho 28 'o 'Okatopa 2021 pea kāsete'i 'i he 'aho 5 'o Novema 2021. Pea 'oku lolotonga ngāue'aki 'a e lao ni 'e he Pule'anga.

12.10 'Oku fiema'u ke fakatokanga'i ko e tu'unga 'eni 'o e ngaahi lao kehe na'e tukuaki'i 'oku tuai 'a e ngāue 'a e Pule'anga ki ai.

c) Lao Fakaangaanga ki he 'Oseni ke Malu'i 'etau koloa 'i 'Oseni ke tolonga *sustainable ocean mei hono tāpalasia 'e he veve, keli makakoloa mo e kaiha'a mei ai. Na'e tali 'e he Kapineti ke hoko atu 'a e ngāue 'a e Potungāue MEIDECC* ki he Lao Fakaangaanga ko eni 'i he 'aho 10 'o Sune 2022. Ko e Lao Fakaangaanga ko eni na'e kamata ngāue ki ai 'a e potungāue 'i he 2021 'i he Pule'anga kuo hilí ko e Lao Fakaangaanga 'eni ki he Tu'utu'uni ki he Palani 'a e Ngāue'aki, Langa Hake, Tokangaekina mo Malu'i 'a e 'Oseni 'o Tonga ki he lelei 'a e kakai 'o e fonua koe'uhí ko e mahu'inga 'o e Lao Fakaangaanga ko eni 'oku kei fakakakato ai 'e he Potungāue MEIDECC 'a e ngaahi fepōtalanoa'aki mo e kakai mo e ngaahi kupu fekau'aki 'o kau ki ai e kau 'Ofisakolo, Pule Fakavahe, ngaahi kautaha 'ikai fakapule'anga, ngaahi potungāue 'a e Pule'anga tautefito ki he Potungāue Malini mo e Toutai pea toe a'u atu ki he potungāue ki he 'otu motu ki he 'otu motu ke fakakakato 'a e fepōtalanoa'aki mo e kakai kuo kakato 'a e ngaahi ngāue ko eni pea na'e fakahū mai 'a e Lao Fakaangaanga ni ki he 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale pea toe fakahoko 'a hono toe vakai'i 'i he 'aho 16 'o 'Aokosi 2023. 'E hoko atu leva 'a e ngāue 'a e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale pea Komiti Lao ko ia 'a e Pule'anga ke toe siofi mo vakai'i fakalelei 'a e Lao Fakaangaanga ni pea toki fakahū atu ki Fale Alea.

d) Tu'utu'uni ki hono malu'i 'o e *Ozone Layer*, ngaahi Me'a Pule'i 2022. Na'e fakahoko pē 'a e ngaahi ngāue felāve'i mo e ngaahi tu'utu'uni ki he malu'i 'o e *Osouni Leia* (Ngaahi Me'a 'oku Pule'i) 'i he 2021. Kaekehe na'e fakakakato 'e he Lao Fakaangaanga ki hono Malu'i 'o e *Ozone Layer*, Lao Fika 4 'o e 2021 'oku hā 'i 'olunga 'a e ngaahi fiema'u na'e hā 'i he tu'utu'uni ko eni ko ia ai na'e 'ikai ke toe fiema'u ke hoko atu 'a e ngaahi ngāue ki he Tu'utu'uni Lao ni.

12.11 'Oku fiema'u ke fakatokanga'i ko e Lao Fakaangaanga ko eni 'oku hā 'i laló na'e tukuaki'i 'a e Pule'anga 'oku tuai 'a e ngāue ki ai 'oku 'ikai kau 'a e ngaahi Lao Fakaangaanga

mo e ngaahi tu'utu'uni ko 'eni 'i he Polokalama Lao 'a e Pule'anga Lolotonga ko e 'uhinga ko e ngaahi lao mo e ngaahi tu'utu'uni 'eni ia 'a e Pule'anga kuo hili.

e) Ngaahi Tu'utu'uni Lao ki hono Malu'i 'o e Ngaahi Me'amo'ui 'oku tu'u lavea ngofua 2021.

f) Lao mo e tu'utu'uni, Lao ki he *EIA*.

g) Ngaahi Tu'utu'uni Fakaangaanga ki he Me'atokoni. Tukuaki'i 'oku tuai 'a e toe vakai'i *review* 'a e ngaahi lao mo e ngaahi tu'utu'uni.

12.12 'Oku tukuaki'i 'oku tuai 'a e ngāue 'a e Pule'anga ki hono vakai'i 'a e Lao ki he Fefolau'aki Vakapuna Sivile 2014 mo e ngaahi tu'utu'uni 'oku fakamalumu 'i he *STCW* mo e *ISM CODE*.

12.13 'Oku fiema'u ke fakatokanga'i ko e ngaahi lao mo e ngaahi tu'utu'uni kotoa pē kuo tali ke fakahoko mo ngāue ki hotau fonua 'oku fiema'u ma'u pē ia ke toe vakai'i mei he taimi ki he taimi he 'oku feliliuaki 'a e ngaahi tu'unga fakamāmani lahi mo e fakalakalaka 'o e ngaahi tekinolosia kehekehe ke tulitufua ki ai 'a e tu'u 'etau Ngaahi Lao mo e Ngaahi Tu'utu'uni.

12.14 Ka 'oku mahu'inga pē ke 'uluaki fakahoko mo ngāue'aki 'a e lao mo e ngaahi tu'utu'uni 'i he ngaahi ta'u pea lava leva ke tau vakai'i e ngaahi konga 'oku fiema'u ke toe fakalelei'i ka 'oku mahu'inga ke fakahoko ha vakai fakalukufua ki he ngaahi fakalelei 'e fokotu'u ke fakahokó.

12.15 Kai kehe ko e ngaahi fatongia vakai'i (*review*) ko e fatongia pē ia 'oku fiema'u ke fakahoko 'i he vaha'a taimi 'oku lōloa ke mahino 'oku kakato lelei 'a e ngaahi ngāue ko ia ...

<009>

Taimi: 1535 – 1540

Linita Filia: Ko e taimi ko iá 'oku fakahoko ai e vakai'i pe sivi'i ha Lao pe ngaahi Tu'utu'uni 'oku fiema'u ke fakapapau'i 'oku 'ikai fepaki 'a e ngaahi Lao mo e ngaahi Tu'utu'uni ko ení mo e Konisitūtone 'o Tongá mo e ngaahi Tefito'i Lao kehekehé. 'Oku fiema'u foki ke fakakakato 'a e vakai'i mo e sivi'i 'o fakatatau ki he tu'unga fakapa'anga mo e ivi fakakaungāue 'a e Pule'angá.

Founga Ngāue fa'u Lao 'a e Pule'angá

12.16 'Oku tuku atu 'a e Founga Ngāue Fa'u Lao 'a e Pule'anga Tongá 'i he Tohi Ngāue 'a e Kapinetí 'o 'Ene 'Afió [Vahe 1.1.01] mo e Tohi Fakahinohino ki he Fa'u Lao 2019. Ko e ngaahi fokotu'u kotoa 'a e Kapinetí 'oku fiema'u ki he Lao 'oku fokotu'u ia 'i he pepa Kapinetí 'o fakahoko ki he Kapinetí 'a e ngaahi taumu'a ngāue ke a'usia taimi tepile, ngaahi fokotu'u ki he patisetí 'oku felāve'i, fakamatala mo ha ngaahi me'a kehe 'oku felāve'i mo e ngaahi fokotu'u pea mo kole 'a e tali 'e he Kapinetí 'a e ngaahi fakahinohino fa'u Lao ke fakahoko ki he 'Ofisi 'o e 'Ateni Senialé pe ki he kau fa'u Lao mei tu'á kuo fakamafái.

12.17 'I he hili hono teuteu'i e tatau 'o e Lao ko e fatongia 'o e 'Ofisi 'o e 'Ateni Senialé ke toe vakai'i mo sivi'i 'a e tatau 'o e Lao ke fakapapau'i 'oku fakatatau ki he Konisitūtoné mo e ngaahi Lao 'o Tongá pea pehē foki ki he ngaahi ngāue fakafa'u Lao 'a Tongá.

12.18 'Oku fakakakato 'e he 'Ofisi 'o e 'Ateni Senialé 'a e 'uluaki vakai ki he tatau 'o e Laó pea 'oku toe vakai ki ai mo e Komiti Si'i ki he fa'u Laó. 'Oku Sea 'i he Komiti Si'i ki he fa'u Laó 'a e 'Ateni Senialé mo e 'Ofisa Pule Ngāue 'o e Potungāue 'oku nau fokotu'u 'a e Lao ko iá. Pea 'oku fakaafe'i mo 'enau ngāue fakatekinikalé ke kau ki he talatalanoa mo vakai ki he tatau 'o e Laó.

Ko e faingamālie ko ení ki he 'Ateni Senialé pea mo e Potungāue felāve'i ke fakama'ala'ala ha ngaahi palopalema mo e toe mahino'i lelei ange 'a e tatau 'o e Laó kimu'a pea toki fakahoko ki he Komiti Lao 'a e Pule'angá.

12.19 'I he hili 'a e lava 'a e vakai 'a e Komiti Si'i ki he fa'u Laó 'oku fakahū atu leva e tatau 'o e Laó ki he Komiti Lao 'a e Pule'angá 'a ia 'oku Sea ai 'a e 'Eiki Minisitā ki he Fakamaau'angá. 'Oku toe vakai foki 'a e Komiti Lao 'a e Pule'angá ki he tatau 'o e Laó pea kapau 'oku tali 'a e tataú 'oku toe fakahū leva ki he Kapinetí ke tali ke fakahū ki he Fale Aleá.

12.20 Ka 'oku mahu'inga ke fakatokanga'i kuopau ke liliu 'a e tatau 'o e Laó ki he lea fakatongá. 'Oku fakahoko 'a e 'uluaki liliu leá 'e he kau fakatonulea 'i he 'Ofisi 'o e 'Ateni Senialé. 'Oku toe vakai foki ki ai mo e Komiti Si'i ki he liliu leá 'a ia 'oku toe Sea pe ai 'a e 'Ateni Senialé.

12.21 'Oku kau ki he Komiti Si'i ki he liliu leá 'a e kau fakatonulea 'a e 'Ofisi 'o e 'Ateni Senialé moe 'Ofisa Pulengāue 'o e Potungāue felāve'i mo e kau ngāue fakatekinikale felāve'i mo e Potungāué. Ko e ngāue mahu'inga ení 'oku malava ke fengāue'aki 'a e kau fakatonu lea mo e kau ngāue fakatekinikale ke fakahoko 'a e liliu lea totonu mo taau ki he ngaahi lea fakatekinikalé.

12.22 'I he hili 'a e lava 'a e liliu leá 'a e tatau 'o e Laó pea tali 'e he Kapinetí ke fakahū 'a e tatau 'o e Laó ki he Fale Aleá 'e fakahū leva 'e he 'Ofisi 'o e 'Ateni Senialé 'i he fatongia ko e Sekelitali 'a e tatau 'o e Laó ki Fale Alea ke hoko atu 'a e ngāué.

Fepotalanoa'aki mo e Kakaí

12.23 'Oku fiema'u 'e he tohi ngāue ki he fa'u Lao 2019 'a e ngaahi potungāue felāve'i ke fakahoko 'a e ngaahi fepotalanoa'aki mo e kau Mēmipa felāve'i 'o ka fiema'u fekau'aki mo e tatau 'o e Laó pea mo e tokoni atu 'a e 'Ofisi 'o e 'Ateni Senialé.

12.24 Ka neongo iá 'oku 'ikai ke fakangatangata 'e he ngaahi fetalanoa'aki ko ení 'a e Fale Aleá meí he fakahoko ha'anau fetalanoa'aki 'anautolu 'i he tu'unga ko e sino fa'u Lao 'a e Pule'angá.

Polokalama Lao mo e Ngaahi Taumu'a Mahu'inga 'a e Pule'angá.

12.25 'Oku 'i ai ha polokalama lao 'a e Pule'angá 'oku tauhi 'i he 'Ofisi 'a e 'Ateni Senialé. 'Oku fakahoko fakauike 'a e ngaahi liliu ki ai 'a e Sekelitali ki he Komiti Lao

12.26 Ko e taumu'a mahu'inga 'uluaki 'i he polokalama Laó 'a e ngaahi tatau 'o e Lao 'oku felāve'i mo e Tu'utu'uni Fakalelei ...

<010>

Taimi: 1540-1545

Linda Filiai: ... Fekau'aki (*JPRM*) pe ngaahi tatau 'o e Lao 'oku felāve'i mo e Patisetí.

12.27 'E faka'ilonga'i 'e he Kapinetí ha toe ngaahi taumu'a mahu'inga, pea fakahoko 'e he 'Ofisi 'o e 'Ateni Senialé 'a e ngāue ki he polokalama laó 'o fakatatau ki he tatau 'o e laó 'oku mahu'inga pea mau ke fakahū.

Ngaahi Tu'utu'uni

12.28 Ko e fa'u ha Ngaahi Tu'utu'uni ki he Tefito'i Laó 'oku 'i ai, 'oku 'i he mafai ia 'a e Minisitā 'oku ne tokangaekina 'a e Tefito'i Lao ko iá. Ko e founa ko ē 'oku fa'u 'aki e Ngaahi Tu'utu'uni 'oku fou pe ia 'i he founa tatau mo e founa fa'u laó. Ko e faikehekehé pē 'oku n ngata pē 'a e tali ia e Ngaahi Tu'utu'uni 'i he Kapinetí pea Kasete'i 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko iá pea kamata ngaue'aki leva 'a e Tu'utu'uni ko iá.

12.29 'Oku fiema'u ke fakatokanga'i ange ko e Ngaahi Tu'utu'uni kotoa pē 'oku pau ke tuku atu ia ki he Fale Aleá 'i he ta'u kotoa pē hili 'a e ta'u na'e tali ai 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko iá 'o hangē ko 'ení, 'o kapau 'e tali ha Ngaahi Tu'utu'uni 'i he ta'u ni 2023, 'e toki fakahū atu ki he Fale Aleá 'i he ta'u 2024 'o fakatatau ki he Lao 'a e Pule'angá.

Ngaahi Lao Fakaangaanga 'a e Pule'angá 'oku fakahū atu ki Fale Aleá.

12.30 'Oku fakahū atu 'a e Ngaahi Lao Fakaangaanga 'a e Pule'angá ki he Fale Alea 'i he hili 'a e lava 'a e ngāue 'oku fakamatala 'i 'olungá. 'I he hili 'a e ma'u 'a e Ngaahi Lao Fakaangaanga 'e he Fale Aleá 'oku hoko 'a e ngāue 'a e Fale Aleá ki hono fakahū 'a e Ngaahi Lao Fakaangaanga. 'E faingamālie pē 'a e Pule'angá 'i ha toe fiema'u 'o ha fakamahino fekau'aki mo e Ngaahi Lao Fakaangaangá.

12.31 'E fakahoko pē 'e he Fale Aleá 'a e vakai ki he Ngaahi Lao Fakaangaangá 'i honau taimi 'o fakatatau ki he Ngaahi Tu'utu'uni ki he fakahoko ngāue 'a e Fale Alea 'o Tongá.

Fakamo'oní:

- i. Ngaahi Lao mo e Tu'utu'uni kuo kasete'i
- ii. Tohi ngāue 'a e Kapineti 'o 'Ene 'Afíó, [Vahe 1.1.10]
https://ago.gov.to/cms/images/LEGISLATIO/2103/TohiNgaueaeKapinetioEneAfio_2x.pdf TION/SUBORDINATE/20/ 7/2017-
- iii. Tohi fakahinohino ki he Fa'u Laó 2019 (Fa'unga Fa'u Lao mo e Founa Ngāue Fa'u Lao Fakalukufua) (<https://ago.gov.to/cms/agomaterials/manuals.html>)
- iv.

Makatu'unga 13 'o e Fokotu'u

Losa Hastings: Makatu'unga 13: Fu'u lahi 'a hono launga'i e faifatongia 'a e ngaahi potungāue 'a e Pule'angá, pea 'oku 'ikai ke ngāue 'a e Pule'angá ki ha founa ngāue ke fakasi'isi'i ai 'a e lāunga 'a e kakaí.

Ko e faifatongia 'a e Pule'angá 'oku 'i ai hono ngaahi akonaki kau ai 'a e matamo'ui (*responsiveness*) ke faifatongia ma'a e kakaí, fakahoko ki he lelei taha mo e vave taha 'a e ngaahi fatongia ko iá pea ke fai 'a e fatongiá 'o fakatatau ki he lao mo e tu'utu'uni.

‘I he ngaahi fonua lahi ‘oku fai ‘e he Pule’angá ‘a e fokotu’utu’u ke tala mahino ki he kakaí ‘a e founa ngāué, founa ke solova ‘aki ha palopalema, founa ke ma’u ai ‘a e tali fakafiemālie pea mo palōmesi ‘a e ngaahi potungāué te nau fai fakalelei ‘a e ngāue ki he lelei taha ki he fiemālie ‘a e kakaí.

‘Oku hā mai mei he ngaahi lipooti ‘a e ‘Omipatimení ko e ngaahi ‘uhinga ‘oku fai ai ‘a e lāunga ‘a e kakaí ‘oku kau ai ‘a e tuai ‘a e ngāue ki ai, ‘ikai ha tali mahino, filifili manako, maumau’i ‘a e laó, ‘ikai muimui ki he founa totonú, ‘ikai fakafiemālie ‘a e faifatongia, ta’etokanga pea mo e ngaahi ‘uhinga fekau’aki mo e faifatongia kovi ‘a e Pule’angá.

‘I he ta’u fakapa’anga 2020-2021 na’e lāunga’i tu’o 115 ai ‘a e ngaahi potungāue ‘a e Pule’angá pea tu’o 108 he 2021 – 2022 (Lipooti Fakata’u ‘a e ‘Omipatimení 2021–2022, peesi 9 mo e 2022–2023, peesi 10). ‘Oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku tu’u tatau pē pe toe hiki ki ‘olunga ‘a e fiká, neongo ‘oku te’eki ke ‘omai ‘a e Lipooti ‘a e ‘Omipatimení ki he 2022–2023. Na’e ‘oatu ‘a e tohi fehu’i ki he ‘Omipatimení ke ‘omai ‘a e fakamatala fakamuimui tahaá ki he lahi ‘o e ngaahi launga ki he faifatongia ‘a e ngaahi potungāue ‘a e Pule’angá, ka ‘oku mahino mei he ‘Omipatimení ‘e toki ‘omai pē ‘a e fakamatalá ‘i he lipooti fakata’ú. (Tohi Fehu’i ki he ‘Omipatimení, ‘aho 19 ‘o Mē 2023).

‘Oku ‘ikai ke hā mai mei he fakamatala ‘a e ngaahi potungāue ‘a e Pule’angá ‘i he ngaahi lipooti fakata’ú, tautefito ki he potungāue ‘oku lahi taha hono launga’i, ‘oku ‘i ia ha fokotu’utu’u ke fakasi’isi’i pe ‘oua toe hoko ha lāunga.

‘Oku mole heni ‘a e totonu ‘a e kakaí ...

<002>

Taimi: 1545-1550

Losa Hastings: ... faifatongia lelei pea ‘ikai ‘aonga ‘a e mole ‘a e tukuhau ‘a e kakai ‘i hono totongi ‘a e sevesi ‘oku ‘ikai fakahoko lelei. ‘I kai ngata ai ka ‘oku toe mole mo e Fakamaau Totonu mei he kakai ‘oku ‘i ai ‘enau totonu ki ha me’a ‘oku ‘anautolu, ka ‘oku mole ia ‘i he ‘ikai ke fakahoko fakalelei ‘a e faifatongia.

Ngaahi Fakamo’oni ki he Makatu’unga fika 13:

1. Līpooti Fakata’u ‘a e Omipatimeni 2020 ki he 2021 peesi 9.
2. Līpooti Fakata’u ‘a e Omipatimeni 2021 ki he 2022 peesi 10.
3. Tohi Fehu’i ki he Omipatimeni ‘aho 19 ‘o Mē, 2023.

Tali Palēmia ki he Makatu’unga 13 e Fokotu’u

Linda Filiai: *Tali.*

‘Oku ‘ikai ke mo’oni ‘a e tukuaki’i ‘o pehē ‘oku fu’u lahi ‘a hono lāunga’i ‘a e faifatongia ‘a e ngaahi Potungāue ‘a e Pule’anga, pea ‘oku ‘ikai ke fai ‘e he Pule’anga ha ngāue ki ai. ‘Oku taki hala’i ‘e he fakamatala ko eni he ko e lāunga’i pē eni ‘o e peseti ‘e 2 pē ‘o e tokolahi ko ia ‘o e kau ngāue fakapule’anga.

13.2 Ko e toenga ‘o e kau ngāue fakapule’anga ‘oku nau ngāue mateaki mo ‘osi kiavelenga, he ngaahi fatoniga kehekehe ‘i he ngaahi potungāue ‘a e Pule'anga ka ‘oku hoko ‘a e ngāue ‘a e Omipatimeni ko e me’afua pea mo e fakatokanga ki he kau ngāue fakapule’anga ke toe fakahoko lelei ange honau ngaahi fatongia ‘i he taimi kotoa pē.

13.3 ‘Oku taumu’a e Pule'anga ke fakahoko ‘a e ngaahi sevesi kotoa pē ke tonu, kakato, pea ‘i hono taimi totonu ‘i he taimi kotoa pē, pea ‘oku ‘i ai leva mo e founa ngāue ke vakai’i pea sivi’i ‘aki ‘a e fakahoko fatongia ‘a e tokotaha ngāue fakapule’anga, mo e ngaahi potungāue ‘a e Pule'anga.

13.4 ‘Oku ‘ikai ke ta’etokanga ‘a e Pule'anga ki he palopalema pē ha lāunga ‘oku fakahoko mai ki he ngaahi potungāue ‘o tatau pē ki he ngaahi lāunga ki he Omipatimeni.

13.5 ‘Oku mahu’inga ke fakatokanga’i ko e mahu’inga’ia eni ‘a e Pule'anga ke fakapapau’i ‘oku fakahoko lelei ‘a e ngaahi ngāue ‘a e ngaahi potungāue ko e me’a ia ‘oku hokohoko atu ai ‘a e ngāue ko ia ‘a e ‘Ofisi ‘o e Omipatimeni. ‘Oku hoko leva ‘a e ‘ofisi ni ko ha feitu’u ‘oku ngofua ke lāunga ki ai ‘a e kakai ke tokoni ke fakalelei’i, ke fakalelei’iange ‘a e ngaahi potungāue ‘a e Pule'anga.

Makatu’unga 14 ‘o e Fokotu’u

Losa Hastings: Makatu’unga 14

Kei fakamo’oni sieke pē Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, Hon. Seventeen Toumo’ua, ‘i he sieke ‘a e Poate *Friendly Island Shipping Association*, lolotonga ia kuo ‘osi Minisitā.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he kupu 14 ‘o e Lao ki he ngaahi Pisinisi ‘a e Pule'anga, ‘e ‘ikai ke fakanofu ha Minisitā ki he lakanga Talēkita ‘o e Poate pea ‘oku tu’utu’uni ‘a e kupu tatau ka ‘i ai ha Talēkita ‘oku kanititeiti Fale Alea kuo pau ke lau ‘oku fakafisi ‘i he ‘aho na’e lēsisita kanititeiti ai hangē ko ‘ene hā atu ‘i lalo.

14. Fakanofu mo hono tuku k tu’a ‘a e kau Talēkita ki he ngaahi Poate ‘a e Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule'anga.

1. Kuo pau ke fakanofu ‘a e Minisitā ‘i he loto ki ai ‘a e Kapineti ha ni’ihi ko e kau Talēkita ‘o e ngaahi Pisinisi ‘a e Pule'anga, ‘a ia ‘i he fakakaukau ‘a e Minisitā ‘e tokoni ki he ngaahi pisinisi ‘a e Pule'anga ke ma’u ‘a ‘enau tefito’i taumu’a.
2. Fakatatau ki he lao ni kuo pau he ‘ikai fakanofu pē hoko atu ha Mēmipa ‘o e Kapineti pē ‘o e Fale Alea ko ha Talēkita ‘o ha Pisinisi ‘a e Pule'anga, tukukehe ‘i he ngaahi taimi ko ia ‘oku fokotu’u ai ha pisinisi fo’ou ‘a e Pule'anga, pea ‘oku pehē ‘e he Pule'anga ‘oku fiema’u ke fakanofu ha kau Mēmipa ‘o e Kapineti ki ha vaha’a taimi fakataimi, ‘o ‘ikai laka hake ‘i he māhina ‘e 12, mei he ‘aho na’e fokotu’u ai ‘a e Pisinisi ‘a e Pule’angā ke fokotu’u ha pisinisi fo’ou ‘a e Pule'anga.
3. Tukukehe ‘i hono tu’utu’uni ‘e he kupu si’i 2, ko ha Talēkita ‘a ia ‘oku lesisita ko ha kanititeiti ki he Fale Alea, kuo pau ke lau ia kuo ne fakafisi mei he Poate ‘o e Pisinisi ‘a e Pule'anga ‘i he ‘aho ‘e lesisita.

Kae fakatatau ki he tali tohi ‘a e ‘Eiki Minisitā, ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ki he Tohi Fehu’i ‘a e Fakafofonga ‘o Tongatapu 4, ko e mo’oni pē ‘oku kei fakamo’oni sieke pē ‘i he sieke ‘a e

kautaha FISA. Ko e konga eni 'ene tali ki he fehu'i pē 'oku kei fakamo'oni sieke pē ia 'i he FISA, ka kuo 'osi Minisitā.

“Ko e tokotaha *signatory* 'a e motu'a ni na'e fakamafai'i 'e he Poate 'o e Kau Talēkita FISA ke u fakamo'oni 'i he ngaahi sieke 'a e FISA mei he taimi si'i mei he 'eku fakafisi fakatu'upakē, na'e loto 'a e poate ke hoko atu pē 'a 'eku fakamo'oni 'i he sieke FISA, kae tukuange ha taimi ke nau liliu ngāue, ke liliu 'a e *signatory* pangike...”

<005>

Taimi: 1550-1555

Kalake Tēpile(Fokotu'u): ...Na'e fiema'u ke 'oua 'e uesia 'a e lele 'a e ngāue. Na'e 'ikai ke mole ha pa'anga pea mahino pe ia 'i he 'atita 'o e taimi nounou na'a ku fakamo'oni ai.”

'I hono 'eke ko e hā e hingoa 'o e sieke pe 'akauni na'e fakamo'oni ai na'a ne pehē ko e “sieke ngāue pe ia 'a e kautaha FISA pea 'e ma'u pe ia mei he Kautaha FISA 'o ka fiema'u. Ko e toki 'osi pe ia hono 'eke atu 'oku fiema'u.

'Oku mau tui ko e founga eni 'oku hā he 'oku 'osi mahino 'a e Lao ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga ke 'oua 'e kau ha Minisitā Poate, ka na'e kei fakamo'oni sieke pe 'a e Minisitā ia

Pea lolotonga 'a e pole 'a e Minisitā tokua 'e hā 'i he fakamatala 'atita 'a e 'ikai ha pa'anga 'e mole 'oku 'osi hā 'i he Fakamatala 'Atita 'i he ngaahi ngāue fakapa'anga mo e faipau ki he Lao 2020/2021 - 2021/2022 'oku 'i ai 'enau hoha'a pe 'oku kakato 'a hono totongi 'o e malu'i 'o e ngaahi kautaha vaka he ko e taimi 'oku fakatauhua ai ki he ta'u kimu'a 'oku nounou'aki ia 'a e 1 kilu tupu. Ko e konga eni e fakamatala 'a e 'Atita 'oku hā 'i he peesi 140.

2.2 Pa'anga hū atu

Malu'i 'o e Ngaahi Vaka.

Ko e ngaahi vaka kotoa 'oku fakalele 'e he FISA 'oku malu'i ia 'e he Kautaha *Willis Limited USA*. Ko e tefito'i fatongia ia 'o e kautaha ke lava 'o malu'i kotoa 'enau ngaahi vaka he taimi kotoa pe.

Ko e fakamole ki he malu'i 'oku fakakau ai 'a e fakmole ki he ngāue. Ko e lahi 'o e malu'i ki he ngaahi vaka ko e 499,774 'i he 2020 (621,367 'i he 2019 holo'aki 'a e 121,593).

'Oku 'ikai ke hā mai 'i he 'atita fakahā mai 'e he 'atita pe na'e fēfē 'a e ta'u 2022 'a ia 'oku a'u ki ai 'ene piliote 'atita ka 'oku ne hoko atu 'o pehē.

Ko e Tu'utu'uni Ngāue ki he Malu'i na'e 'ikai ke ma'u mai ia ki he taimi 'atita pea na'e 'ikai ke lava ke fakapapau'i 'a e tonu, kakato mo e papau 'o e fakamole malu'i ko e \$499774 ko e kakato ia 'o e malu'i 'i he ta'u mo e fakahoa ki he holo ko ia ne fakahā atu 'i 'olunga. 'Oku mau fakatokanga'i ko e totongi tōmu'a ki he malu'i ko e 100,040 'oku fakahā he fakamatala pa'anga.”

'Oku mau fokotu'u atu ko e fa'ahinga founga ngāue eni 'oku ta'efakalao pea 'e 'ikai fai ia 'e he kakai faitotonu 'i he hili pe 'a e tohi fehu'i kuo mau fanongo kuo tu'uaki 'a e lakanga *financial controller* 'a e FISA talu e 'osi e fili mei Novema 2021.

Ko e ta'efakahoko 'e he Palēmia ha ngāue ki ha toe fakamo'oni sieke 'a 'ene Minisitā 'i he Pisinisi 'a e Pule'anga 'oku hā mai ai 'oku 'ikai ke pou pou'i 'a e founa ngāue totonu.

Ngaahi Fakamo'oni ki he **Makatu'unga 14**

1. Tohi Fehu'i mo e Tali
2. Fakamatala 'Atita.

Tali Palēmia ki he Makatu'unga 14 e Fokotu'u

Linda Filiai: TALI

14.1 'Oku 'ikai mo'oni 'a e ngaahi fakamatala 'o e makatu'unga ni.

14.2 Na'e 'osi fakahū atu foki 'a e tali 'a *Honorable* Sevenitini Toumo'ua ki he Fale Alea 'i he 'aho 14 'o 'Aokosi 2023 kau ki he fehu'i tatau ni pea na'e fokotu'u mai mei he Fakafofonga 'o Tongatapu 4.

14.3 'I he vaha'a taimi kimu'a 'o e fili Fale Alea 'i Novema 2021 ko e tokotaha fakamo'oni sieke (*signatory*) ma'a e kautaha vaka 'Otumotu Anga'ofa (*Friendly Island Shipping Agency*) 'a *Honorable* Sevenitini Toumo'ua lolotonga ia 'ene kei pukepuke 'a e lakanga ko e 'Ofisa Pule Ngāue Le'ole'o (*Acting Chief Executive Officer – ACEO*) 'o e kautaha vaka. 'A ia na'e fakamafai'i ia 'e he Poate Pule kau Talēkita 'o e Kautaha Vaka ke fakafatongia'aki 'e he 'Eiki Minisitā 'a e fatongia ni ma'a e kautaha vaka.

14.4 Na'e taimi nounou pe 'ene ma'u 'a e lakanga ni pea tuku atu 'ene tohi fakafisi ki he kautaha kae kau ki he fili Fale Alea koe'uhi ko e fiema'u ko ia ke 'oua 'e uesia 'a e fakahoko fatongia 'a e kautaha vaka ne toe tali pe 'e he Poate ke kei hoko atu pe 'a e fakamo'oni 'a e 'Eiki Minisitā he sieke 'a e kautaha.

14.5 Ne kau atu he ngaahi fakamole ko eni e ngaahi fiema'u ke totongi e vahe e kau ngāue 'a e kautaha pea mo e vaka ngaahi mo'ua fekau'aki mo e ngaahi fakamole kehekehe pe...

<007>

Taimi: 1555-1600

Linda Filiai : ... kae malava ke fakahoko fatongia lelei e *MV* 'Otumotu Anga'ofa ma'a e ngaahi tukuimotu kei Tokelau.

14.6 Ne tali 'e he Poate 'a e fokotu'u ko eni 'o kau ki ai pea mo e makatu'unga ke toe tuku atu mo ha taimi ke nau ngāue ai ke fokotu'u ha 'Ofisa Pule Ngāue Le'ole'o fo'ou fakataha ke ne hoko atu 'a e to'o fatongia. Na'e kau ki ai mo e ngāue 'i he fiema'u ko ia mo e ngaahi Tu'utu'uni 'a e pangikē fekau'aki mo hano liliu 'a e tokotaha 'oku fakamo'oni sieke.

14.7 'Oku angamaheni pē 'i he taimi 'oku liliu fakatu'upakē ai ha tokotaha fakamo'oni sieke pea na'e tali pē 'e he pangikē ke kei hoko atu pē 'a *Hon.* Seventeen Toumoua 'a e fatongia ko ia. Na'e 'ikai ko ha taimi lōloa eni ka na'e 'osi pē ia kimu'a 'oku te'eki ai ke hoko 'a e tokotaha ni ko e Minisitā. Na'e 'ikai mole ha pa'anga pea 'e mahino pē ia 'i he Lipooti 'a e 'Atita 'o e taimi nounou na'e fakamo'oni ai.

Fakamo'oni.

i) fika (7.1) Miniti 'o e fakataha Poate 'a e Kautaha Vaka 'Otumotu Anga'ofa, *FISA* 'o e 'aho 27 'o Sanuali, 2022.

Makatu'unga 15 'o e Fokotu'u

Losa Hastings:

Makatu'unga 15

Ko e 'ikai ke talangofua 'a e 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi ki he Tu'utu'uni 'a e Fale Alea ke fengāue'aki pea mo e ongo Fakafofonga 'o e Kakai mo e Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'i hono vakai'i 'a e mo'oni 'o e tohi tangi mei he ngaahi kautaha ne aleapau ke ngāue langa 'o e ngaahi fale fo'ou ma'a e kakai ne uesia 'e he peaukula.

Na'e tali 'e he Fale Alea 'i he Fakataha Fika 25/2022 'o e 'aho 29 'o Novema, 2022 'a e fokotu'u ke 'ave 'a e Tohi Tangi fika 8/2022 'o e 'aho 17 'o Novema, 2022 ki he Pule'anga pea fengāue'aki mo e kau Mēmipa he Fale Alea. Na'e tali foki ke kau atu 'a e 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō ko e Fakafofonga ia 'o e Hou'eiki Nōpele pea pehē foki ki he Fakafofonga 'o e Kakai 'o Tongatapu 1 'a ia *Hon Tevita Fatafahi Puloka* pea mo e Fakafofonga 'o e Kakai 'o Tongatapu 5 'Aisake Valu Eke, Ko e 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi Hon Seventeen Toumoua ke ne fakafofonga'i 'a e tafa'aki 'a e Pule'anga.

Na'e fai 'a e femahino'aki 'a e 'Eiki Minisitā 'o e Potungāue pea mo e ongo Fakafofonga 'o e Kakai ke tuku ki he kau ngāue fakatekinikale ke nau vakai'i 'a e me'a fakatekinikale 'o e tohi tangi 'o kau ai 'a e Taki ngāue 'a e *PMU* 'o e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi pea mo e Fakafofonga 'e 2 mei he kau tohi tangi 'oku nau ma'u taukei ke fakamahu'inga'i 'o e koloa langa pē *certify Quantitative Surveyors* ke nau vakai'i mo fakafehoanaki *reconcile* 'a e ngaahi me'a 'o kau ai 'a e a) Mape ne fai'aki 'a e langa. b) Lahi 'o e koloa pē *BOQ* ne hā 'i he tohi tangi ke fakafehoanaki 'o e koloa pē *BOQ* 'a e *PMU* 'a e Potungāue ngaahi Ngāue Lalahi pea vakai'i mo e c) Fakamole ne fakahoko ki he fale fungavaka kuo kakato hono langa, pea pehē ki he fale papa mo e fale piliki 'ikai ke fungavaka kuo 'osi hono langa. Ko e taumu'a ke fakapapau'i 'a e lahi totonu (*actual cost*) ki he fakamole ki hono langa 'o e ngaahi fale ko eni 'e 3 'oku fai ki ai 'a e tohi tangi.

Ko e me'apangó ne 'ikai ke ngāue mai 'a e Va'a Ngāue ki he Ngāue Langa *PMU* 'o e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi ke 'omai pē *share* 'enau mahu'inga ki he koloa mo e toenga 'o e fakamole ki he kau ngāue. Tupu (*profit margin*) ki he ngāue pea pehē ki he tukuhau 'a ia ko e ngaahi fakamatala ko eni 'oku tonu ke ma'u pē 'i he 'enau fakamahu'inga 'i he 'enau *BOQ*. Na'e fakahaa'i 'e he Taki Ngāue 'a e *PMU* 'oku 'ikai te nau 'omai 'enautolu 'enau *BOQ* pea 'oku kehe pē 'enau fika ia 'a kinautolu. 'Oku mahino heni ko e tu'utu'uni pē ia 'a e 'Eiki Minisitā ke 'oua 'e ngāue mai 'a e *PMU* ki he me'a ne fai 'a e femahino'aki ke fai ki ai 'a e ngāue 'a e ki'i Komiti fakatekinikale. Ka ne 'osi fakahoko pē foki 'a e fakataha he kamata'anga mo e ki'i kulupu ngāue fakatekinikale mei he ongo tafa'aki pea mahino ai.

a) Ko e mape ne kamata 'aki 'a e tu'uaki ki he langa na'e 'i ai 'a e ngaahi liliu ai pea mo e kehekehe mei he mape na'e fai'aki 'a e langa.

b) pea ko e liliu 'o e mape te ne toe uesia 'a e mahu'inga ki he fale ke langa.

Ko e fakataha faka'osi 'i he 'aho 02 'o Ma'asi, 2023 'a e ongo Fakafofonga pea mo e 'Eiki Minisitā 'i hono 'ofisi 'o mahino ai 'oku 'ikai toe fai 'a e ngāue ...

<008>

Taimi: 1600-1605

Losa Hastings (Fokotu'u): ia ne felotoi kotoa ki ai 'i he kamata'anga ke tuku ki he kulupu ngāue 'a e kau ngāue fakatekinikale ke nau vakai'i 'a e ngaahi fika ki he koloa pē *BOQ* mo e mahu'inga totonu 'o e fale kuo 'osi langa pea 'e fakahū pē 'e he 'Eiki Minisitā ia 'ene lipooti ki he Fale Alea felāve'i mo e tohi tangi pea 'oku fai pē 'e he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi fakafou 'i he 'ene *PMU* ia 'a 'ene fokotu'utu'u makehe ki he hoko atu 'a e ngāue.

Na'e fai 'a e kole 'a e ongo Fakafofonga ke toe fakataha 'a e kulupu fakatekinikale 'i he 'aho hoko 'aho 3 'o Ma'asi 2023 ke ma'u mai 'a e ola 'o e ngaahi ngāue na'a nau fakahoko 'i he ngaahi fakataha kuo 'osi. Na'e fakahoko 'a e fakataha ko eni 'a e kulupu fakatekinikale pea 'oku hā 'i he Miniti 'i he 'aho 3 'o Ma'asi 2023 'o e fakataha, 'o e fakataha 'a e me'a ko eni:

- i) 'Ikai ke lava ke fakafehoanaki ke kakato 'a e lahi 'o e koloa *quantity* tupu'anga pea mei he fakamahino pea mei he Fakafofonga mei he *PMU*.
- ii) 'Oku te'eki ke tuku mai mei he *PMU* 'a 'enau ngāue fakafika ne ma'u mai mei ai 'enau ngaahi patiseti 'o makatu'unga ai 'a e mahu'inga ki he aleapau ki he ngaahi langa fale.
- iii) Kuo mahino kuo tuku atu 'e he tokotaha ngāue fakatekinikale 'o e tohi tangi 'a 'enau fakamatala fakaikiiki ki he koloa pē *BOQ* mo e ngaahi ngāue fakafika ne makatu'unga mei ai 'a e patiseti 'a e tohi tangi 'o 'ave ki he *PMU*.

Ko e Miniti eni 'o e fakataha 'o e kulupu fakatekinikale 'oku 'oatu fakataha mo e lipooti ko 'eni na'e 'ikai ke fakamo'oni 'a e taki ngāue *PMU* 'i he Miniti 'o e fakataha ka na'e 'osi fai ki ai 'a e fetu'utaki 'a e Sekelitali ke fakamo'oni kae 'ikai pē ke toe fetu'utaki mai pea 'oku tali ai pē 'a e Miniti ko e mo'oni ia 'a e me'a ne alea'i 'i he fakataha ne fakahoko ko eni. 'I he aofangatuku na'e mahino ai 'a e ngaahi me'a ko eni:

- i) Na'e 'ikai pē ke fie ngāue fakataha 'a e 'Eiki Minisitā ia mo 'ene va'a ngāue pē *PMU* ki he langa 'o e ngaahi fale nofo'anga fo'ou ki he kau uesia 'i he peaukula pea mo e ongo Fakafofonga 'o e Kakai mo e Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele ke solova 'a e tohi tangi na'e fiema'u 'e he Fale Alea ke nau ngāue ki ai pea ke fakahoko 'a e ola ko ia ki he Fale Alea ke nau faitu'utu'uni ki ai.
- ii) 'Oku mahino mei he Tēpile 1 'i lalo 'a e lahi ange 'a e fakamole he mahu'inga ne fai 'aki 'a e aleapau ki he langa 'a e ngaahi fale ko eni pea 'oku 'i ai 'a e makatu'unga lelei mo mo'oni 'a e tohi tangi ke fakalelei'i 'e he Pule'anga.

Teplie 1: Mahu'inga ki he Fale fungavaka mo e Falepapa 'ikai

Fungavaka 'a e *PMU*, Tohi Tangi pea mo e Vakai Tau'ataina

	Fale Fungavaka	Fale papa 'ikai Fungavaka
PMU (Aleapau Ngaue)	90,000	85,000
Tohi Tangi	186,300	152,000
Vakai Tau'ataina	<u>154,420</u>	<u>130,979</u>

iii) Ke fakatokanga'i kuo 'osi fakahā mai pē 'e he kau langa fale ko eni *contractors* 'o fakatatau pē 'a e kau langa ne nau fakamo'oni ki he tohi tangi pea mo e fa'ahinga ne 'ikai ke nau fakamo'oni ki he tohi tangi 'a 'enau talaloto ki he lahi 'enau mo'ua ki he ngaahi kautaha ne hū mei ai 'enau koloa 'o fai 'aki 'enau ngāue koe'uhí ko e 'ikai fe'unga 'a e mahu'inga ne 'omai 'i he aleapau ki he langa ko 'eni.

iv) Ke fakatokanga'i ne fakahā mai foki 'e he kau langa (*contractors*) 'o tatau pē 'a e kau langa ne nau fakamo'oni ki he tohi tangi pea mo kinautolu ne 'ikai fakamo'oni ne 'i ai 'a e ngaahi koloa ia ne fetu'utaki ange 'a e Pule 'o e Va'a Tokanga'i 'a e Ngāue *PMU* ke fakatau mai 'a e ngaahi koloa ko 'eni mei he ngaahi falekoloa ka ne nau toki fakatokanga'i ne fu'u mamafa 'a e totongi ki he ngaahi koloa ko 'eni pea 'oku nau ta'efiemālie he founa ngāue ko ia 'a e Pule 'i he *PMU* pea hangē 'oku 'ikai ke faitotonu 'a e fatongia.

v) Ke fakatokanga'i na'e 'i ai foki 'a e me'a 'a e 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi ne 'i ai 'a e ngaahi kautaha 'oku nau tupu kinautolu 'i he'enu langa fale. 'A ia 'oku nau pehē 'oku fe'unga pē mahu'inga ia na'e fai 'aki 'a e alepau 'e he Pule'anga. Na'e fai 'a e kole 'a e kau Mēmipa 'a e Komiti ki he 'Eiki Minisitā ke 'omai 'a e *BOQ* 'a e ngaahi kautaha ko eni 'oku ne pehē 'oku nau tupu (*profitable*) ke fai ha vakai tau'atāina ki ai pea ke tokoni ki he ngaahi kautaha 'oku nau 'oku lau 'oku nau faingata'a'ia ka na'e 'ikai ke 'omai 'a e ngaahi fakamatala koloa ia pē *BOQ* ...

<009>

Taimi: 1605 – 1610

Losa Hastings: ... (pe *BOQ*) mo honau mahu'inga 'e he 'Eiki Minisitā ke fai ha vakai ki ai. 'Oku hā leva heni 'a e ta'efalala'anga 'a e fakamatala 'a e 'Eiki Minisitā ki he Komiti Fili 'a e Fale Aleá.

v. Na'e fai 'a e fokotu'u ki he ngaahi kautaha ko ia 'oku nau pehē 'oku nau tupu (*profitable*) 'i he ngāue langá ni ke nau fai mu'a ha tohi 'o fakatu'asila ki he Sea Fale Alea 'o fakamahino 'oku faingamālie pe 'a e pa'anga 'oku nau ma'u meí he alepau ki he langa falé. Ka 'oku te'eki ai ke fai 'a e tohi ia ko ia. Makatu'unga 'i he 'ikai lava ke 'omai 'a e ngaahi fakamatala koi a pe *BOQ* 'oku ta'efalala'anga 'a e fakamatala ko iá he 'oku 'ikai hano fakamo'oni ki ai ke hangē koe fakamo'oni kuo ma'u meia kinautolu kuo 'osi langa 'o 'osi 'a e fale faungavaká, fale papa 'oku 'ikai fungavaká.

Ko hono fakakatoa 'oku ta'efalala'anga 'a e ngāue 'a e Pule'anga ki he ngaahi kautaha langa ko 'eni ki hono langa 'a e ngaahi fale nofo'anga ke hiki ki ai 'a kinautolu ne uesia 'i he peaukulá tupu meí he puna 'a e mo'ungaafi. 'I hono fakahoko 'a e founa ngāue 'oku ta'emahino mo ta'emaau mo 'ikai faitotonu 'o uesia kovi ai 'a e langa 'o e ngaahi fale nofo'anga fo'ou ko eni. Pea mo 'ene uesia kovi ki he tu'unga fakapa'anga 'a e ngaahi kautaha langá. Pea pehē foki ki he uesia kovi ki he ngaahi fale koloa ne nau hū koloa mai mei aí, fakamo'ua ka 'oku te'eki ke kakato hono totongi fakafoki 'a e pa'anga ki he'enu koloa ne hūmai fakamo'ua meia kinautolú.

Na'e fakahū 'a e līpooti ko 'eni ki he Kalake 'o e Fale Alea he 'aho 29 'o Ma'asi 2023 felāve'i mo e ola 'o e ngāue ki he Tohi Tangi ko 'eni kuo 'osi fakamo'oni hingoa ki ai 'a e Fakafofonga Fale Alea 'o e Hou'eiki Nopele Fika 2 'o Tongatapu, Lord Tu'ivakanō, Fakafofonga Fale Alea 'o e Kakai 'o Tongatapu 1, Hon. Tevita Fatafehi Puloka, pea mo e Fakafofonga Fale Alea 'o e Kakai 'o Tongatapu 5, 'Aisake Valu Eke.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 15

Līpooti felāve'i mo e ola 'o e fakatotolo ki he Tohi Tangi Fika 8/2022 'o e 'aho 17 'o Novema 2022 meí ha ngaahi Kautaha Langa Fale Sunami 'a Tonga ne fakamo'oni ki ai 'a e Fakafofonga

Fale Alea ‘o e Hou’eiki Nopele Fika 2 ‘a Tongatapu, Lord Tu’ivakanō, Fakafofonga Fale Alea Fika 1 ‘o e Kakai ‘o Tongatapu 1, *Hon.* Tevita Fatafehi Puloka mo e Fakafofonga Fale Alea ‘o e Kakai ‘o Tongatapu 5, *Honourable* ‘Aisake Eke.

Tali Palēmia ki he Makatu’unga fika 15

Linita Filiai: Tali

15.1 ‘Oku ‘ikai mo’oni ‘a e ngaahi fakamatala kau ki he makatu’ungá ni he na’e ngāue fakataha ‘a e Minisitā mo e Ongo Fakafofonga Kakaí mo e Nōpelé ke vakai’i ‘a e Tohi Tangí.

15.2 Na’e talangofua pe ‘a e ‘Eiki Minisitā ia ki he Tu’utu’uni ‘a e Fale Aleá pea na’á ne fakakakato pe hono fatongia ki hono fakahū atu ki he Komiti Fale Aleá ‘a e Līpooti ki he ngāue na’e fakafatongia’aki ia ki he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahí. Ko e līpooti eni fekau’aki mo e Tohi Tangi Fika 8/2022, ‘a ia na’e fakahū atu ‘i Fepueli 2023.

15.3 Hili hono fakahū mai ko ia ‘a e Tohi Tangí na’e fakahoko leva ‘a e ngaahi fakataha ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o e Potungāue pea mo e ngaahi kautaha na’a nau fakamo’oni ki he Tohi Tangí. Na’e toe fakahoko foki mo e ngaahi fakataha makehe pea mo e kau fale’i ‘enisiniá (*quantity surveyor*) ma’á e ngaahi kautahá ne nau fakamo’oni ‘i he tohi tangí. Na’e kau atu ai pe foki mo e fakataha mo e Ongo Memipa Fale Alea meí he Vāhenga Fili Tongatapu 1 pea mo Tongatapu 5.

15.4 Ko e fakaikiki ‘a e tali ‘a e ‘Eiki Minisitā fekau’aki mo e ngaahi lāunga ‘o e Tohi Tangí

a. Na’e ‘ikai mo’oni ‘a e ngaahi lāunga fekau’aki mo e peseti ‘e 9 he kuo ‘osi fakakau ia ‘a e peseti ko ‘ení he ngaahi aleapau langa ne fakamo’oni kotoa ai ‘a e kautaha langá.

b. Na’e ‘ikai mo’oni ‘a e mape ‘o e fale na’e ngāue’aki ke fakahū’aki ‘e he kau fakamo’oni he Tohi Tangí ‘a ia na’e ‘osi tufa atu pē ‘a e tatau totonu ‘o e mapé ki he’enu kau fale’i ‘enisiniá. Na’e hā mai meí he ola ko ia ‘o e ngaahi fakatahá ko hono toki ma’u ia ‘e he kau fale’i ‘enisiniá ‘a e tatau ‘o e mape totonú hono tuku atu meí he Potungāue ‘o fakatatau ki he aleapau ne nau fakamo’oni kotoa ki ai mo e ngaahi Kautaha Langá.

c. Na’e ‘ikai tonu ‘a e tohi fakamo’oni ki he lahi ‘o e koloa (*Bill of Quantity BOQ*). Na’e ngāue’aki ‘e he kau fakamo’oni he Tohi Tangí ke fakahū’aki ‘enu lāungá ...

<010>

Taimi: 1610-1615

Linita Filiai: ... pea na’e tali kotoa pē ‘eni ‘i he’enu kau fale’i ‘enisiniá. Na’e toe ‘oatu ‘a e faingamālie ki he’enu kau fale’i ‘enisiniá ke toe fika fo’ou mai ‘a e *BOQ* ‘o fakatatau ki he mape totonú.

(d) ‘I he taimi tatau, na’e toe foki ‘a e kulupu ngāue (*Project Management Unit – PMU*) ki he ngaahi fale totonu na’e ‘osi kakato hono langá ‘o toe fua fakapapau’i mai ‘a e ngaahi naunau langa ki he falé. Ko e ngāue ni ke fakapapau’i pē ‘oku tonu ‘a e mape langá ‘i hono fakafehoanaki mo e *BOQ* ‘o mahino mei ai ‘oku tonu pea ko e kakato ia ‘o e falé fakatatau ki he *BOQ* na’e ma’u he lekooti ‘a e potungāue.

(e) 'I he'ene pehē na'e toe ngāue leva 'a e potungāue ke fakamahu'inga'i fo'ou 'a e BOQ 'o fakatatau ki he totongi koloa fakamuimuitahá pea ki he ma'ama'a taha 'e ala fakatau 'a e ngaahi koloa mei he falekoloa *Pacific Timber and Hardware Ltd, Jones Industries Ltd*, mo e Anga'ofa *Timber Ltd*.

(f) Hili e ngaahi ngāue na'e fakahoko ki he tohi tangí, ne fakapapau'i ai 'e 'ikai ke mo'oni 'a e ngaahi launga mo e tukuaki'i ne fakahū atu 'aki 'e he kau laungá 'i he tohi tangí. Ko e hulu 'eni 'i he ngaahi konituleki 'i he hili hono to'o 'a e totongi 'i he *BOQ* 'oku kei 'i he peseti 'e 40 'o e totongi fakakātoá pea ko e natula angamaheni pe ia 'oku tali 'e he ngaahi sekitoa langá.

(g) Na'e kau 'i he ngaahi taimi ngāue ki hono tali mo lipooti ki he tohi tangí ni 'i he ngaahi makatu'unga na'a ne ta'ofi fakataimi e ngaahi langá pea maumau ai 'a e ngaahi aleapau 'e ni'ihí. 'Ikai ngata a'í ka na'e toe kau ki ai mo e mole 'a e taimi lahi hono fakahoko e fatongia 'a e *PMU* ki he poloseki ko ení 'o hoko ai 'a hono ta'ofi mo fakatatali 'a e ngaahi ngāue kehe 'a e ngaahi ngāue kehe pē na'e totonu ke fakakakato fakatatau ki he palani ngāué.

15.5 'Oku mahu'inga foki ke fakatokanga'i ange 'a e fakahoko fatongia e ngaahi kautaha langa kehe pe ia he poloseki ko ení. Na'e tokolahi foki 'a e ngaahi kautaha langa na'a nau lava lelei pē 'o fakahoko 'a e langá, 'o kakato 'i he taimi aleapau. Na'a nau toe fakakakato pē foki mo e ngāue 'o fe'unga pē pea mo e pa'anga na'e 'osi fakahā mo fakamo'oni ki ai he aleapau. Kuo toe foki mai mo e kau langa tokolahi na'e fakamo'oni 'i he tohi tangí 'o toe hoko atu 'enua langá 'i he aleapau (*original*) na'a nau fakamo'oni a'í.

15.6 'Oku fakamālō 'a e Pule'angá ki hono 'ohake 'a e ngaahi me'á ni ke fakahoko hano toe vakai'i e ngāue ki he poloseki ni pea 'oku 'amanaki, 'oku 'amanaki pē 'oku fakafiemālie 'a e ngāue na'e fakahoko ki a'í. 'Oku kei loto lelei pē 'a e potungāue ke fengaue'aki mo e ngaahi kautaha langá pea pehē foki ki he kau Mēmipa 'o e Fale Aleá 'o kapau 'e 'i ai ha toe me'a ha ngaahi me'a 'oku nau tokanga mai ki ai.

Fakamo'oni:

(i) Lipooti 'o e Ngāue ki he Tohi Tangi Fika 8/2022 'o e 'aho 14 'o Fepueli 2023

'Eiki Sea: Hou'eiki koe'uhí ko 'etau taimí, te u fakangata ai ka tau ki'i mālōlō. Tolo'i e Falé ki he 5.

(*Toloi e Falé ki he 5 efi'afi*)

<002>

Taimi: 1715-1720

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. (Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, hangē pē ko ia ‘oku mou mea’i hoko atu ‘etau lau ‘a e fokotu’u ko eni pehē foki ki he tali mei he Pule’anga, ‘a ia na’e ngata hono lau ‘i he makatu’unga fika 15, ‘a ia kole ke hoko atu hono lau mai, makatu’unga fika 16.

Makatu’unga 16 e Fokotu’u

Losa Hasting: Makatu’unga 16

Fu’u lahi ‘a e folau ‘a e ‘Eiki Palēmia mo e kau Minisitā kae li’aki ‘a e Pule’anga, Kakai mo e Fale Alea.

Ko e fatongia ‘o ha taki ‘o ha Pule’anga, ko ‘ene nofo taha ki he tokanga’i ‘a e fakalele ‘o e ngāue, koe’uhi ko e lelei ‘a e kakai. ‘Oku mahu’inga eni telia na’a hoko ha ngaahi me’a fakatu’upakē pē fakatamaki ‘i Tonga ni, ‘oku ‘ikai pē, ‘oku ‘ikai ke ‘i Tonga ni ‘a e ‘Eiki Palēmia mo e kau Minisitā ‘oku nau kaunga tonu ki he fakatamaki pē fakatu’upakē.

Lolotonga ‘a e mo’ulaloa ‘a e fonua ‘i he ola kovi ‘o e mahaki KOVITI 19, pea mo e pā ‘o e mo’unga afi Hunga Tonga, Hunga Ha’apai na’e taki ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘i he folau ‘a e kau Minisitā lolotonga ‘a e māhina ko Sune, Siulai, mo ‘Akosi ‘o e 2022, na’e hokohoko atu ai pē ‘a e toutou mavahe ‘a e ‘Eiki Palēmia mei Tonga ni pea pehē ki he kau Minisitā, ko e folau kae li’aki ‘a e fakalele ‘o e Pule’anga ‘o a’u mai ki he ‘aho ni. ‘Oku fu’u fakavalevale ‘a e folau tu’o lahi pehē ‘a ha Palēmia mo ha’ane kau Minisitā, ‘o fakamole lahi ia ki he tukuhau ‘a e kakai, pea ‘ikai ngata ai pea ‘oku ‘ikai ke mahino ai pē ‘e fakahā ki he Fale Alea ha ‘aonga pē ko ha ola melie ma’a e kakai, mo e fakalalakaka ‘a e fonua mei he ngaahi folau.

‘Oku ‘ikai foki ke līpooti mai ki he Fale Alea ha folau ‘a e Palēmia pē ko ha Minisitā ke ‘ilo ai pē na’e ‘i ai hano ‘aonga pē ‘ikai ki he fonua, ko e me’a ‘oku mahino ko e lahi li’aki honau ngaahi fatongia pea tōmui ‘a e ngaahi fetu’utaki fakangāue ‘enau takitaha potungāue ko e lahi ‘enau mama’o. Koe’uhi ko e lahi ‘a e ngaahi folau, pea ‘oku ‘ikai ke lava ‘e he Pule’anga ‘o fakalele lelei ‘e he Kapineta ko e lahi ‘enau mama’o, pea lahi tali ‘a e Kapineta ki he Palēmia ko ‘ene ‘i tu’apule’anga.

‘I he Fale Alea lolotonga ‘o e ta’u 2022, ko e ‘aho pē ‘e 25 na’e feme’a’aki ai ‘a e Fale Alea, ‘oku mole ai ‘a e pa’anga ‘a e fonua ‘i he totongi ‘a e kau Fakafofonga ki he Fale Alea kae lahi ange ‘a e taimi ‘oku ‘ikai ke fai ai ha feme’a’aki. ‘I he tāpuni ‘a e Fale Alea ‘i he 2022 na’e ‘i Tonga ni pē ‘a e kau Minisitā ‘e toko 6, pea ko e fakaava na’e ‘i Tonga ni pē ‘a e kau Minisitā pē ‘e toko 5, ‘oku fu’u matu’aki li’aki ‘aupito pē ‘e he kau Minisitā honau ngaahi fatongia ki he Fale Alea mo e kakai kae fai ‘a e ngaahi folau.

Na’e fai ‘a e fehu’i ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ki he lahi ‘o e pa’anga kuo fakamoleki ‘e he Pule’anga ki he folau ‘a e ‘Eiki Palēmia ki tu’apule’anga, ka na’e ‘ikai ha’ane tali mai, talu mei hono ‘ave atu, ‘ave ki ai ‘a e Tohi Fehu’i ‘i he ‘aho 22 ‘o Mē 2023. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku ‘i he lau kilu ‘a e fakamole ki he ngaahi folau ‘a e ‘Eiki Palēmia pea pehē foki ki he kau Minisitā. ‘Oku mole lahi ai ‘a e pa’anga tukuhau ‘a e kakai.

Ngaahi Fakamo’oni ki he makatu’unga fika 16:

1. Tohi Fehu’i ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘aho 22 ‘o Mē 2023.

Tali Palēmia ki he Makatu'unga 16 e Fokotu'u

Linita Filiiai: Tali.

16.1 'Oku 'ikai mo'oni 'a e makatu'unga ko eni koe'uhi ko e taimi 'oku folau atu ai 'a e 'Eiki Palēmia, pea mo e Hou'eiki Minisitā ki tu'apule'anga 'oku 'i ai pē ha tokotaha 'oku le'ole'o 'i he lakanga. 'ikai ke ngata ai ka ko e taimi eni 'o e ngaahi tekinihosia faka'ilekitulonika, 'o e fetu'utaki pea 'oku fetu'utaki pē 'a e Minisitā mo 'enau ngaahi potungāue 'i he taimi hono kotoa pē, ke 'oua 'e 'i ai ha ngāue 'e toloi koe'uhi ko ha folau. 'I he'ene pehē 'oku fakahoko lelei pē honau ngaahi fatongia ki he Pule'anga, Kakai mo e Fale Alea.

<005>

Taimi: 1720-1725

Kalake Tēpile: ...

16.2 Ko e folau 'a e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā ki tu'apule'anga ko 'enau kau atu ia ki he ngaahi fakataha angamaheni na'e me'a ki ai 'a e kau taki 'a e ngaahi Pule'anga kimu'a. 'Oku tonu pe foki ke mahino 'i he tolonga 'a e fakangatangata mo e fakataputpui 'o e Koviti-19 mei he faka'atā e ngaahi kau'āfonua pea na'e talaki leva 'a e ngaahi fakataha 'a e kau taki 'a māmani ke nau femātaaki feme'a'aki 'o talanoa'i 'a e ngaahi kaveinga mahu'inga fakamāmani lahi 'oku totonu ke fai ha sio ki ai. 'Oku kau 'i he ngaahi kaveinga ko 'eni 'a e tō lalo 'a e tu'unga faka'ekonōmika fakaakeake hili 'a e Koviti-19 ko e tu'unga 'o e feliuliuaki 'a e 'ea mo e hikihiki 'a e totongi koloa mo e ngaahi kaveinga kehe pe. 'Oku mea'i pe he Hou'eiki Mēmipa 'a e Fale Alea he kuo nau kau atu ki he ngaahi fakataha tatau 'i tu'apule'anga.

16.3 Ko e ngaahi folau ki he ngaahi fakataha fakapule'anga ko eni ko e taha ia 'o e fatongia 'o e Pule'anga ki he fonua. Na'e malava 'a e ngaahi folau ke alea'i ai 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga mei he ngaahi fonua muli mo e hoa ngāue ke tokoni ki he'etau Patiseti 2023/2024 pea mo e ngaahi poloseki mahu'inga ki he langa faka'ekonōmika mo e fakalakalaka hotau fonua. Tuku ke 'oatu ha fakatātā mahino ka ko e kongā si'i pe 'o e ngaahi kongā lalahi 'o e ngaahi folau kuo fakahoko.

a) 'I he folau 'a e 'Eiki Palēmia ki he fakataha lahi 'a e Pule'anga Fakatahataha 'a māmani (*United Nations General Assembly*) na'e lava ai pe mo e fakataha mo e Palesiteni 'o 'Amelika (*Joe Biden*) fakakakato 'a e ngaahi alea 'i *Salt Lake City* 'Amelika ki hono fokotu'u 'a e Senitā Taialasisi (*Dialysis Center*) 'i Tonga ni 'a eni na'e tanupou 'e he Pilinisi Kalauni Tupouto'a 'Ulukalala 'i he 'aho 4 'o 'Aokosi fakataha mo e Pangikē 'a Māmani 'o nau tokoni mai ke langa 'a e ngaahi falemohe ma'a e Kolisi Tonga pea lava mo e fakataha mo e komiuniti Tonga 'i *Los Angeles, San Francisco, Washington, Seattle, New York mo Utah* pea mo fakamālō kia kinautolu he tokoni mai 'i he hili 'a e puna 'a e mo'ungaafi HTHH mo tō 'a e Koviti-19.

b) Fokotu'u 'i Tonga ni 'a e 'Ofisi Fakafeitu'u ki he Ngaahi Fonuaonua polinisia 'a e komiuniti 'a e Pasifiki (*Secretariat for the Pacific Community SPC*).

c) Fokotu'u 'a e 'Ofisi faka'amipasitoa 'a e Pule'anga 'Amelika 'i Tonga ni 'i he hili 'a e fakataha 'a e palesiteni 'a 'Amelika mo e fakataha 'a e kau taki 'o e Pasifiki mo e Pule'anga 'Amelika 'i *Nadi Fisi*.

d) Ne kau atu 'a e 'Eiki Palēmia ki he fakataha 'a e kau taki 'a e Kominiueli 'i Kenia (*Kenya*) pea fou mai ai ki he fakataha 'a e ngaahi fonua fakatahataha (*United Nations*) ki he

‘oseni ‘i Potukali pea lava ai ‘o lea mo e Kautaha Niponi (*Nippon Foundation*) ‘o ma‘u ai ‘a e vaka ‘e tolungofulu mo e tokoni fakapa‘anga ki hono langa ‘a e fale hūfanga ‘e tolu ke tu‘u ‘i ‘Atatā si‘i, Tā‘anga mo Matatōa. Na‘e toki fakamo‘oni he uike ni.

e) Na‘e toe lava atu ‘a e Palēmia ki he fakataha mo e Palēmia ‘o ‘Initia ‘i Papua Niukini ‘o tali ai ‘a e ngaahi tokoni kau ai ‘a e mīsini taialasisi ngaahi mīsini faka‘uhila ‘i he la‘ā ‘a e ngaahi ‘ofisi pule‘anga ko e vaka fakahaofi mo‘ui ko e mīsini ki he liliu vai ‘a e tahi. Na‘e hoko atu ai pe ‘a e fakataha mo e Palesiteni ‘o Kolea Tonga ‘o fakamahino mai ai ‘a e toe fakalahi ‘o liunga nima ‘enau tokoni ngaahi fonua e Pasifiki kau ai ‘a Tonga ni.

16.4 ‘Oku hā mahino mei he ola ‘o e ngaahi folau ‘oku ‘oatu heni ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi taumu‘a mahu‘inga ‘o e ngaahi folau ‘oku fakahoko pea na‘e feinga ke fakahoko ke lava ha ngaahi fakataha lahi ‘i he fo‘i folau pē ‘e taha. Ko e folau kotoa ‘a e Pule‘anga ko e okooko mai ha ngaahi lelei ma‘a e fonua he ‘ikai ke ma‘u ‘eni ia kapau te tau nofo pe ‘o ngāue atu mei Tonga ni. Kuo pau pe ke fai ha a‘u tonu ‘o kole mo alea mo e ngaahi fonua mo e ngaahi kautaha tokoni. ‘Oku mahino ‘i he folau ‘o a‘u tonu ki ai ‘a e toka‘i mo e vivili ‘a e fiema‘u ‘o ‘enau tokoni. Na‘e ‘ohake pe foki ‘a e kaveinga ko eni pea na‘e fakama‘ala‘ala atu lolotonga ‘a hono tālanga‘i ‘a e Patiseti 2023/2024.

16.5 Ko e folau foki ‘oku fakahoko he mahino he ‘ikai ke uesia ‘a e fatongia ‘a e Pule‘anga ‘i Tonga ni ‘i he taimi ko ia, ka ‘oku ‘i ai ha me‘a mahu‘inga ke fakahoko ‘i Tonga ni ke ...

<007>

Taimi: 1725-1730

Linita Filiai: ... ki he kakai 'o e fonua, pea 'oku ta'ofi 'a e ngaahi folau kae fakapapau'i 'oku tūkunga mālie 'a e me'a kotoa he fonua. 'Oku ngāue fakataha mo fepoupouaki 'a e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisita ka folau ha taha, ke fakahoko 'a e ngaahi fatongia ki he fonua. 'Oku te'eki ke fakatatali ha tu'utu'uni 'a e Kapineti ki ha me'a mahu'inga koe'uhi ko ha folau.

16.6 'Oku fiema'u ke fakamahino'i pe foki heni 'Oku 'ikai ke fakapa'anga 'e he Pule'anga 'a e kotoa 'o e ngaahi folau ko 'eni. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi folau' na'e fakapa'anga pe ia mei he ngaahi hoa ngaue' mo e ngaahi fonua tokoni mei muli..

16.7 'Oku mahu'inga ke fakatokanga'i na'e te'eki ai ke ma'u 'e he Pule'anga' ha fakatokanga mei he Sea 'o e Fale Alea', 'o fakamāhino mai ko e 'uhinga ia 'Oku 'ikai lava ai ha feme'a'aki 'a e Fale Alea, ko e lahi 'a e folau 'a e Pule'anga. 'Oku hala 'aupito hono tukuaki'i mai na'e feme'a'aki pe he 'aho 'e 25 'a e Fale Alea he 2022 koe'uhī ko e lahi 'a e folau Pule'anga. Ko e 2022, ko e ta'u na'e taulofu'u ai 'a e ngaahi fakatamaki fakaenatula, ko e puna 'a e mo'ungaafi HTHH 'o hoko ai 'a e sunami, pea mo e mafola ' i he komiuniti 'a e mahaki faka'auha ko e Koviti-19. Na'e uesia heni 'a e me'a kotoa pe he fonua, kau ai 'a e ngāue, ako, lotu, fetu'utaki mo e fe'alu'aki pea mahino ai na'e uesia mo e ngāue 'a e Fale Alea.

Fakamo'oni:

(i) Pepa Fakamo'oni Fika I mo e 2 : Ongoongo Tukuatu:

.. "Fakapapau'i 'e he 'Eiki Palēmia ke fokotzl 'u 'a e 'Ofisi Faka'amipasitōa 'o 'Aḿelika 'i Tongá ni mo e Senitā Tailāsisi (*dialysis centre*) ".

.. "Tanupou 'e he Tama Pilinisi Kalauni 'a e Senita Tailāsisi pna'a Tonga".

(ii) Pepa Fakamo 'oni Fika 3: Ongoongo Tukuatu - ('Fakaava 'o e 'Ofisi Fakafeitu 'fo'ou ma'a Polinisia 'o e Komiuniti 'o e Pasifikí (*SPC*) 'i Tonga ni").

(iii) Pepa Fakamo 'oni Fika 4: Ongoongo Tukuatuatu — Fuofua 'a'ahi fakapule'anga mai ki Tonga ni 'a e Sekelitali 'a ' Amelika".

(iv) Pepa Fakamo 'oni Fika 5: Ongoongo Tukuatu - "Me 'a 'a 'ahi 'a e 'eiki Palēmia ki Nu 'usila ”

(v) Pepa Fakamo 'oni Fika 6: Ongoongo Tukuatu "Ma 'ulotu 'a e Eiki Palēmia he Siasi Metotisi Tonga 'o Hauai'i.

Tokoni Kalake: Makatu'unga 17: Fu 'u lahi 'a e ta'efiemālie mo e lāunga 'i he tu 'utu'uni 'a e Pule 'anga ke faka 'atā 'a e ngoue ki he kau 'inivesitōa muli.

'Oku fu'u lahi 'a e lāunga 'o hoko ai 'a e 'oatu e Tohi Tangi 'e 2 ki he Fale Alea ke liliu fakafoki 'a e tu'utu'uni 'a e Minisita Leipa mālōlō, Tatafu Moeaki, ke faka'atā 'a e kau muli ke nau kau mai hono ngoue'i 'a e talo, manioke, 'ufi, kumala, ahi, lou'akau mo e kava pea faka'atā ke nau toe kau he ngaahi ngāue ko e sekulitī mo e ngaue faka'uhila 'o ha fale fe'unga mo e \$500,000 ki lalo — ka ko e kotoa e ngaahi ngaue ko eni ko e ngāue na'e malu'i ma'a e kakai Tonga pe.

Ko e fu'u liliu lahi ki he mo'ui 'a e kakai Tonga 'e hoko 'i he fo'i tu'utu'uni ko eni he fakatatau ki he Satisitika 'a Tonga ko e peseti lahitaha 'o e kakai Tonga 'oku nau mo'ui mei he ngoue 'ata' atā pee.

'Oku mau kalanga le'o lahi atu 'e mole 'a e fonua ni 'o ka tu'u 'a e tu'utu'uni ko eni. Te tau 'aa fakakū 'o 'ilo kuo liua 'e he kau muli 'a e sekitoa 'o e fefakatau'aki fakamovetevete mo e fakalukufua. Ko hono faka'atō ko ia 'o e sekitoa ngoue ki he kau muli 'e hoko tofu pe 'a e fo'i liua tatau 'i he sekitoa ngoue. 'Oku fu'u pelepelengesi eni he 'oku tau alasi 'a e mo'ui'anga tupu'a 'o e kakai Tonga — 'a e ngoue.

Ko e hā 'a e kaha'u 'oku tau teuteu ma'a e kakai Tonga? Ke nau hoko nai ko ha kau leipa 'ata'atā pē hotau fonua ni ki ha kau muli nima mālohi fakapa'anga te nau kapa 'a e sekitoa ngoue mo e fefakatau'aki?

Ko e lahi ko ia 'a e Tohi Tangi kuo fakahū atu ki he Fale Alea fekau'aki mo e kavenga ni 'oku 'uhinga ia 'oku ongo'i ta'emalu 'a e kakai Tonga ki honau kaha'u. Pea te nau fiema'u ha pule'anga 'a ia te nau ongo'i 'e malu ai 'enau mo'ui'anga mo e kaha'u 'enau fānau.

'Oku hanga 'e he tu'utu'uni ngāue ko eni 'o fakaho'ata mai 'a e vaamama'o 'a e kau taki mo e kakai. 'A e kehekehe 'o e māmani 'oku na nofo ai. 'A e kehekehe 'o e fiema'u 'a e kakai mo e tu'utu'uni 'a e kau taki. Ko e tu'utu'uni eni 'oku 'ikai fakapotopoto.

'Oku mau fakapipiki atu 'a e ongo Tohi Tangi mei he kakai ke ta'ofi 'a e Tu'utu'uni ko eni.

Ngaahi Fakamo 'oni ki he Makatu 'unga Fika 17

<009>

Taimi: 1730-1735

Tokoni Kalake : .. 1. Tu'utu'uni Ngāue 'a e Pule'anga ki he 'Inivesi Muli. 2. Tohi Tangi.

Tali Palēmia ki he Makatu'unga 17 e Fokotu'u

Kalake Tēpile : Ko e Tali.

17.1 'Oku 'ikai ke mo'oni 'a e ngaahi tukuaki'i 'o pehē 'oku lahi 'a e ta'efiemālie mo e lāunga makatu'unga 'i he Tu'utu'uni 'a e Pule'anga ke faka'atā 'a e ngofua ki he kau 'inivesitoa muli.

17.2 Ko e ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 2021 na'e kāsete'i pea kamata ngāue'aki ia 'e he Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalalakala Faka'ekonōmika 'i he 'aho 1 'o Novema, 2021. Na'e kamata ngāue'aki 'a e ngaahi Tu'utu'uni ia ko eni kimu'a pea toki kamata ngāue 'a e Pule'anga 'o e 'aho ni ki Tisema 2021.

17.3 Na'e toki fakahū atu 'a e ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 2021 ki he Fale Alea 'o fakatatau ki he Lao 'o e Pule'anga vahe 8.06

17.4 Na'e fakahū atu ki he Fale Alea 'a e ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 2021 'Akosi, 2022 pea na'e fakahoko 'a e feme'a'aki ki ai 'a e Hou'eiki 'o e Fale Alea pea tali 'e he Fale Alea 'o Tonga hili hano pāloti'i ke fakapaasi 'a e ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 2021 'i he 'aho 8 'o 'Akosi, 2022 pea ko e kakato ia 'a e halafononga fakalao ko ia.

17.5 Hili hono tali 'e he Fale Alea 'o Tonga 'a e ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 2021 na'e toki fakahū mai ki he Fale Alea 'o Tonga 'a e Tohi Tangi 'e 2 mei he Kosilio 'a e kau ngoue 'a Tonga, Tonga *National Workers Council* 'i he 'aho 24 'Okatopa, 2022 pea mo e Tohi Tangi mei he kau ngoue 'a Tonga 'i he 'aho 21 'Okatopa, 2022 'o fekau'aki mo 'enau ta'efiemālie ki he Tu'utu'uni ko eni.

17.6 Ko e makatu'unga 'o e ta'efiemālie ko 'enau hoha'a ki hono faka'atā 'a e ngoue ki he kau 'inivesitoa mei muli. Na'e fakahū mai 'a e ongo Tohi Tangi ki he Fale Alea 'i he Lipooti Fika 4.2022 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 3b/2022 'i he 'aho 31 'Okatopa, 2022 pea fakahoko ki ai 'a e feme'a'aki 'i he Fale Alea 'o Tonga 'a e Kōmiti Kakato.

17.7 Na'e fakamahino mei he 'Eiki Minisitā ki he Potungāue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalalakala Faka'ekonōmika - Toketa Viliami Uasike Latu lolotonga 'a e feme'a'aki 'i he

Kōmiti Kakato ‘a e ‘uhinga ‘o e ngaahi Tu‘utu‘uni ki he ‘Inivesi Muli 2021 mo e taumu’a ‘a e Pule’anga ‘o e ‘aho ko ia pea ko e taumu’a lelei pē ma’a e kakai ‘o e fonua.

17.8 Na’e fakahoko ‘a e kole mei he 'Eiki Minisitā ke tuku mai ki he Pule’anga ke hoko atu ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga ki he Tu’utu’uni ko eni, he ko e tu’utu’uni lelei he na’e ‘uhinga pē ia ke ō mai ‘a e kau muli ‘o tokoni ki hono *process* mo kumi ha māketi ki he ngoue ‘a e Tonga pea ‘oku ‘i he malumalu ‘o e Tu’utu’uni Ngāue fakaloto’i Potungāue ‘a e Potungāue Fefakatau’aki Fakalalakaka Faka’ekonōmika ‘e ‘ikai ngofua ke nau ō mai kau ‘inivesitoa muli ‘o to ha ngāue ‘e iku ‘o nau fe’auhi ai mo e kakai Tonga ‘o hangē ko e kava, lou’akau mo e hiapo hangē ko ia na’e hoha’a mai ki ai ‘a e ongo Tohi Tangi.

17.9 Na’e tali ‘i he Kōmiti Kakato ‘i he ‘aho 31 ‘Okatopa, 2022 ‘a e kole mei he 'Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakaka Faka’ekonōmika mo e Pule’anga ke tukuange ‘a e Tohi Tangi ke ngāue ki ai ‘a e Pule’anga. ‘Oku ‘uhinga eni ke fakapapau’i ‘e he 'Eiki Minisitā mo e Potungāue ‘oku ‘ikai ke hū mai ha muli ‘o fakahoko hano tō ha ngoue ka nau nofo taha pē ki hono *process* mo ngaohi ‘aki ha koloa ‘a e fua ‘o e ngoue pea mo kumi ha māketi ‘i muli ke fakafolau atu ki ai.

17.10 Na’e tali leva ‘e he Fale Alea ‘o Tonga ‘i he ‘aho 1 ‘o Novema, 2022 ke ‘ave ‘a e Tohi Tangi ko eni ki he Pule’anga ke nau ngāue ki ai ‘o hangē ko e laumālie na’e ‘ohake ‘aki mei he Kōmiti Kakato.

17.11 ‘Oku lolotonga ngāue lelei pē ‘a e Tu’utu’uni ko eni ‘o a’u mai ki he ‘aho ni, pea ko e talu mei he 2021 ‘o a’u mai ki he ‘aho ni, ‘oku te’eki ke ‘i ai ha muli ‘e hū mai ‘i he malumalu ‘o e Tu’utu’uni ‘Inivesi Muli ki Tonga ni pē ko ha ‘inivesitoa ‘oku faka’ekeke’eke mai fekau’aki mo e kaveinga ni, ‘o hangē ko e hoha’a ‘a e ongo Tohi Tangi na’e fakahū mai ki Fale Alea, pea ‘oku te’eki ke toe onгона ha lāunga fekau’aki mo e kaveinga ni.

Fakamo’oni....

<008>

Taimi: 1735 – 1740

Kalake Tepile: ...

- (i) Kasete fakalahi makehe Fika 33 ‘o e ‘aho 1 ‘o Novema 2021
- (ii) Ngaahi Tu’utu’uni ki he ‘Inivesi Muli 2021

Makatu’unga 18 e Fokotu’u

Tokoni Kalake: Makatu’unga 18: Ta’etokanga ‘a e Pule’angá ‘o hoko ai ‘a e maumau ki he ongo vakapuna SAAB mo e Y12 ‘oku fakalele ‘e he Lulutai, pea fakamole lahi ki he kakai totongi tukuhau, he ko e ngāue na’e ton uke tuku ki he sekitoa taautahá he ko ‘enau ngāue totonu.

Ko e folau vakapuna sivile, ko e fatongia ia ‘o ha sino tau’atāina ‘okú ne ma’u ‘a e e taukei mā’olunga ki hono fakalelé. Ko e ngaué ni ko e ngāue totonu ‘oku totonu kef ai ‘e he sekitoa taautahá. Pea ke tokoni ki ai e Pule’angá mei tu’a, ko e fatongia e Pule’angá ko hono fakasio

‘a e fakalele ‘o e folau vakapuna sivile ke fakapapau’i ‘oku faipau ‘a e sino ‘okú ne fakalelé ki he ngaahi lao mo e ngaahi Tu’utu’uni Fakavaha’a Pule’angá ki he folau vakapuna sivile.

Na’e fakahoko ‘a hono fokotu’u ‘e he Pule’anga ‘a ‘ene kautaha ko e Lulutai ‘i he 2020 ke ne fakalele ‘a e folau vakapuna sivile fakalotofonua. Na’e hoko ai heni ‘a e ‘ikai ke faipau ‘a e Pule’anga ki he ngaahi Lao mo e Tu’utu’uni, ‘o hangē ko ia ‘oku hā mai pea meí he lipooti fakata’u ‘a e ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi ki he 2021/2022 peesi 54 – 57, 67, 73 mo e 87. ‘A e ‘oange ‘a e fakataputapui ki he ongo vakapuna ke ‘oua tena toe puna ‘i he vaha’a taimi na’e fiema’u ai kef ai hono sivi fakalelei. Kae kei hoko atu pe ‘a e puna ‘a e ongo vaká. ‘Ikai ngata aí na’e ‘ikai kef ai ha ngāue ki hono sivi fakalelei ‘o e ngaahi mala’e vakapuna ‘i Tonga ní pe ‘oku taau pea laiseni fakalelei ‘a e Tonga *Airport Limited*.

‘Okú fakalele pisinisi ‘a e Pule’angá ‘aki ‘a e fokotu’u ‘o e Poate ‘a e Lulutai ‘oku kau ai ‘a e kau Minisitā. Pea ‘oku fepaki ia mo e fatongia ‘o e Pule’angá ko hono sivi’i mo tokanga’i ‘a e ngāue fakapisinisi ‘a e sekitoa taautaha. ‘I hono ‘ai ‘e taha ‘oku seti pe ‘e he Pule’angá ‘a e pepa sivi ‘o e folau vakapuna sivile fakalotofonua pea nau toe fai pe ‘a e sivi pea nau toe maaka pe ‘a e pepa sivi. ‘Okú fakatu’utāmaki ia he ‘oku ‘ikai leva ke lava ‘e he Pule’angá ia ‘o sio hifo ki he’ene tō nounou. Ko hono olá ko e maumau lahiki he me’a ngāue mahu’inga ko e vakapuna pea toe mole lahi ai pe ‘a e pa’anga tukuhau ‘i hono monomono ‘o e maumau ko iá. ‘A ia ‘oku ‘i ai e tui kuo a’u ki he lauimilioná. Na’e fai e tohi fehu’i ki he ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’angá ‘o fakafehu’ia ki ai ‘a e lahi ‘o e pa’anga na’e fakamolekí ka ko e tali na’e ‘omai ‘oku lolotonga fakahoko ‘a e ngāue ki ai.

‘Okú fakaloloma ‘a e tali ko eni koe’uhí ‘okú ne ‘osi mea’i pe ‘a e lahi e fakamole na’e faí pea ‘ikai ngata aí, talu hono fokotu’u e Lulutai ko e kautaha mo e te’eki ai ke ‘i ai ha’ane fakamatala pa’anga ‘a’ana. Ke tukluange mai ki he Fale Aleá ke ‘ilo ‘e he kakai ‘o e fonua ‘a e founa ngāue ‘a e kautahá.

Koe’uhí ‘oku ‘i he nima ‘o e Pule’angá ‘a e folau vakapuna sivile fakalotofonua ‘oku ‘ikai ai ke ne malava ‘o fai ‘a hono fatongia ko hono siofi ‘oku hao mo malu. Pea hoko ai mo hono tā palasia ‘o a’u ki he tu’unga maumau ‘a e ongo vakapuna ‘oku falala ai e folau ki he ngaahi vahe motú. ‘Okú uesia ai e folau ‘eve’evá mo e ngaahi folau fakavavevavé, na’e tuku vakā ai ‘a e kau pasese tokolah ‘i Vava’u, Ha’apai mo e Ongó Niuá ‘o ne uesia ai ‘a e ngaahi folau fakavavevave, folau fakatakimamata, tautefito ki he kau muli mo e ngaahi folau mahu’inga ‘a e kakaí.

Ngaahi fakamo’oni ki he Makatu’unga Fika 18

1. Lipooti Fakata’u Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi 2021-2022, peesi 54-57, 67, 73 87
2. Tohi Fehu’i, 13 Ma’asi 2023, mo e Tohi Tali meí he Minisitā ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga, 31 Ma’asi 2023.

Tali Palēmia ki he Makatu’unga 18

Kalake Tepile: Tali

18.1 ‘Okú ‘ikai mo’oni ‘a e ngaahi fakamatala ‘o e kau ki he makatu’ungá ni.

18.2 ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha kaunga ‘a e Pule’angá ki ha maumau ki he ongo vakapuna SAAB mo e Y12.

18.3 Ko e tefito’i ngāue ‘a e Va’a Fefolau’aki Vakapuna Sivilé, Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, Potungāue. Ko hono tokanga’i ‘a e malu mo e hao ‘a e sekitoa Fefolau’aki Vakapuna Sivilé. ‘A ia kuopau ke fakahoko hono sivi’i, ‘atita’i pea mo fakapapau’i ‘a e ngaahi ngāue ‘i he sekitoa sivilé ‘o fakatatau ki he fiema’u ‘a e Laó mo hono ngaahi Tu’utu’uni ngāue ki he fefolau’aki vakapuna sivilé ‘i Tongá ni.

18.4 ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha fekaunga’aki hangatonu ‘a e Potungāue ma’á e Pule’angá pea mo hono fakalele pe tokangaekina ‘o e ongo vakapuna ko ení.

18.3 Kuo ‘osi ngāue ‘a e Potungāue ki hono sivi’i ‘a e fakahoko ngāue ‘a e kautaha vakapuna Lulutaí Airlines ...

<010>

Taimi: 1740-1745

Kalake Tēpile: ...

“kautaha” pea kuo foaki ki he kautahá ‘a e ngofua ke nau fakahoko ‘a hono tokanga’i ‘a e ongo vakapuná ni, pea mo fakapapau’i ‘oku na ‘i he tu’unga fakafiemālie ‘o fakatatau ki he ngaahi fiema’u ‘a e laó.

18.4 ‘I he lolotongá ní, ‘oku fakahoko lelei pē ‘e he kautahá ‘a hono tokangaekina ‘a e ongo vakapuná ni ‘o fakatatau ki he’enua polokalama ngāue.

Puipuitu’á

18.5 Ko e taumu’a mahu’inga taha ‘a e Kautahá ko e malu mo e hao ‘a e fefononga’aki vakapuna fakalotofonua ‘a hotau kakaí. Kau atu ki ai mo e fakapapau’i ‘oku ‘i ai ha sevesi fefolau’aki vakapuna ‘a e fonuá ‘oku fakalele ‘i ha founga ‘e tu’uloa fakapa’anga ke fakalele mo fakatupu ‘a e sevesi ki he tu’unga lelei taha ‘e lava a’u ki aí.

18.6 Ko e maumau ‘o ha vakapuna ‘oku ‘ikai ko ha fatongia pe ta’etokanga ia ‘o ha Pule’anga pe ko ha ‘enisinia, pe ko ha pailate, pe ko ha tokotaha fakafo’ituitui. Ko e angamaheni pe ia ‘a hono fakalele ‘o ha misini vakapuna ‘oku fu’u pelepelengesi mo lahi hono ngāue’akí, kuo pau pē ‘e ‘i ai e taimi ‘e maumau ai. ‘Oku ‘i ai ‘a e polokalama ‘enisinia (*maintenance program*) ‘oku matu’aki tauhi pau ki ai ‘a e kautahá neongo ‘ene mamafa mo uesia ai e polokalama folau. Ko e me’a mahu’ingá ko hono lipooti ‘e he kautahá ‘a e me’a na’e fakahokó (*response*) ‘i he hili hono ‘ilo ‘a e maumá.

18.7 ‘O ka hoko ha maumau ki he vakapuná, kuo pau ke fa’u ‘a e lipooti (*incident report*) mei he kautahá ‘o fakahū ki he Potungāue Sivilé. ‘E tuku mai leva ‘a e tu’utu’uni mei he Potungāue Sivilé ke ta’ofi (*ground*) ‘a e vakapuná kae ‘oleva ke fakakakato mai ‘a e ngaahi lipooti mei he kau ‘enisiniá mo e kau pailaté kuo taau ke toe hoko atu ‘a e fakahoko fatongia ‘a e vakapuná. ‘I he lolotonga ‘a e ngaahi ngāue ko ení ‘oku fa’a malava ke kau atu ai pē ki ai mo hono toe fiema’u ke fakafo’ou kátoa ‘a e ngaahi laisení mei he Potungāue Sivilé.

18.8 Kuo pau foki ke fakapapau'i 'oku 'i ai ha pa'anga fe'uanga ke fakatau mai 'aki 'a e kongokonga (*parts*) 'o e vakapuna na'e maumaú. 'A ia 'oku kau ai pē mo e fatongia 'o e kau 'enisiniá mo e kau pailaté ki hono fakapapau'i 'oku fakahoko 'a e ngāue totonu ki he vakapuna pea toutou sivi kimu'a hono ngāue'akí.

18.9 Ko e Pule'angá na'e 'inivesi ke fokotu'u 'a e kautaha ma'a e fonuá. Ko e me'a lelei ki he hoa ngāue kotoa pē 'i he'enau falala, 'o kapau 'e hoko ha maumau lahi 'oku tu'u tafa'aki mai 'a e Pule'angá ke tokoni. 'Oku toe hoko foki 'a e 'inivesi pea ma'u 'inasi ai 'a e Pule'angá ko e halanga ia ke tokoni mai ai 'a e ngaahi Pule'anga kehé hangē ko e Pule'anga 'Aositelēliá pea mo e Pule'anga Siainá. Ka ko e tokoni kotoa pē 'a e Pule'anga Tongá 'oku 'i ai 'a e 'amanaki ke totongi fakafoki ki he Pule'angá 'i he totongi 'inasi (*share payout*) 'i he ngaahi ta'u ka hoko maí.

18.10 Ko e maumau 'oku hoko ki he vakapuná 'oku fua pē 'e he kautahá mei he'ene pa'anga ngāue pea ka lahi e fakamolé 'oku fai 'ene nō. Na'e 'ikai ke totongi 'e he Pule'angá ha fakamole ki he ngaahi maumau kotoa 'a e ongo vakapuná, *Y12* mo e *Saab340* 'i he ta'u 'e tolu (3) kuohilí.

18.11 'Oku 'i ai e tui 'a e kautahá 'oku kau eni ia he 'inivesi lelei kae 'ikai ko e fakamole ki he Pule'angá mo e pa'anga tukuhau 'a e kakai. Ko e kautaha vakapuna 'a e kakai Tongá 'a ia na'e fokotu'u 'e he Pule'angá ma'a e fonuá mo hono kakai.

Ko e Saab340

18.12 'I he 2022, na'e fakahoko mai mei he Kautaha *Saab (Aircraft Manufacturer)* 'a e Tu'utu'uni (*Notice*) ke fakahoko hono vakai'i e kalasi misini ko e *ct7* 'a ia 'oku 'i ai 'a e *Saab340*. Na'e fakahoko 'a e sivi ko ení 'e he kautaha 'o mahino ai 'oku fiema'u ke fakahoko hano fakalelei'i e misini tafa'aki hema 'o e vakapuna *Saab340 (MSN408)*.

18.13 Ko hono fakahoko e ngāue ko ení 'oku 'ikai ke 'i ai ha feitu'u sivi misini (*engine repair station*) 'i Tongá ni te ne lava 'o fakahoko. Ko e 'uhinga ia ne fakafolau ai 'a e misini ki 'Ameliká 'o fakahoko ai 'a e ngāue ko ení.

18.14 'Oku mahu'inga ke mahino'i ko e palopalema ko eni ke fakahoko mai mei he kautaha fo'u misini (*manufacturer*) ki he kalasi misini ko eni fakatokanga fakamāmani lahi (*Worldwide Notice*). Ne fai leva hono ta'ofi e fakahoko fatongia e vakapuna *Saab ...*

<002>

Taimi: 1745-1750

Kalake Tēpile: *SAAB 340* kae fakakakato 'a e fiema'u ko eni pea ne lava lelei. Na'e fakahū atu leva 'a e līpooti ngāue ne fakahoko ki he Potungāue Sivile.

18.15 Na'e fakafoki mai 'a e mīsini 'o fokotu'u pea toutou sivi'i kimu'a pea toki fakapaasi ke hoko atu 'ene fakahoko fatongia, kuo fakahoko lelei mai 'a e faifatongia 'a e Vakapuna *SAAB 340* 'o a'u mai ki he 'aho ni.

18.16 Ka 'i he lolotonga ko ia 'a e vaha'a taimi ne tu'u ai 'a e Vakapuna *SAAB 340*, na'e ala mai leva 'a e Pule'anga 'Asitelelia 'o tokoni ki hono totongi ha vakapuna (*charter*) mei he Kautaha Vakapuna 'a Fisi (*Fiji Airways*) ke ne fakakakato e palani fua fatongia ki he fefolau'aki ke 'oua ai 'e fefolau'aki fakalotofunua. Ko e natula 'o e tokoni ko eni 'a e Pule'anga 'Asitelelia

ki he palopalema ne hoko 'oku 'ikai malava ke nau fakahoko ia ki ha kautaha taautaha (*private*) 'a ia ko e fa'ahinga tokoni pē ia ke fakahoko 'i ha pīkinga mai ki ai 'a e Pule'anga.

Ko e Y12.

18.17 Ko e palopalema ko ia ki he misini he tafa'aki hema 'o e vakapuna Y12, na'e ma'u ia 'i he sivi anga maheni 'a e kau 'enisia, Kautaha Vakapuna Lulutai, 'o 'ilo'i ai ko e palopalema 'i he leta 'oku tokoto ai e misini, ne fakahoko ai 'a e tu'utu'uni 'a e 'Enisia Pule 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai ke ta'ofi 'a e puna 'a e Vakapuna Y12, kae 'oua leva kuo fetongi 'a e leta ni, ko e mafai ki he faitu'utu'uni ko eni 'oku 'i he malumalu pē ia 'o e Pule 'Enisia, ka 'ikai ha toe taha, kau ai 'a e Pule'anga.

18.18 Ne fakatatali ai 'a e fakahoko fatongia 'a e Vakapuna Y12 kae 'oua kuo fakatau mai 'a e kongā ko eni 'a ia na'e ma'u mai mei Nu'usila, na'e fakafuofua 'e toloi 'a e fakahoko fatongia 'a e Vakapuna Y12 ki ha uike nai 'e 2. 'I he a'u mai pē 'a e kongā mei Nu'usila, pea fetongi, sivi'i, pea fakahoko fatongia ai pē 'a e Y12 'i he 'aho pē ko ia. Ko e fakamole ki he ngāue ni na'e fua kotoa pē ia mei he pa'anga ngāue 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai.

18.19 Ko e maumau ki he misini 'o e ongo vakapuna, na'e 'ikai ko ha ta'etokanga pē 'i ai ha kaunga ki ai 'a e Pule'anga.

Mahu'inga taha pē malu mo e hao 'o e fefononga'aki.

18.20 'Oku mahu'inga ke fakatokanga'i 'oku anga maheni pē 'a e ngaahi maumau, *wear and tear*; ko eni ki ha misini vakapuna, 'oku 'ikai ko ha fa'ahinga maumau eni ia 'oku 'i he natula ke fakahoko hono fakapuliki pē fakafufū pē ko hano lau 'a e fakamole fakapa'anga kau ki ai he 'oku kei mahu'inga ange pē 'a e mo'ui 'a e kakai.

18.21 Na'e kau atu 'a e ngaahi ngāue (*responses*) ko eni 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai he lekooti lelei 'aupito 'i he 'atita ki he AOC 'a e Potungāue Sivile 'o a'u mai ai pē ki he 'aho ni.

Fatongia 'o e Pule'anga 'o 'ikai ko e Sekitoa Taautaha.

18.22 Ko e Kautaha Vakapuna Fakafonua 'o ha fonua, *national carrier*, 'oku 'i ai hono ngaahi mahu'inga makehe 'o kau atu ki ai 'ene tokoni ki he langa faka'ekonōmika 'o e fonua ko ia, pea a'usia hono lelei 'e he kakai kotoa 'o e fonua. 'Oku 'ikai ngata pē 'i hono fakafolau holo hotau kāinga, ka te ne faka'ai'ai 'a e folau 'eve'eva ke nau 'a'ahi mai ki hotau fonua. Ko e me'a mahu'inga ki he folau 'eve'eva ke falala'anga 'a e taimi tēpile mo e fakahoko fatongia 'a e Kautaha Vakapuna.

18.23 'I he lelei 'a e folau 'eve'eva, 'e ma'u ai 'a e seniti 'e malava ke tokoni atu ai ki he kau ngoue, toutai, kau tou lālanga mo e kau ngāue fakamea'a. 'Oku kau atu ai pē ki ai mo e ngaahi falekai, hōtele, ngaahi kautaha taxi, *taxis*, mo e ngaahi pisinisi kehe pē, 'a ia 'e longomo'ui fakapa'anga ange pea tu'umālie ange 'a hotau kakai 'o kapau 'e tokolahi ange 'a e kau folau 'eve'eva te nau 'ahia hotau fonua.

18.24 'I hotau fatongia ki hotau ngaahi fonua kaungtā'api. 'Oku ma'u 'inasi lahi taha 'a honau Pule'anga 'i honau ngaahi Kautaha Vakapuna Fakafonua, *National Carrier*. 'Oku lelei ange ai hono fakalele 'o e Kautaha Vakapuna pea 'ilonga 'aupito 'a e longomo'ui ange 'a e

folau 'eve'eva, Ko e taha hono ngaahi 'uhinga ko e falala'anga 'o e Kautaha Vakapuna Fakafonua, pea 'oku tu'umālie faka'ekonōmika ai 'a e fonua, ko hono fakahoko ...

<005>

Taimi: 1750-1755

Kalake Tēpile: TALI ..Ko hono fakahoa ko ia 'o e pa'anga 'oku ma'u mei he folau'eve'eva ki he koloa fakalukufua 'a e fonua mahu'inga Fakalukufua 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Ngaohi Fakalotofonua (*GDP*) 'oku anga pehe ni.

Fonua	Peseti
Misi	30%
Samoa	24.5%
Vanuatu	65%
'Otu Motu Kuki (<i>Cook Islands</i>)	70% (Ko e kautaha taautaha ka 'oku tokonia 'e he Kautaha Vakapuna 'Ea Tahiti Nui)
Tonga	11%

18.25 Ko e Kautaha Vakapuna 'Ea Nu'usila (Air New-Zealand) 'oku pēseta 'e 52 'a e 'inasi 'o e Pule'anga. Ko e Kautaha Vakapuna Fisi (*Fiji Airways*) na'e toe fakalahi 'a e 'inasi 'o e Pule'anga ki he pēseta 'e 74.56% 'i he 2021. Ko e mahu'inga eni ki he ongo Pule'anga ko ia 'a e kautaha vakapuna fakafonua tupu mei he'enua ngaahi a'usia e lelei faka'ekonōmika 'oku nau malava 'o tānaki mei he fakahoko fakatongia 'ata'atā pe 'a e ongo kautaha vakapuna ni. Ko e ongo kautaha vakapuna ni 'oku lelei taha 'a hono fakalele 'i hotau ngaahi fonua kaungā'api. 'Oku mahino pe 'a e lahitaha 'o e ngaahi kautaha vakapuna fakafonua 'i he Pasifiki 'a e mahu'inga ki he Pule'anga ke pukepuke mo fakapapau'i 'e malava 'o fakalalakaka'i koe'uhí ko e malu mo e tu'umālie 'a e kakai 'o e fonua.

18.26 Ko e 'inasi 'o e Pule'anga Tonga 'i he'ene kautaha vakapuna fakafonua 'a e Lulutai (*national carrier*) peseti 'e 73% 'a ia ko e faka'amu ia mo e taumu'a 'o e Kautaha Vakapuna Lulutai kapau 'e hokohoko lelei ai pe 'ene fakahoko fatongia pea ma'u mei ai ha tupu lelei pea kuo pau ke totongi 'a e 'inasi (*share dividend*) ki he Pule'anga. Ko e totongi fakafoki ko eni 'e 'aonga ki he kakai fakalukufua 'o e fonua, 'e tānaki atu 'a e pa'anga 'inasi (*share dividend*) mei he Lulutai ki he pa'anga tukuhau 'a e kakai ke fua'aki 'a e fiema'u 'a e fonua.

18.27 'I he lolotonga ni fakahoko fatongia lelei pe Kautaha Lulutai ki he'ene ngaahi fiema'u pea 'e toe lelei ange 'i he a'u mai 'a e vakapuna fo'ou kuo fakatau 'a e vakapuna *Twin Otter*.

18.28 Kuo 'osi toe fakafo'ou foki 'a e setifikeiti fakangofua ki hono fakalele ha kautaha vakapuna (AOC) hili hono 'atita'i 'e he Potungāue Sivile pea mo e 'Ofisi 'o e Pasifiki ki he Malu 'o e Fefolau'aki Vakapuna (*Pacific Aviation Safety Office*). 'A ia 'oku hā mahino mei ai 'oku kei ma'u pe he Kautaha Vakapuna Lulutai 'a e ngaahi tu'unga mo e fiema'u totonu kotoa 'o e Lao ki he Fefolau'aki Vakapuna Sivile ke fakahoko fatongia ma'a e kakai 'o Tonga 'i he tu'unga ma'olunga hao mo malu safety ki he fefolau'aki.

Fakamo'oni

i.Ongoongo tuku atu mei 'Aositelēlia mo Tonga ni

ii. Pepa fakamo'oni fika 1 ongoongo tuku atu 'a'ahi mai 'a e taki 'a 'Aositelēlia ki honau 'ofisi ki he Pasifiki.

Makatu'unga 19 'o e Fokotu'u

Kalake Tēpile: Makatu'unga 19. Ta'ofi 'a e sivihū ki he ngaahi kolisi he Kalasi 6 pea to'o mo e foomu 1 mo e foomu 2 mei he ngaahi kolisi 'a e Pule'anga 'o tukuhifo ki he lautohi si'i.

Ko hono ta'ofi ko ia 'a e ngaahi sivihū ki he ngaahi kolisi 'i he kalasi 6 mo hono tukuhifo 'a e foomu 1 mo e foomu 2 ki he lautohi si'i 'oku hoko ke mole ai 'a e ngaahi faingamālie 'a e fānauako ki he ngaahi naunau ako mo e kau faiako 'o uesia tamaki ai 'enau ako ko e 'ikai ke ma'u 'a e ako lelei 'oku totonu ke nau ma'u 'oku maumau ai 'a e Kupu 3 Kupu si'i 1 'o e Lao 'o e Ako.

3. Totonu ki he ako 'i Tonga

(1) kuo pau ki he tamasi'i kotoa 'i Tonga ke ne ma'u 'a e totonu ke ma'u ha ako lelei.

1. KIMU'KO HONO TA'OFI E SIVI HŪ HE KALASI 6.

Silapa mo e ngaahi leseni

Ko e Kalasi 6 'o e ngaahi lautohi pule'anga ko e fakama'opo'opo'anga ia (*check point*) 'o e 'uluaki ta'u 'e 6 e ako 'a e fānau. Ko e ngata'anga foki ia 'a e silapa 'a e lautohi si'i (*primary school*). Ko e ta'u mahu'inga 'aupito eni ki he ngāue 'a e kau faiako ki hono fakapapau'i 'oku 'osi maau 'a e silapa 'a e Lautohi Pule'anga hono ako'i pea kuo mateuteu e tamasi'i ako ke hoko atu ki he silapa fo'ou mo e akenga fo'ou 'o e ako 'a ia na'e kamata he foomu 1 'i he ngaahi kolisi.

Ko e sivi hū ko ia ki he ngaahi kolisi na'e fakahoko he kalasi 6 ko e me'afua ia na'e ngāue'aki ke sivi'i ...

<007>

Taimi: 1755-1800

Tokoni Kalake : ..mā'opo'opo 'a e 'uluaki ta'u 'e 6 'a e ako 'a e fānau. Na'e ngāue mālohi 'aupito 'a e kau faiako kalasi 6 'ikai ngata pē he'enau mateaki'i 'a e ngāue pea ke fakapapau'i 'oku maau hono faiako'i 'a e silapa, ka ko e me'a mahu'inga ange ko 'enau feinga ke ola lelei e sivi 'a e fānau pea nau hoko atu ki he ngaahi Kolisi kuo nau mateuteu, mo matu'otu'a faka'atamai fe'unga ke nau veipā mo e pole 'o e ngaahi leseni 'o e *Form* 1. Ko e silapa foki 'a e Foomu 1 'oku kehe 'aupito ia mei he silapa 'a e Lautohi Kalasi 1 - Kalasi 6. Pea toe kehe mo e fiema'u fakanaunau mo e faiako.

Ko e sivi hū 'a e Kalasi 6 na'e fakatefito pē he leseni 'e 4. Lea faka-Pilitania *English*, Fika, Lesoni Tonga mo e Saienisi. Ko e ngaahi leseni 'a e Foomu 1 mo e Foomu 2 na'e kau ai 'a e ngaahi leseni 'e 4 'oku hā atu 'i 'olunga. Tānaki atu ki ai mo e ngaahi leseni kehe hangē ko e leseni Tekinolosia, *Creative Technology*, Lesoni Fakamālohisino *Movements* 'a e *Fitness*, Lesoni Hiva *Music* mo e Lesoni Saienisi mo e Sosiale *Social Science*. Ko e taumu'a 'o e ngaahi

lesoni kotoa ko eni ke teuteu'i 'a e tamasi'i ako mo e ta'ahine ako ke hoko atu 'ene ako 'i he Foomu 3 mo e ngaahi kalasi ki 'olunga.

'I he Foomu 3 'oku kamata leva 'a e fili 'a e fānau ako 'enau ngaahi lesoni fili *options* ke fakatefito ai e hokohoko lelei 'enau ako fakatatau ki honau manako mo honau ngaahi mālohinga. Ko e fakava'e ako 'i he Foomu 1 mo e Foomu 2 'oku tokoni lahi ke hokohoko lelei e ako 'a e tokotaha ako, mo ma'u e ako lelei 'oku faka'amu ki ai e tokotaha ako kotoa. Ka 'ikai lelei 'a e fakava'e 'e faingatā'ia 'aupito 'a e tokotaha ako he'ene a'u ki he ngaahi kalasi ma'olunga mo e ngaahi sivi fakapule'anga. 'E hū 'a e fānau ki he Foomu 1 mo e Foomu 2 'i he ngaahi olisi 'oku nau 'inasi he faingamālie tatau 'oku 'inasi ai 'a e ngaahi kalasi ki 'olunga

Foomu 3 - Foomu 7 'i he ngaahi naunau ako mo e ngaahi taukei fakafaiako. 'Oku nau ako 'i he ngaahi loki ako kuo fakanaunau, nau ako 'i he ngaahi loki saienisi makehe *Science Labs* mo e ngaahi loki makehe ki he ngaahi lesoni fakatekinikale mo e ngaahi lesoni 'oku fiema'u ha loki makehe hangē ko e loki komipiuta 'oku nau 'inasi foki he laipeli mo e ngaahi naunau kehe 'oku ngāue'aki ki he ngaahi kalasi lalahi.

Kau Faiako : 'I he Lautohi Pule'anga 'i he Kalasi 1 - Kalasi 6. Ko e faiako pē 'e taha 'oku ne faiako'i kotoa e ngaahi lesoni 'e 4 'a ia ko e faiako pē ia na'e te u'i ke faiako 'i he Lautohi si'i pea 'oku fakangatangata pē he me'a te ne malava fe'unga ki he ngaahi kalasi mo e ngaahi fiema'u 'a e Lautohi si'i. Ko e Foomu 1 mo e Foomu 2 'a e Kolisi 'oku fiema'u leva ia ke kehekehe 'a e kau faiako ki he lesoni takitaha fakatatau ki he mala'e na'e ako ki ai, teu'i ki ai mo 'ilo lahi ki ai. Ko e kau faiako foki ko eni na'e teuteu'i makehe kinautolu ke nau faiako he Kolisi pea 'oku 'i ai 'enau 'ilo mo e taukei makehe ki he'enu lesoni 'oku faiako'i. 'Oku malava foki heni ke 'alu hifo 'a e kau faiako he ngaahi kalasi ma'olunga 'o faiako he Foomu 1 mo e Foomu 2 'o nau fevahevahe'aki ai 'enau 'ilo mo e taukei mo e kau faiako he Foomu 1 mo e Foomu 2 pea faingamālie leva hono faiako'i 'a e ngaahi lesoni kehe 'e 'aonga ki he fānau ako he taimi 'oku nau hiki hake ai 'i he Foomu 3 'o teuteu ki he ngaahi Kalasi sivi fakapule'anga.

Ngaahi lelei kehe na'e ma'u 'e he fānau ako he hū 'o Foomu 1 mo Foomu 2 ki he Kolisi. Na'e 'ikai ke ngata pē he 'inasi e fānau ako Foomu 1 mo e Foomu 2 he ngaahi lelei fakasilapa mo e fakafaiako ke hū ki he Kolisi, ka na'e toe 'i ai mo e ngaahi lelei kehe na'e ma'u he tokoni ki he'enu tupu fakasino faka'atamai pea pehē foki ki he fakasosiale. Ko e ni'ihini eni 'o e ngaahi lelei na'e ma'u 'e he fānau he hū ki he Kolisi.

i.) Vave e matu'otu'a mo fakapotopoto e fakakaukau ko 'enau hiki ki he Kolisi 'o mavahe mei he Lautohi Pule'anga, 'oku 'i ai leva e mahiki 'i he'enu tu'unga fakakaukau 'o 'ikai ke kei fakakaukau fakakauleka kae kamata ke nau fakakaukau faka-Kolisi 'o nau feohi mo e fānau ako kuo kamata ke fakapotopoto e fakakaukau pea toe 'i ai mo e kau faiako 'oku tokoni ki he fakatupulekina e 'atamai matu'otu'a mo fakapotopoto e fānau ako.

ii) Ako mei he fānau ako lalahi hoko e fānau ako kalasi ma'olunga 'oku toe ako lelei mo fakafōtunga lelei ko e fa'ifa'itaki 'ange *role model* ki he kau hū fo'ou.

iii) Faingamālie kea ko e ngaahi sipoti. Lahi mo e faingamālie ke nau ngāue fakataha mo e tamaiki lalahi he sipoti mo e ngāue kehe pea lava ke hokohoko lelei 'enau fakalalakala mei he kalasi *grade* ma'ulalo 'o a'u ki he ngaahi kalasi lalahi ange.

(2). 'OSI HONO TA'OFI SIVI HŪ HE KALASI 6

Na'e hoko e ngaahi palopalema he'ene uesia e ako 'a e fānau mo e fakahoko fatongia 'a e kau faiako he taimi na'e ta'ofi ai 'a e sivi hū ki he ngaahi kolisi...

<008>

Taimi: 1800-1805

Tokoni Kalake: mei he kalasi 6 pea tuku hifo 'a e Foomu 1 mo e Foomu 2 mei he Kolisi ki he Lautohisi'i.

(i) 'Ikai toe 'i ai ha fakama'opo'opo'anga (check point) ke ne fakama'opo'opo mo sivi'i e 'uluaki ta'u 'e 6 'a e ako 'a e fanau. Hoko heni ke mole e laumālie ngāue mālohi 'o e kau faiako kalasi 6 pea hiki e tokanga ki he Foomu 2 kae 'ikai toe tokangaekina e Kalasi 6. Koe'uhi ko e 'ikai ha me'afua fakafonua ke sivi'i'aki e 'uluaki ta'u e ono 'o e ako 'a e faau, 'oku 'ikai leva ke lava 'o tala pe 'oku maau mo ma'opo'opo 'a e silapa mei he Kalasi 1 ki he 6 pea toki hiki e fanau ki he Foomu

(i.). 'Ikai ngata ai ka 'oku toe hiki kotoa ki he Foomu 1 'a e ni'ihi 'oku te'eki ai mateuteu fakaako ke hiki ki he Foomu 1. 'Oku hoko heni 'a e faingata'a'ia 'a e fanau ako ko eni, pea toe faingata'a'ia lahi ange 'a e faiako 'o e Foomu 1. 'Oku hoko foki heni ke holoa lahi 'aupito ai e ivi faiako e kau faiako Kalasi 6, 'a ee na'a nau anga ki hono ako'i fakamaatoato e fanau Kalasi 6 'ikai ngata pe ko e teuteu ki he Sivi Hu kae kau foki ai mo e fakapapau'i 'oku kakato e silapa hono ako'i.

Palopalema fakafaiako. 'Oku tofuhia 'a e meimei 'apiako Lautohi kotoa 'i he palopalema ko e 'ikai ke 'iai ha kau faiako taukei fe'unga ke faiako he Foomu 1 mo e Foomu 2. Na'e te'eki ai ke mateuteu 'a e Potungaue Ako ke teu'i ha kau faiako ke faiako he ngaahi kalasi ko eni. Ko e ongo kalasi foki ko eni 'oku totonu ke faiako'i ia 'i he founga faiako 'a Kolisi, ko e lesoni kotoa pe 'oku 'iai 'a e faiako kuo teu'i ki he lesoni ko ia, 'o 'ikai hange ko e Lautohi si'i ke faiako'i pe 'e he faiako 'e taha e ngaahi lesoni kotoa. 'I he ngaahi 'apiako lahi ko e faiako pe 'e taha 'i he Foomu 1 pea taha he Foomu 2 na'e teu'i ke faiako he kolisi. Hoko heni 'o lahi 'aupito e ngaue ki he faiako ko eni, pea 'i he ngaahi ako lahi 'oku 'alu hake 'a e kau faiako na'e teu'i ki he Lautohisi'i 'o faiako he Foomu 1 mo e Foomu 2, pea 'i he ngaahi ako 'e ni'ihi 'oku faiako'i fakalautohisi'i pe, 'o faiako'i 'e he faiako 'e taha e ngaahi lesoni kotoa. 'Oku 'ikai foki ke toe 'iai ha faingamalie he ha'u ha kau faiako mei he ngaahi kalasi ki 'olunga (Foomu 3 ki ^Golunga) 'o faiako mo vahevahe 'enau 'ilo ki he Foomu 1 mo e Foomu 2, pea ko e mole lahi eni ki he fanau ako ko eni. Hoko leva heni 'a e 'ikia ke ako'i lelei e fanau pea iku 'o 'ikai ke nau ma'u 'a e ako lelei (*quality education*) ko ia kuo tu'utu'uni 'e he Lao 'o e Ako.

(ii) 'Ikai ha naunau fe'unga. Ko e ngaahi 'apiako lahi 'oku 'ikai ke 'iai ha naunau ako fe'unga ke fakahoko'aki hono ako'i e ngaahi lesoni 'oku mahu'inga ki he ako

'a e fānau. Kau heni 'a e 'ikai ke 'iai ha ngaahi loki makehe ki he saienisi (*science labs*). 'Oku uesia heni pea 'ikai kakato hono ako'i 'o e lesoni ko eni.

(iii) 'Ikai ako'i e ngaahi lesoni poupou. Ko e lesoni pe 'e fa (4) 'Oku ako'i he Foomu 1 mo e Foomu 2 he ngaahi ako'anga 'a e Pule'anga, 'a ia ko e ngaahi lesoni pe na'e fai he Kalasi 6 — Lea Faka-Pilitania, Fika, Saenisi mo e Tonga. 'Oku mole lahi heni 'a e faingamalie 'o e fanau

ako ke nau ako 'a e ngaahi lesoni kehe 'e tokoni mo pou pou ki honau hala fononga he ako. Li'aki 'aupito 'a e lesoni hangē ko e *Creative Technology, Health, Movement and Fitness, Social Science*, moe ngaahi lesoni pe na'e ako'i ki he Foomu 1 mo e Foomu 2 he Kolisi. Ko e fakakaukau fakavalevale eni he ko e taimi 'e 'alu hake ai e fanau ako ki he Foomu 3 mo e ngaahi kalasi ma' olunga ange e fu'u faingata'a ke nau ako e ngaahi lesoni fo'ou, pea te nau 'alu ai pe mo e faingata'a'ia ko ia ki he Foomu 4, 5, 6 mo e 7. 'Oku toe mole heni 'a e taumu'a ke ma'u 'e he fanau e ako lelei.

(iv) 'Ikai mahino pea ta'epau e hala fononga e fanau ako he 'osi 'a e Foomu 2. Ko e ngaahi kolisi 'a e ngaahi siasi 'Oku 'i ai pe 'enau Foomu 1 mo e Foomu 2, pea 'Oku hiki hake pe kinautolu 'o Foomu 3. Ko e ngaahi kolisi 'a e Pule'anga 'Oku fakangatangata pe 'a e faingamalie ki he Foomu 3. Ko e 'osi mai ko ia 'a e fānau ako mei he ngaahi Foomu 2 'a e Pule'anga, hange ko ia ne hoko 'i he faka'osinga 'o e 2022, ko e ni'ihiki tokosi'i pe na'e ma'u honau faingamalie ke hū ki he Foomu 3 he ngaahi kolisi 'a e Pule'anga. Ko e toenga pea ko e tokolahi ia na'e 'osi mei he ngaahi Foomu 2 'a e Pule'anga, ko e malo e 'ofa 'a e ngaahi kolisi 'a e ngaahi siasi 'o 'oange e faingamālie 'o e ni'ihiki ke hu ange ki he'enau ngaai Foomu 3. 'Oku 'ikai leva ke 'ilo pe ko e ha e me'a 'Oku hoko ki he toenga, pe ko e toko fiha nai 'a kinautolu 'a e fa'ahinga ko eni. 'Oku 'ikai foki ke 'i ai ha fokotu'utu'u mahino 'a e Pule'anga mo e Potungaue Ako ki he fa'ahinga ko eni.

'Oku faingata'a'ia 'a e ngaahi 'apiako 'Oku 'i ai e Foomu 1 mo e Foomu 2 he tafa'aki fakanaunau mo e fakafaiako pea 'Oku uesia lahi ai e ako 'a e fanau. Ko e 'ikai ko eni ke 'iai ha fakama'opo'opo'anga (*check point*) he 'osi 'a e silapa ki he Lautohisi'i (Kalasi I-Kalasi 6) 'Oku 'ikai leva ke lava 'o fai ha fakafuofua lelei ki he ...

<009>

Taimi: 1805 – 1810

Tokoni Kalake: ... ngaahi vaivai'anga mo e ngaahi tō nounou ke fai kei taimi ki ai ha ngāue pea 'e fononga ai pe fānau akó mo e palopalema ko iá 'o a'u ki he ngaahi kalasi mā'olungá he kolisi. He'ikai foki ke lava 'e he sivi hū 'i he foomu 2 'o fakamā'opo'opo mai e Kalasi 1 – Kalasi 6 he 'oku na fu'u kehekehe 'aupito mo e silapa mo e ngaahi Foomu 1 mo e Foomu 2. Ko e ongo fo'i sisitemi ako kehekehe eni 'e ua 'oku tau feinga ke fakama'opo'opo fakataha 'aki 'a e sivi 'oku fakatefito he fo'i sisitemi 'e taha. 'A ia ko e Foomu 1 moe Foomu 2, ko e me'a leva 'oku hoko heni ko e 'ikai ke tau lava 'o ma'u 'a e 'imisi totonu 'o e tukunga 'o e akó kae lava ke fakalelei'i kei taimi.

Ngaahi fakamo'oni ki he Makatu'unga 19

1. Tohi Fehu'i Fika 27/2023 ki he 'Eiki Palēmia, 'aho 4 'Epeleli 2023
2. Tohi Fehu'i Fika 33/2023 ki he 'Eiki Palēmia, 'aho 23 'o Me 2023
3. Tohi Fehu'i Fika 35.2023 ki he 'Eiki Palēmia, 'aho 23 'o Me 2023

Tali Palēmia ki he Makatu'unga 19 e Fokotu'u

Kalake Tepile: TALI

19.1 Ko e hiki 'a e sivi hū ki he ngaahi kolisi me'i he kalasi 6 ki he Foomu 2 ko e taha pe ia e ngaahi palani ngāue 'a e Potungāue Akó na'e faka'asi he Palani Fakalakalaka 'o e Akó 2004 – 2009 (*Education Policy Framework 2002 – 2009*). 'Oku 'ikai ko ha me'a na'e toki fakavave'i hake pe ka ko e fakakakato 'a e ngaahi palani ta'u lahi 'a e Potungāue Akó.

19.2 Na'e hiki hake 'a e sivi hū ki he ngaahi Kolisi mo e Ako Ma'olungá pea lava kea ko hokohoko e fānaú me'i he kalasi 1 ki he Foomu 2 pea toki sivi hū ki he ngaahi kolisi 'i he Foomu 2. Ko e konga pe ia 'o e fakahoko 'o e palani fakalakalaka 'o e akó 2004 – 2019 (*Education Policy Framework*). 'A ia 'oku 'asi he peesi 7 pea ko e fakafuofua ngāue mahu'inga lahi (*Major Reforms*) ko e Akopau (*Basic Education*) ki he 'uluaki ta'u 8. 'A ia ko e 'alu me'i he Kalasi 1 - Kalasi 8 pe Foomu 2. Ko eni ia kuo fakakakato 'i hono fakahoko 'a e ngāue pea ma'u ai 'a e ngaahi lelei ko eni

(a) Lava 'o Ako Pau (*Basic Education*) ai e fānaú akó me'i he Kalasi 1 ki he Kalasi 8 pe Foomu 2

(b) 'Oku toe ta'etotongi ai 'a e ako e fānaú ni 'o a'u ki he Foomu 2

(c) 'Oku hā he Lao 'o e akó konga 2 Kupu 3 peesi 14 'oku 'i ai 'a e totonu 'a e tokotaha kotoa he ta'u 4 ki he ta'u 18 ke ako (*right to education*) pea mo pau kea ko (*compulsory education*). Pea 'oku hoko pe 'a e fokotu'u 'a e Foomu 1 mo e 2 pea kau ki ai pea mo e Ako Tokamu'á ke fakapapau'i 'e ako 'a e tokotaha kotoa 'i he vaha'a ta'u ko ia (*accessibility to education*).

(d) 'Oku ofi ange 'apiako 'oku 'alu ki ai e fānaú he'enau kei iiki foomu 1 mo e 2, he ko e ngaahi Ako Lotoloto 'oku ofiange pe 'oku tu'u 'i he ngaahi kolo 'oku nau nofo ai.

(e) Malu ange fanau he 'oku nau nofo holo pe honau feitu'ú, kae 'ikai ke toe fononga mai ki ha kolisi 'oku mama'oangé.

(f) 'Oku hoko ko e tokoni ki hono fakasi'isi'i 'a e fakamole fakapa'anga 'a e famili tautautefito k ihe fiema'u fakame'alele pe pasi ki hono fetuku 'a e fānaú iiki ni ki ha kolisi.

(g) 'Oku si'isi'i mo e nofo me'i he akó (*dropout*) kei iiki, 'o hangē ko e tō ha ki'i leka ako he sivi 'a e kalasi 6. Ko e fokotu'utu'u he taimi ní 'e ako pe 'o a'u ki he foomu 2 pea toki sivi ai ke mahino 'a e kolisi 'e ala hoko atu ai.

(h) 'Oku hoko pe 'a hono fokotu'u 'o e foomu 1, kalasi 7 mo e foomu 2, kalasi 8 ke tokoni ki hono teuteu'i lelei 'a e tokotaha akó ke mateuteu ki he liliu 'o e 'ulungaanga pe natula 'o e Lautohí. Pea hoko ko ha taimi ken au fakaangaanga ki he liliu 'o e founga faiako, founga ako fakalautohi (*Learning and Teaching in Primary Level*) ki he 'ataakai kehe pea mo e founga ako 'i he levolo 'o e Kolisi (*Learning and Teaching in Secondary Level*).

(i) Ko e taimi 'o e hoko atu 'a e tokotaha ako ki he Levolo Foomu 3 'oku totonu ke faingofuaange 'a e ako 'a e tokotaha akó, he kuo maheni pea mateuteu lelei ki he ngaahi liliu ko iá.

(j) ‘Oku hoko pe foki hono fokotu’u mai ‘a e Foomu 1 mo e 2 ke faka’ai’ai mo fakatupulaki kei iiki (*young age*) ha ngaahi ‘ulunagaanga lelei mo falala’anga pea nau fakamatu’otu’a, loto mateaki’i mo mamahi’i me’a. ‘Okú ne tókaki ha laumālie ‘o e tokanga makehé mo e fakapotopoto ...

<010>

Taimi: 1810-1815

Kalake Tēpile: ... koe’uhí ‘oku nau ongo’i ko kinautolu ‘oku lalahi (*senior*) ‘i he ako’angá pea ‘oku totonu ke nau ma’u ‘a e loto ‘ofa fakata’oketé ki he fanga ki’i tehina ‘o e ngaahi lēvolo ki laló.

(k) ‘Oku hā ia ‘i he fokotu’u ‘a e Matāpule Lahi (fefine mo tangata) pea mo e kau matāpulé pea ‘oku hoko ia ko ha ngaahi founa lelei ke ako’i ai ‘a e kavei koula ‘a e Tongá.

19.3 Toe tānaki atu ki he fakamatala ‘i ‘olungá ‘i he peesi 25 ‘o e palani ko ‘ení, fekau’aki mo e Ako Pau ki he ta’u 8 he akó (*Universal Basic Education to Form 2*) ‘oku ‘asi ai ke pau (*compulsory*) mo ta’etotongi (*free*). Pea hangē ko e lave ki ai ‘i ‘olungá kuo lava ‘eni ke ako ta’etotongi e fānaú ‘o a’u ki he foomu 2 he ‘oku holo hifo mei he kolisi ki he ako lotolotó ‘a e foomu 1 mo e 2. Pea ko e fakalea ‘e tahá ‘e lava ke nau ako ta’etotongi mei he ta’u 1 ki he ta’u 8 ‘o hangē ko ia ko e taumu’a na’e ‘omai he Palani Ako ne kamata mai ‘e Toketā Tafe’ulungaki he’ene kei Minisitā Akó.

19.4 Fakatokanga’i ange ne fai pē ngāue he ta’u ‘e 15 kuo hili ‘o lava ‘o fokotu’u ‘a e ngaahi ako lotoloto ‘e 9 he a’u ki he 2019, Ako Lotoloto ‘a Vava’u (*Vava’u Side School*), Ako Lotoloto ‘a Tonga (*Tonga Side School*), Talafo’ou, Lōtolu, Vaini, Tokomololo, Houma, Kolomotu’a mo Kanokupolu.

19.5 Na’e pou pou mai foki ki he ngāue ko ‘ení ‘a e vakai’i tau’atāina ‘e he kau mataotao pea mo e kau ‘a e lele ‘a e Ako Pau ki he foomu 2 ‘i he ngaahi ngāue ne faka’ilonga’i (*prioritize*) mai.

19.6 Na’e toki ngāue mai pē potungāue ke fakakakato e ngāue mahu’inga ni ‘o lava ai ‘o fokotu’u ai ‘a e ngaahi ako lotoloto fakakātoa ‘e 36 ‘i he a’u mai ki he ta’u ní, ‘o lele ‘a e kalasi mei he 1, kalasi 1 ki he foomu 2 he ‘apiako lotolotó (*Government Middle School*) ‘e 45.

19.7 Ko e fānauako ‘e toko 1362 ‘oku ‘i he foomu 2 he Ako Lotoloto ‘a e Pule’angá he ta’u ni, pea mei he fika tatau pē mo e tokolahi he foomu 1. ‘I he fokotu’u fo’ou ko ‘ení, ne talangofua ki he Ako Paú (*Universal Basic Education*) ki he Foomu 2, ko e fānau leva he ta’u ní fakafuofua ki he mei 3000 ‘i he foomu 1 mo e 2 ‘oku ‘ikai ke nau totongi ako. Ko e ola lelei ‘eni ‘e taha ‘o e fokotu’utu’u ni ko e fakahaofi ‘a e ki’i seniti totongi ako ‘a e fānau ko eni. Pea tānaki atu ki ai, ‘oku ‘ikai hoko ‘enau totongi akó ke nau nofo (*drop-out*) ai he akó pea ‘ao’aofia ai honau kaha’ú.

19.8 ‘I hono fakahoko mo fokotu’u ‘a e ngaahi ako lotoloto ni na’e lava ‘a e kongá ‘o ngaue’aki pē ‘a e ngaahi lokiako lolotonga pea na’e ‘i ai mo e ngaahi lokiako ‘e ni’ihi na’e langa fo’ou mei he tokoni he langa fo’ou mei he Saikolone Hālotí, tokoni ‘a Siapani ki he koló (*grassroot*) pea mo e fie tokoni ‘a e ngaahi kautaha ‘a e mātu’á pea mo e kau ako tutukú hangē ko Tatakamotonga mo Tu’aliku

19.9 Fekau'aki mo e kau faiako ke nau ako'i 'a e ngaahi foomu 1 mo e 2 ko ení, na'e 'i ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u 'a e potungāue ke tokoni ki hono fakahoko 'a e ngāue ni:

(a) Ko e fakalahi 'a e kau hū fo'ou ki he Kolisi Fakafaiakó ke tokolahi ange kau faiako 'e ala 'osí.

(b) Ko e fakalahi mo e kau hū ki Kolisi Fakafaiakó ki he tafa'aki ki he ako ma'olungá (*Secondary*).

(c) Ko e ngaue'aki (*redeploy*) 'a e kau faiako mei he ngaahi Kolisi 'a e Pule'angá tautautefito kia kinautolu na'e faiako foomu 1 mo e 2, ke nau 'alu 'o ngāue he ngaahi ako lotolotó. 'Oku 'ikai foki ke holo heni 'enau vahé pea ko e ngaahi Kolisi 'a e Pule'angá 'oku kamata pē he foomu 3.

(d) Ko e ngaue'aki (*re-shuffle*) 'a e kau faiako 'oku nau tipiloma he kolisi (*secondary*) 'oku nau ngāue 'i he kalasi 1 ki he 6 ke nau hiki 'o faiako he foomu 1 mo e 2 he na'e 'osi ako'i pē kinautolu ki ai.

19.10 Ko e ako lelei (*quality education*) ko e taha ia 'a e ngaahi pou tulikí 'o e fakahoko fatongia 'a e potungāué. 'I he fengaue'aki ko eni ke fakakakato 'a e ngāué ke lele 'a e Ako Paú (*Basic Education*) ki he foomu 2, na'e fai ai pē 'a e ngāue ke toe vakai'i 'a e silapá ke mahino 'oku hoa mo taau mo e ngāue 'oku teu faí pea 'oku fakalelei'i ...

<002>

Taimi: 1815-1820

Kalake Tēpile: ... *update* ki he fiema'u 'o e kuonga ni.

19.11 Ko e ako lelei 'oku makatu'unga ai 'a e fakahoko 'o e polokalama ki hono lēsisita 'o e kau faiako, *teachers registration*, mei he levolo ako tokamu'a, lautohi, kolisi, pea mo e levolo 'o e 'univēsiti, 'o kau fakataha ai 'a e kau faiako Pule'anga mo e ngaahi ako 'a e Siasi, *mission education systems*, mo e ako taautaha, *private schools*.

19.12 Ko e lekooti kuo fakamā'opo'opo mai mei he ngaahi levolo takitaha, 'oku ha atu 'i lalo. 'Oku kau heni pea mo hono tokoni'i fakafaiako 'o e kau faiako, *professional development*, ke fakapapau'i ko e fakahoko fatongia ke ma'u 'e he tokotaha ako 'a e ako lelei, *quality education*.

19.13 Na'e fai 'a e ngāue mo Nu'usila mo e Pangikē 'a Māmani, *World Bank*, ke vakai'i 'a e silapa 'o e foomu 2 he na'e taumu'a pē mei he kuohilí ke fakatoka hake ako mei he kalasi 1 ki he kalasi 8 pē foomu 2. Na'e fai leva 'a e ngāue ki he silapa mo e sivi assessment 'a e foomu 2, pea kuo lava pea 'oku hoko atu e ngāue ke mahino 'oku fetafe'aki lelei mei he kalasi 1 'o a'u hake ki he foomu 2, pea 'oku 'osi ma'u 'a e pa'anga ke fai'aki hano toe vakai'i mo fakalelei'i 'a e silapa kae 'uma'ā 'a e sivi *assessment*, 'o a'u ki he kalasi 1.

19.14 Ko e ngāue ki he ako tokamu'a 'oku fai ia 'e he Kautaha Fakamāmani Lahi mei he Pule'anga Fakatahataha ki he fanau, *UNICEF*, pea kuo lava mo 'enau silapa fo'ou foki, tānaki atu pē ki ai, ko e mahu'inga ke fakalelei'i 'a e silapa kae 'uma'ā hono sivi'i 'o ma'u ai 'a e pa'anga 5 miliona 'Amelika ke fakahoko 'aki 'a e ngāue tatau ne fai ki he kalasi 1 ki he kalasi 8, foomu 2 'o kau ai ke fakahoko'aki 'a e sio ki he silapa mo sivi'i 'a e foomu 3 ki he 7.

19.15 'Oku toe fakafiefia foki ko e tali mo e ola 'o 'etau foomu 7 he ngaahi 'Univēsiti 'a Nu'usila, 'i he kuohilí ko e taimi lahi 'e fai 'a e ngāue makehe 'a e va'a sivi 'a e potungāue ki he fanau 'e ni'ihi kae lava ke nau hū ki he ngaahi 'Univesiti 'i Nu'usila. Ka 'oku tau fakafeta'i

pē 'i he lava 'a e ngāue lahi ko eni, pea 'oku vave ni pē mo 'Asitelelia, he 'oku na ngāue vāofi pē mo e ngaahi 'Univēsiti 'a Nu'usila.

19.16 Ko e komiti 'a e kau Talēkita kae 'uma'ā 'a e Kautaha 'a e kau Puleako 'oku lahi ngāue'aki 'e he potungāue ke tālanga'i ha ngaahi ngāue ke fokotu'u 'a e potungāue. Pea 'oku 'oatu ai mo e fakamole ko eni kia kimoutolu.

19.17 'Oku 'i ai 'a e faka'amu ke tokoni mai 'a e kau Fakafofonga Fale Alea 'oku 'i ai 'enau taukei lahi ki he langa fonua ko eni, mo e tokangaekina 'etau fanau. 'Oku lahi pē faingamālie ke tau fevahevahe'aki ai kae 'oua te tau hokohoko atu pē 'a e ngāue fevahevahe'aki mo e fesiosiofaki.

Fakamo'oni

- i. Fakatonulea 'o e peesi 25 'o e fa'unga mo e tu'utu'uni ngāue 'a e ako 2004 ki he 2019. Kaveinga ngāue mo e taumu'a ola 8.18
- ii. 'Imeili mea *Janssen E. Teixeira* ki he Palēmia 'i he 'aho 2 'o Sepitema 2023.
- iii. Fale'i fakalao mei he 'Ateni Seniale ki he Palēmia fekau'aki mo e kupu 5 'o e Konisitūtone.

Makatu'unga 20 'o e Fokotu'u

Tokoni Kalake: Makatu'unga 20. Ta'ofi 'a e sivi fakamo'oni ako 'a Tonga na'e fakahoko he form 5.

'I he ta'u 2021 na'e tu'utu'uni ai 'e he 'Eiki Palēmia mo Minisitā Ako, ke ta'ofi hono toe fakahoko e sivi fakamo'oni ako 'a Tonga, *Tonga School Certificate*, 'a ia na'e fakahoko he foomu 5.

1. KIMU'A HONO TA'OFI 'O E SIVI FAKAMO'ONI AKO 'A TONGA NA'E FAKAHOKO ā HE FOOMU

Fatongia ko e fakamā'opo'opo 'anga, (check point).

Kau eni 'i he tu'utu'uni ta'efakapotopoto he ko e foomu 5 ko e fakamā'opo'opo 'anga, *check point*, 'o e ako kotoa na'e fai mei he foomu 3 ki he foomu 5. Ko e Lautohi Pule'anga na'e fakamā'opo'opo ia ki he sivi hū he kalasi 6. Ko e 'uluaki ta'u 'e 2 he Kolisi na'e fakamā'opo'opo ia he sivi 'a e foomu 2. Ko e foomu 3 ki he 5 na'e fakamā'opo'opo ia 'i he sivi fakamo'oni ako 'a Tonga (*TSC*) he foomu 5. Ko e silapa 'a e foomu 6, 'oku lahi 'a e ngaahi me'a fo'ou ai mo e ngaahi 'elia ako 'oku fai hono fakava'e ...

<005>

Taimi: 1820-1825

Tokoni Kalake: ...Foomu 3 ki he foomu 5 pea ki he foomu 6 'o 'ikai toe fai hano faiako'i fakaikiiki ka 'oku fiema'u he fānauako ke faka'aonga'i e ngaahi 'ilo mo e ngaahi taukei na'a nau ako ai he foomu 3 ki he foomu 5. Ko e 'uhinga ia 'oku mahu'inga ai 'a e fatongia fakama'opo'opo 'a e sivi fakamo'oni ako 'i he foomu 5. ke hoko hake tamasi'i ako ki he foomu

6 kuo ne 'osi a'u ki he ngaahi me'a 'oku fiema'u ke ne ako ke fakava'e'aki 'ene ako he foomu 6.

Tohi ke fakamo'oni'i ako

Ko e sivi fakamo'oni ako 'a Tonga na'e ma'u ai 'a e tohi fakamo'oni ako fakafonua ke fakamo'oni'i e ako 'a kinautolu te nau mavahe mei he ako hili 'a e foomu 5. 'Oku tokolahi foki 'a e fānau ako 'oku nau mavahe pe nofo mei he ako hili 'a e foomu 5 'i he ngaahi 'uhinga kehekehe 'o kau ai 'a e hiki ki he 'apiako fakatekinikale 'o hoko atu ai kumi ha ngāue ke tokoni ki he mātu'a pe folau ki muli 'o faka'osi ki ai e ako kolisi. 'Oku 'aonga 'aupito leva 'a e ako fakamo'oniako fakafonua ki he ngaahi taumu'a ko eni. 'Oku fiema'u e ngaahi ako'anga tekinikale pe ngāue'anga pe ako'anga 'i muli ha fakamo'oni pau mo falala'anga ke fakamo'oni'i'aki ne ako 'a e tamasi'i ako 'i he silapa he polokalama ako kuo 'osi fakamo'oni'i mo 'osi fakamafai'i fakafonua.

Tokangaekina 'e he kau faiako.

Koe'uhí ko e ongo fatongia 'oku hā atu 'i 'olunga fakamā'opo'opo mo e fakamo'oni'i ako. Na'e kouna leva he kau faiako ke nau tokanga makehe ki he fānauako he foomu 5. Na'e ngāue malohi mo faka'utumauku leva 'a e kau faiako ke 'ikai ngata pe hono faiako 'i e silapa ke kakato kae toe ma'u foki mo ha ola lelei 'a e fānau he sivi. Na'e 'ikai loto ha faiako he hiki hake ha fānau ki he foomu 6 'oku te'eki kakato mo maau 'a e silapa 'a e foomu 5, pea na'e 'ikai loto ha faiako ke kovi e ola e sivi fakamo'oni ako 'a 'ene fānauako. Na'e fakalele foki 'a e ngaahi pōako mo e ngaahi ako taimi kehe ko e fakatefito ke tokoni'i e fānau foomu 5 mo teuteu'i ki he sivi fakamo'oni ako 'a Tonga. Ko e tokotalahi taha 'o e kau ako na'e lelei hono ako'i he foomu 5 na'e 'ikai ke nau faingata'a'ia fēfē he foomu 6 pea 'ikai toe fu'u mole taimi e faiako foomu 6 ke toe faiako 'i e ngaahi me'a na'e tonu pe ia ke 'osi 'ilo'i mei he foomu 5. Na'e 'i ai 'a e tokanga makehe 'a e kau faiako mo e 'apiako ki hono ako'i 'o e foomu 5 mo e poupou ki he ngaahi polokalama ako pea na'e hā mai ia he tokanga 'a e fānau ako ki he ako mo e ngaahi polokalama 'a e 'apiako.

Fakava'e ki he hoko atu 'o e ako

Na'e hoko 'a e ngaahi 'elemēniti mo e ngaahi ngāue fakaako 'a e foomu 5 ko e fakava'e fakalika ki he ngaahi ngāue 'e fetaulaki mo e tokotaha ako he hoko atu 'ene ako ki he foomu 6 mo e ngaahi lēvolo ma'olunga ange. Ko e ngaahi polokalama sivi fakaloto'api (*internal assessment*). Na'e ako'i ai 'a e tamasi'i ako ki he ngaahi taukei fakatotolo mo e fekumi 'a ia 'e 'aonga lahi e ngaahi lēvolo ma'olunga ange. Ko e fakava'e mahu'inga eni pea na'e kau ia he fatongia fakamā'opo'opo 'o e faiako ke fakapapau'i 'oku ako'i lelei 'a e ngaahi taukei ko ia ki he fānauako. Ko hono fakalika eni 'o e ngāue fa'u poloseki ki he fānauako. Ko e taukei mo e ngāue mālohi 'a e faiako 'oku fu'u mahu'inga 'aupito ki hono teuteu'i lelei 'a e fānauako ke fakapapau'i te nau hiki hake ki he foomu 6 kuo nau mateuteu. Na'e toe 'inasi foki mo e fānauako he ngāue lelei mo e ngāue mateaki e kau faiako pea nau tokanga ki he ako he'enua 'ilo 'oku 'i ai 'a e taumu'a 'a e ako 'i he ta'u ko ia 'a ia ko e kau he sivi fakapule'anga sivi fakamo'oni ako 'a Tonga mo e 'amanaki lelei ki he ma'u 'o e tohi fakamo'oni ako.

2. 'Osi hono ta'ofi 'a e sivi fakamo'oni ako 'a Tonga TSC he foomu 5.

Ko e ngaahi palopalema eni kuo hoko pea 'e hokohoko atu he kaha'u ko e ngaahi ola ia hono ta'ofi e sivi fakamo'oni ako 'a Tonga.

i) 'Ikai toe 'i ai ha me'angāue ne fakamā'opo'opo mo sivi'i e silapa mo e ako 'a e fānau mei he foomu 3 ki he foomu 5. Ko e palopalema 'e hoko heni he 'oku 'alu hake e fānau ki he foomu 6 'oku 'ikai kakato e ngaahi me'a na'e tonu ke nau ako mo 'ilo ki ai pea nau toki hiki

ki he foomu 6 koe'uhí ko e 'ikai ke fai e sivi e foomu 5 mo e 'ikai leva ke loko fai ha tokanga ki he fānau ko eni kae lahi tokanga pe ngaahi 'apiako ki he foomu 6. Ko e silapa 'a e foomu 6 'oku lahi e ngaahi me'a fo'ou na'e tonu ke fai hono fakava'e mei he foomu 3 ki he foomu 5 ka koe'uhí ko e 'ikai ke lava hono fakamā'opo'opo 'o e silapa he foomu 5 'oku 'alu hake ai 'a e fānau ki he foomu 6 mo e 'ilo ...

<007>

Taimi: 1825-1830

Tokoni Kalake : ...'oku fakakonga mo ta'ekakato. Hoko eni ke toe lahi ange 'a e ngāue ki he faiako 'i he Foomu 6 mo e toe feinga ke tātāpuni 'a e ngaahi tōnounou talu mei he Foomu 3. Ko e kau faiako ni'ihi 'oku nau feinga ke fakavave 'a e silapa ke 'osi kimu'a he sivi, pea 'ikai ai ke nau toe tokanga ke foki 'o tātāpuni e tōnounou ka nau hoko atu pē nautolu 'o tatau ai pē pē 'oku mahino ha me'a ki he fānau pē 'ikai. 'Oku 'asi mai 'a e palopalema ko eni he ngaahi pō ako mo e ngaahi ako makehe 'oku fakahoko ki he fānau Foomu 6 he ta'u ni, ka na'a nau Foomu 5 he ta'u kuo 'osi, 'a ia ko kinautolu ia na'e kamata ai 'a e ta'esivi he Foomu 5. Fakaloloma 'aupito 'enau tangutu mai 'o 'ikai 'ilo e me'a na'e tonu ke nau 'ilo e Foomu 5 pea 'ikai pē ke toe faiako'i ia 'e he faiako Foomu 6 kae hoko atu pē ia 'i he silapa 'a e Foomu 6.

'Oku 'ikai leva ke ui eni ko e ako lelei, 'oku hiki hake 'a e fānau ki he Foomu 6 'oku fu'u ta'emateuteu 'aupito ke fai 'a e ngāue 'a e Foomu 6. Ko e taha foki 'a e ngāue 'a e sivi fakamo'oni Ako 'a Tonga, ko hono fili e fānau ako te nau malava e silapa 'a e Foomu 6 pea ko kinautolu pē 'e hiki ki he Foomu 6. Ko hono to'o ko eni 'o e Sivi Fakamo'oni ako 'a Tonga 'oku hiki kotoa hake ai 'a e kau Foomu 5 'o Foomu 6 'ikai ha toe filifili. Ko e me'a 'oku hoko heni ko e 'ikai ngata pē he nounou fakanaunau ka 'oku toe tokolahi 'aupito 'a e ngaahi Kalasi foomu 6 'oku toe lahi 'aupito ange ai 'a e ngāue 'a e faiako. 'Ika ngata ai ka ko e toe hiki hake 'a e fa'ahinga ia 'e 'ikai pē ke nau lava'i 'enautolu 'a e ngaahi lesoni 'a e Foomu 6 pea 'oku nau hoko pē ko e fakatuai ki he faiako mo e ako 'a e toenga. Ko e ni'ihi foki ko eni na'e mei 'aonga ange ke nau mavahe he 'osi 'a e Foomu 5 'o hū ki he ngaahi 'Apiako Tekinikale pē kumi ha ngāue.

ii) 'Ika ha Tohi Fakamo'oni Ako : 'I ai e fānau ako 'oku nau fie nofo kinautolu mei he ako Kolisi he 'osi 'enau Foomu 5 'i he ngaahi 'uhinga kehekehe pē. Ni'ihi ko e fie hoko atu 'i he ngaahi 'apiako fakatekinikale ni'ihi ko e nofo 'o kumi ngāue, ni'ihi ko e hikiatu ki muli 'o hoko atu ai e feinga ako, pea ni'ihi ko e fie nofo pē 'i he ako. Ka ko e palopalema ko e 'ikai ha Tohi Fakamo'oni Ako ke fakamo'oni'i 'aki 'enau ako na'e fai pea 'oku fiema'u 'e he ngaahi ako'anga pē ngaue'anga ha fakamo'oni falala'anga fakafonua ke fakamo'oni'i 'aki 'enau ako, pea toki fakangofua ke nau hū ange. 'Oku hoko leva heni hono fakamālohi'i kinautolu ke hū he Foomu 6 'o hoko ai 'a e ngaahi palopalema ko ena 'oku ha atu 'i he fika i) 'i 'olunga. Pea ko e ni'ihi 'oku nau fili ke nofo mei he Kolisi 'oku nau nofo atu mo e hala'atā ha Tohi Fakamo'oni Ako. Ko e nofo mai 'a e ni'ihi ko eni 'oku hala he Tohi Fakamo'oni Ako, pea faingata'a ke ma'u hanau faingamālie ako pē ngāue, pea toe fakalahi mai ai 'a e palopalema fakasosiale kehekehe 'oku lolotonga fekuki mo e fonua he ngaahi 'aho ni. Ko e fakamatala na'e 'omai mei he Potungāue Ako fekau'aki mo e me'a ni, 'i hono fakafehu'i 'e he mātu'a ke ngāue'aki pē ola e sivi fakaloto 'Apiako 'a e 'Apiako takitaha.

Kau eni he fakakaukau 'e 'ikai ke ngata pē he'ene ta'efakapolofesinale ka 'oku toe hala fakaako mo matu'aki ta'etoka'i 'a e mātu'a mo e kaha'u 'o e fānau. Ko e mahu'inga 'o e ngaahi sivi faka'apiako 'oku ngata pē 'i he ngaahi fili fakaloto 'apiako, ki he hiki ki he Foomu 6 mo e

ngaahi ngāue kehe 'a e 'Apiako. Ko e tō kitu'a mei he 'Apiako 'oku 'ikai 'i ai ha fu'u mahu'inga fēfē ki he kumi ngāue pē hoko atu ki ha ngaahi ako'anga kehe. 'Oku fiema'u ke nau nofo mai mei he ako mo ha Tohi Fakamo'oni Ako Fakafonua 'oku 'osi fakamo'oni'i mo fakamafai'i 'e ha sino fakafonua. 'E 'ikai foki ke lava 'a e fa'ahinga ko eni 'o tohi kole ngāue ki he ngaahi ngāue 'a e Pule'anga pē ko e tu'unga fakaako ma'ulalo taha ki he ngāue fakapule'anga ko e Sivi Fakamo'oni Ako 'a Tonga Tonga *School Certificate* ka kuo 'osi ta'ofi foki ia.

iii) Hiki e tokanga 'a e kau faiako mo e 'Apiako. Ko e kalasi 'oku sivi fakapule'anga 'oku tuku taha ki ai e tokanga 'a e 'Apiako mo e kau faiako, he ko e ola 'o e sivi fakapule'anga 'oku ne fakahā kitu'a 'a e ola 'o e ngāue 'a e kau faiako mo e 'Apiako fakalūkufua. Ko e me'asivi ia 'oku fai'aki hono sivi'i e lelei 'a e ngāue 'a ha faiako mo e fakahoko fatongia 'a e 'Apiako 'o kamata mei he Pule Ako 'o faai hifo ai. Ko hono to'o ko ia 'o e Sivi Fakamo'oni Ako 'a Tonga mei he foomu 5, kuo holo leva e mahu'inga 'o e Foomu 5 kae hiki e tokanga ki he Foomu 6 mo e foomu 7 he ko e ongo kalasi pē ia 'oku fai ai e sivi fakapule'anga. 'Oku hoko eni he hiki 'a e tokanga 'o nofo taha he Foomu 6 mo e foomu 7 pea faka'ata'atā mo e kau faiako ke nau tokanga taha ki he ongo kalasi ko ia. 'Oku 'ikai leva toe loko fai ha tokanga makehe ki he Foomu 5 he kuo to'o hono ...

<008>

Taimi: 1830-1835

Tokoni Kalake: ki he ongo kalasi ko ia. 'Oku 'ikai leva toe loko fai ha tokanga makehe ki he Foomu 5 he kuo to'o hono fatongia ko e fakama'opo'opo'anga (*check point*). 'Oku 'ikai faiako'i fakamaatoato'i e fanau ako he kalasi ko eni pea 'ikai ngaue malohi e kau faiako ke faiako'i ke kakato e ngaahi fiema'u fakasilapa ki he kalasi ko eni. 'Oku hoko leva e kalasi mo e ta'u Foomu 5 ko e ta'u malolo 'o e fanau mo e kau faiako koe'uhi ko e 'ikai ha sivi fakapule'anga kenau taumu'a mo fakatu'otu'a ki ai, mo 'amanaki ki ha Ola mo ha Tohi Fakamo'oniako ke faka'ilonga'aki 'enau feinga mo e tou'anga talu mei he

Foomu 3.

(ii) **Vaivai pea 'e hoko 'o holofa e fakava'e ki he hoko atu e ako**

'Oku hoko 'a e ngaahi palopalema he (i), (ii) mo e (iii) 'i 'olunga ke tupu ai e tonounou lahi he ako 'a e fanau 'o tatau pe he a'usia 'o e ngaahi 'elia 'Oku tonu ke ako'i mo e ngaahi taukei fakaako (*skills*) 'Oku fiema'u ke nau ma'u mo a'usia (*master*) mei he Foomu 3 ki he Foomu 5. 'Oku 'ikai leva toe fai e ngaahi tokanga makehe mei tu'a he ngaahi poako mo e ngaahi kalasi makehe koe'uhi ko e 'ikai ke nau sivi 'i ha sivi fakapule'anga. 'Oku 'asi lelei mai e palopalema ko eni 'i he ngaahi poako mo e ngaahi ako makehe 'i tu'a ki he Foomu 6 'o e ta'u ni. 'Oku 'ilonga 'aupito hono li'aki mo ta'etokanga'i e fānau ko eni he taimi na'a nau Foomu 5 ai he ta'u kuo maliu atu. Lahi 'aupito e ngaahi kongā he silapa mo e ngaahi topiki na'e tonu ke lava hono ako'i mo hono fakama'opo'opo he Foomu 5 ka na'e 'ikai fakahoko koe'uhi ko e 'ikai fai ha sivi fakapule'anga. Ko e ngaahi kongā silapa mo e ngaahi taukei (*skills*) mahu'inga na'e tonu ke ako'i he foomu 3 mo e foomu 4, pea fakama'opo'opo he foomu 5 'Oku 'ikai ma'u 'e he fānau Foomu 6 he na'e 'ikai fai e ngaahi ngaue ko eni. Pea ko e fakatu'utamaki taha leva ko e 'ikai toe fie foki e faiako foomu 6 ia 'o fai ha fakama'opo'opo kae hoko atu pe ia ki he ngaue totonu 'o e foomu 6. 'Oku 'iai leva e fu'u tonounou (*gap*) lahi he tu'unga faka'ilo (*knowledge*) mo e tu'unga fakataukei (*skills*) 'a e fanau Foomu 6 'o e ta'u ni. 'E tuli pe foki 'e he faiako Foomu 6 ia 'ene totonu ke ne faiako'i pe 'e ia e

silapa 'a e Foomu 6, pea 'oku 'ikai ko hano fatongia ke toe foki 'o fakama'opo'opo e ngaue na'e 'osi tonu ke maau hake mei he Foomu 3 ki he Foomu 5. Ko e lipooti 'oku 'omai mei he ni'ihī 'oku nau loto lelei ke fai hono tokoni'i 'i tu'a 'a e fanau foomu 6 'o e ta'u ni, 'oku fu'u faka'ofa 'aupito 'enau ta'utu mai 'oku 'ikai misi ki he lesoni 'a e foomu 6 koe'uhi ko e 'ikai faiako'i e ngaahi lesoni 'a e foomu 5 ke maau. Pea ko e fo'i ta'emahino mo e tonounou ko eni te nau fe'ao mo ia he ta'u ni kakato mo e toenga 'enau mo'ui fakaako, kapau 'e 'ikai fai hano tokoni'i makehe mei tu'a. Pea ko e me'a tatau 'e hoko ki he to'uako kotoa 'e muimui mai. 'E fua kotoa leva 'e he ngaahi to'uako e kaha'u e nunu'a 'o e faitu'utu'uni ta'efakapotopoto ko eni.

Ngaahi Fakamo 'oni ki he Makatu 'unga Fika 20

1. Tohi Fehu'i Fika 26/2023 ki he 'Eiki Palēmia, 'aho 4 'Epeleli 2023

Tohi Fehu'i Fika 34/2023 ki he 'Eiki Palēmia 'aho 23 Mē 2023.

Kalake Tepile: Tali.

20.1 Ko e sivi kotoa pē 'oku ai 'a hono taumu'a. Ko e sivi ko 'eni foomu 5, na'e talu hono fakahoko mai mei he kongā kimui 'o e valu ngofulu tupu (1986) 'o fetongi 'a e sivi Setifikeiti 'a Nu'usila (*New Zealand School Certificate*), mo e Sivi Tutuku Ma'olunga 'a Tonga (*Tonga Higher Leaving*), 'o hiki hake e Tohi Fakamoóni Ako 'a Tonga (*Tonga School Certificate*) ki he Foomu 5 'o fakahoko pē 'e Tonga' ni 'o toki 'osi ki he 2021.

20.2 Na'e tukutukuange mai 'e he mafai pule ki he Tohi Fakamoóni Ako 'a Nu'usila (*NZQA*) â e Sivi 'Univesiti (*NZUE*) he Foomu 6, pea ngāue ai e Poate Sivi 'a e Pasifiki (*South Pacific Board for Educational Assessment (SPBEA)*) ke kamata'i e tohi fakamoóni ako ma'a e foomu 6 'a e Pasifiki (*Pacific Senior Secondary Certificate*), pea toe tukuange mai mo e foomu 7, 'o to'o ai pē 'e he Poate sivi tatau. Ko e taimi eni na'e Iahi ai 'a e ngaahi sivi (foomu 6 mo 7) na'e kei fai pe mei he Poate Sivi Ako 'a e Pasifilci Saute (*SPBEA*) pea liliu mai ki he Polokalama ki he Ako Lelei mo e Sivi (*Education Quality and Assessment Program EQAP*) 'i he malumalu 6 e Komisoni 'a e Pasifiki Tonga (*South Pacific Commission*).

20.3 Ko e taumu'a 'o e sivi foomu 5 'i he ...

<009>

Taimi: 1835 – 1840

Kalake Tepile: ... taimi na'e kei fakahoko ai 'e he Potungāue Akó 'a e Pule'angá hono vakai'i 'a e tu'unga 'ilo 'a e fānaú 'o fakatatau ki he silapá. Pea ko e tohi fakamo'oni ako pe ia 'a Tongá kae tukuange 'a e sivi tutuku mā'olunga 'a Tongá mo e tohi fakamo'oni ako 'a Nu'usilá (*NZSC*).

20.4 Na'a tau fononga mai'aki 'a e tohi fakamo'oni ako 'oku ma'olalo tahá (*minimum qualification*) ke hū ki he ngāue fakapule'angá. Ko e Sivi Tutuku Ma'olunga 'a Tonga (*Tonga Higher Leaving*). Pea nga'unu hake eni ki he tohi fakamo'oni ako 'a Tonga (*Tonga School Certificate*). Na'e toe ngāue'aki 'a e tohi fakamo'oni ako ko eni ke filifili'aki 'a e fa'ahinga ke hiki hake ki he foomu 6 'a ia na'a tau kei fononga mai ai 'i he 2012. Na'e 'omai ai 'e Tonga

‘a e Tohi Fakamo’oni Ako he Foomu 6 mo e 7 meí he Fakamooni Ako ‘a e Pasifikí ke fakahoko pe ‘e Tongá ni. Ko e tohi Fakamo’oni Ako Fakafonua ‘a Tonga.

20.5 Ko e kimui ni maí ‘i hono vakai’i ‘o e sivi Foomu 5 na’e mahino ai

(a) ‘Oku ‘ikai ke toe kau ‘a e sivi ni he fiema’u ma’olalo taha ki he kumi ngāué (*minimum qualification*). Ko e lahi taha ‘o e ngaahi fiema’ú ko e Setifiketi Foomu 7 pea ka holo mei ai ‘oku ngata pe he Setifiketi Foomu 6. Ko e fiema’u ma’olalo taha eni ki he ngāue fakapule’angá. Kau ai e hu ‘o ako fakafaiakó, neesí mo e polisí.

(b) ‘Oku ‘ikai ke toe fu’u ngāue’aki ia he ngaahi ‘apiakó ke sivisivi’i ‘enau kau hū ki he Foomu 6.

(c) ‘Oku lahi ange ‘a e nofo *drop out* ‘a e fānaú he ‘osi pe foomu 5 he’ikai ke nau lava he sivi Setifiketi ‘a Tongá PSC.

(d) ‘Oku lahi ange ‘a e teuteu sivi pe ‘a e kau faiakó mo e fānaú he ta’u 3 fakamuimuitaha ‘o e kolisí pea si’isi’iange ‘a e tokanga ki he akó (*Learning*)

(e) ‘Oku lava pe ngaahi ‘apiakó ‘o vakai’i e tu’unga faka’ilo ‘a e fānaú ‘i he foomu 5 ‘i he ngaahi sivi faka’apiakó. He ‘oku ‘oatu kakato pe ‘a e ngaahi founzá ke fakahoko’aki ‘i he silapá.

20.6 Pea ‘oku ‘i ai ‘a e lau ‘o pehē ‘e ‘ikai lava ai ha me’afua ki he hū ‘a e fanaú ki he Ako Fakatekinikalé (*TVET*). Na’e mahino pe meí he ngaahi fiema’u ke hu ki he Ako Fakatekinikalé ko e lava pe ‘o fakakakato ‘a e fiema’u ‘a e silapa ki he foomu 5 pea tatau ai pē pe ‘e lava pe ‘ikai ‘e tali pe ke hū.

20.7 Fakatokanga’iange ko e ako fakatekinikale he ngaahi kolisí ‘oku kamata he Foomu 4 pea faka’osi he Foomu 5. ‘Oku ngāue’aki pe ‘e he ngaahi akó ‘enau me’afua ke fakahu ‘a e fānaú ki he ako fakatekinikale ka ‘ikai ko e setifiketi foomu 5. Pea ko e ngaahi polokalama ‘a e ako saienisí mo e tekinolosiá, kau ai e Fokololó ‘oku nau tali pe ola e sivi fakaloto’apiako ‘a e ngaahi kolisí he Foomu 5 ka fiema’u.

20.8 Ko e leleitaha hono tuku ‘a e sivi ko ení hangē ko ia ‘oku ‘asi atu ‘i ‘olungá. ‘E lava ‘a e kau faiakó ‘o tokanga ki he ako’i ‘a e fanaú ke mateuteuange ki he foomu 6 kae ‘ikai ko e ako pe ki he sivi. Pea mo e fai ‘a e ngaahi pepa sivi ‘o e ngaahi ta’u kuohilí. ‘Oku toe sai mo ‘eni ki he fakasi’isi’i ‘a e uesia (*pressure*) ki he kau faiakó kae ‘uma’ā ‘a e fānaú akó

20.9 ‘Oku mahino mai foki ko e fili ki he hū ki he Foomu 6 ‘oku ‘ikai ke toki hiki pe he lava he Setifiketi Foomu 5 (*selections criteria*). Ko ia kuo vaivai mo e taumu’a ko eni ‘o e sivi.

20.10 ‘Oku ‘i ai ‘a e tui ‘a e Potungāué ke tau tokanga ki he ako’i ‘a e fānaú pea toki sivi’i pe he foomu 6. ‘E si’isi’iange heni e nofo he akó ko e tō he sivi he Foomu 5 ka nau kei ako pe.

20.11 ‘I he lava ‘a e fakatalanoa (*consultations*) ‘a e Potungāué mo e ngaahi va’a kehekehe (*stakeholders*). Pea mahino mo e ngaahi mo’oni’i me’a ‘oku fakahā atu ‘i ‘olungá na’e fai ai ‘a e Tu’utu’uni ke ngata ‘a e sivi setifiketi Foomu 5. Ko kinautolu na’e ‘ikai ke nau sivi Foomu 5 he ta’u 2022 ka teu sivi foomu 6 he ta’u ni.

20.12 ‘Oku fakatauange pe ‘a e Potungāué ‘e hoko atu ai pe ‘a e fakatalanoa ki he mahu’inga ‘o e founga sivi’i ‘a e ‘iló mo e ‘aonga ‘a e ako ‘a e fānaú. Hangē ko e fakamatala ki he

makatu'unga 21 na'e fai 'a e ngāue ki he foomu 2 ki he silapá mo e sivi (*adjustment*). Pea 'e fakakakato ki he kalasi 1 pea kuo kamata mo e polokalama ...

<010>

Taimi: 1840-1845

Kalake Tēpile: ... polokalama ke toe vakai'i 'a e silapá mo sivi'i 'o e foomu 3 'o a'u ki he foomu 7 ke mahino 'oku taau mo e akó mo e fiema'u 'o e taimí pea 'oku tau fai 'a e founa lelei taha ke tokoni'i 'etau fānaú ke ma'u ha 'ilo mo ha to'onga mo'ui 'e tokoni ki honau kaha'ú.

Fakamo'oni:

- (i) Pepa Fakamo'oni Fika 1 : Ongoongo Tukuatu: "Fakahā 'e he 'Eiki Palēmia 'e 'ikai toe sivi fakapule'anga 'a e Foomu 5."

Makatu'unga 21 'o e Fokotu'u

Losa Hastings: Makatu'unga 21: 'Ikai fai ha tu'utu'uni pea toloi hono fakahoko 'o e "Alanga Fale 'o e Akó" 'a ia ko e Palani Ngāue Fakalakalaka ki he Akó he ta'u 'e 10 ka hoko maí, 2022-2032 (Tonga *Education Strategic Policy Framework 2022-2032*) ko e ta'efiemālie 'a e 'Eiki Palēmia mo e Minisitā Akó ki hono fakakau 'o e lotú pe ko e Tui faka-Kalisitiané 'i he ako mo e fiema'u ke Kalisitiane 'a e Faiako Ma'a Tongá.

'I he 2021 na'e fai ai hono sivi, sivi'i pe *review* 'o e Palani Ngāue ki he Ako (Tonga *Education Policy Framework*) 'a ia na'a ne tataki mai 'a e akó 'i Tonga he ta'u 'e 15 mei he 2004 ki he 2019. Na'e ngaue'aki leva 'a e ola 'o e ngāue ko ení ke fatu'aki e halafononga fo'ou ke ne hoko atu hono tataki e akó 'i he ta'u 'e 10 hono hokó 2022-2032. Ko e ngāue lahi eni pea na'e fakahoko ia 'e he kau mataotao he akó mo e kotoa 'o e ngaahi kupu fekau'aki kotoa 'o e ako 'o a'u ki he kakai e fonuá 'o fou he ngaahi talatalanoa 'o lava ai ke tānaki 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e fakakaukau 'a e Tongá pe ko e hā 'a e fa'ahinga ako 'oku nau faka'amua ke fakahoko ki he fānau 'o e fonuá he vaha'ata'u 'e 10 ko iá.

Na'e lava hono fatu ha halafononga fo'ou he 2022 'o 'iloa ko e "Alanga Fale 'o e Akó" (Tonga *Education Strategic Policy Framework 2022-2032*). 'Oku makehe 'a e halafononga fo'ou he na'e fatu ia 'o fakatefito 'i he fiema'u 'a e Tongá pea kanoloto'aki 'a e ngaahi tefito'i tui faka Kalisitiane – faka'apa'apa, fakatōkilalo, ngāue mateakí, feveitokai'akí, kau kātoa, 'ata ki tu'á, fetaliui'aki, ngāue fakataha mo hono malu'i e tau'atāina 'a e kakaí. Na'e fatu foki 'a e Alanga Fale 'o e Akó 'o fakatefito he ngaahi visone mo e ngaahi faka'amua 'a e 'Uluaki Fā ke hoko 'a Tonga ko ha fonua Kalisitiane, pea ke tui 'Otua hono kakai mo nofo ki he mo'ui faka-Kalisitiané. Na'e fiema'u 'e he 'Uluaki Fā ke fakahoko 'a e akó ko e totonu ia 'a hono kakai, pea ke ma'u 'e he Tongá 'a e ngaahi 'ulungaanga, ngaahi tefito'i tui, 'ilo mo e taukei 'oku taau ke fai'aki hono langa fakalakalaka e fonuá ke a'u ki ha tu'unga ma'olunga 'aupito pea ke lelei ki he kakai kotoa pē.

Ko e kaveinga ngāue 'o e Palani Ngāue ki he Ako na'e makatu'unga ia mei he ngaahi lukuluku fakakaukau na'e 'omai mei he kakai 'o e fonuá 'i he ngaahi talatalanoa na'e fakahoko mo e ngaahi vahefonua kotoa 'o kamata mei Niuafo'ou 'o a'u mai ki Tongatapu. Na'e mahino mei he loto 'o e kakai 'o e fonuá 'enau kei faka'amua ke kei ngaue'aki 'a e ngaahi makatu'unga lalahi ko eni ki he kaha'u, ki he kaha'u 'o e ako ma'a 'enau fānaú: (i) **Lotu mo e tui faka-**

Kalisitiané; (ii) **Fonua** (anga fakafonua mo e lea) pea mo e **Ako**. Ko e visone eni ‘a e ‘Uluaki Fā ‘a ia ‘oku kei tui mo falala ki ai ‘a e kakai ‘o e fonuá ni: “Ko e ‘Otua mo Tonga ko hotau tofi’a” pe ia. Na’e pau leva ke fa’u ‘a e Palani Ngāue ki he Akó ‘o fakatatau ki he ngaahi mo’oni’i me’a na’e ‘omai ‘e he kakai ‘o e fonuá. ‘Oku mahu’inga foki ke fakatokanga’i heni na’e fakahoko mo e talatalanoa mo e ngaahi kupu fekau’aki kotoa ‘o e akó ‘o kau ai ‘a e ngaahi kupu fakahoko atu ka ‘oku ‘ikai ke nau tui faka-Kalisitiané pe ko e kau “tui kehé”. Na’e fiemālie pē ‘a e kau “tui kehe” ko eni ‘o ‘ikai ke nau tokanga ki he kongā fekau’aki mo e tui faka-Kalisitiané. Ko e me’a pē na’a nau tokanga ki ai ko e kongā ‘o e silapá fekau’aki mo hono ako’i ‘o e lea faka-Tongá mo e lea faka-Pilitāniá.

‘I he kakato ‘a e ngāue ‘i Sepitema 2022 na’e fakahū leva ki he Potungāue Akó ke fai ha’anau tu’utu’uni. ‘I he a’u mai ki he ta’u ní 2023 na’e te’eki ai pē ke ma’u ha tala mei he Potungāue Akó. Na’e fai atu ‘a e ‘eke ki he ‘Ofisi ‘o e ‘Eiki Minisitā pea ko e tali na’e ‘omai na’e pehē ‘e he ‘Eiki Minisitā *‘oku ‘ikai ke fiemālie ia ki he palani ngāué he ‘oku fepaki ia mo e Konisitūtoné, koe’uhí ko hono fakakau ko ia ‘o e lotú pe ko e tui faka-Kalisitiané ‘i he akó pea mo e fiema’u ke Kalisitiane ‘a e Faiako Ma’a Tongá, he ‘oku foaki mai ‘e he Konisitūtoné ke tau’atāina ‘a e tokotaha kotoa pē ki he’ene lotú.* Ka ko e loto foki ‘o e kakai

...

<002>

Taimi: 1845-1850

Losa Hastings: ... ‘o e fonua, na’e hā mai ‘i he’enua ngaahi fakakaukau mo e faka’amu ki he ako ‘enua fanau ke kei fataki pē visone ‘a e ‘Uluaki Fā, pea ke makatu’unga ‘a e ako ‘i he ngaahi tefito’i tui fakakalisitiane mo faiako’i ‘e ha kau faiako ‘oku nau ma’u ‘a e naunau ‘o e mo’ui fakakalisitiane.

Ko e fehu’i ke tau fai, pē ‘oku fakapotopoto nai mo fakakalisitiane ‘a e tu’utu’uni ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā, ko e fē leva ‘a e ‘Otua mo Tonga ko hoku Tofi’a, ‘oku tau polepole ai ko e moto ‘o e fonua. Ko e fa’ahinga ako fēfē leva ‘e fatu ma’a e kaha’u ‘o e fonua ka to’o ‘a e lotu mei he ako. Ko ha fa’ahinga taki lelei nai eni ma’a Tonga, ha taki ‘oku ne ta’efiemālie ki he ‘alu fakataha ‘a e lotu mo e ako, ‘oku kau eni ‘i he fakakaukau ta’efakapotopoto mo’oni ‘oku tau polepole hotau fonua pea tau tala ki māmani ko e fonua lotu ‘a Tonga ni. ‘Oku ‘ikai ke toe veiveiua ‘a e hoko ‘a e lotu ko e ‘elito mo e moto ‘i he mo’ui ‘a e Tonga, ka ko e hā kuo ‘ai ai ke to’o ‘a e lotu mei he halafononga ‘o e ako, ‘oku ‘i ai ‘a e manavasi’i na’a to’o ‘a e lotu pea fetongi ‘aki ia ha fa’ahinga tui kehe mo ha ngaahi fakakaukau fakapo’uli mo ta’efakakalisitiane.

‘Oku tau ‘i he kuonga faingata’a pea lahi hono ngaahi pole mo hono ngaahi ‘ahi’ahi, ‘o tu’u ta’epau ai ki he kaha’u ‘o ‘etau fanau. ‘Oku tau lotua ‘a e fonua ke malu’i mo haofaki’i mei he ngaahi faingata’a ‘o e fononga’anga, pea tau tui ta’etoeveiveiua ko e lotu pē hotau hao’anga. Ka ko e ha kuo ‘ai ai ke to’o ia mei he ako, ko hai nai ‘i he Fale ‘Eiki ni ‘oku tui ki hono to’o ‘o e lotu mei he halafononga ‘o e ako. ‘Oku ‘oatu heni ‘a e pole ki ha taha ‘oku tui ki he faikakaukau ko eni ke ne fakahā mai ‘oku ‘ikai ke loto ke fakakau ‘a e lotu he palani ngāue ki he ako. ‘Oku ‘oatu ‘a e pole tatau ki he Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, ko hai ‘oku tui ki he fokotu’u ko eni, pea me’a hake ‘o me’a mai ke mea’i ‘e he Falé.

‘Oku ‘i ai ‘a e manavasi’i na ko e kamata’anga nai eni ‘o ha kuonga fo’ou ke liua ai ‘etau tui fakakalisitiane kae fakahū mai ‘a e ngaahi tui kehe mo ha ngaahi fakakaukau ta’efakalotu mo ta’efakakalisitiane ke fakalele ‘aki ‘a e Pule’anga mo e fonua. ‘Oku ‘ia kitautolu ‘i he ‘aho ní

‘a e mafai ke tau ta’ofi kei taimi ‘a e hū mai ‘a e ngaahi fakakaukau ta’efakapotopoto mo holoki fonua ko eni. Ko kitautolu eni ‘oku ‘uluaki laine malu’i ‘o fakafalala mai ki ai ‘a e fonua, pea ka tau ta’etokanga heni, ko hai ‘e ‘eke ki ai ‘etau ta’e-faifakapotopoto hotau fatongia, ‘oku pehē ‘e he Folofola, ‘e ‘eke ki he fanau pea hokohoko atu ki hono 3 mo e 4 ‘o e to’u tangata, tau fili fakapotopoto.

Ngaahi Fakamo’oni ki he Makatu’unga Fika 21.

1. Tohi Fakamatala meia Dr. ‘Ana Maui Taufe’ulungaki ‘aho 6 ‘o Sune, 2023.

Tali Palēmia ki he Makatu’unga 21 e Fokotu’u

Linda Filiiai: Tali.

21.1 Ko e tu’utu’uni ki he toloi hono fakahoko ‘o e langa fale ‘o e ako, pē ko e palani ngāue fakalalakalaka ki he ako ‘i he ta’u ‘e 10 ka hoko mai, 2022/2032 ‘oku makatu’unga ia mei he tokanga mavahe ‘a e ‘Eiki Minisitā mo e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue, ke ‘oua na’a fepaki ha fokotu’u mo e Konisitūtone ‘o Tonga, pea ke vakai’i ‘a e tau’atāina foki ‘a e fenāpasi, fepoupouaki mo e taumu’a taha ‘a e ngāue mahu’inga ni.

21.2 ‘Oku kei taukave’i mālohi ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘o e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue, ‘a e mahu’inga ke kei fakahoko ‘etau fakaola ‘o e maama ‘o e ako, ‘i he malumalu ‘o e Konisitūtone mo fakatatau ki he Lao ‘o Tonga. ‘Oku kei poupu ai pē ‘a e ‘Eiki Minisitā mo e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue, ke kei kāfataha ‘a e ako mo e lotu ‘i he taki maama hotau fonua ‘o fakatatau mo e Konisitūtone ‘o Tonga, ‘oku fakahoko eni ‘i he ngaahi ako kotoa ‘i Tonga ni, pea ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ke ta’ofi ai.

21.3 Na’e fatu ‘a e Konisitūtone ‘e he ‘Uluaki Fā ‘o foaki ‘a e ngaahi tau’atāina ma’a e kakai ‘o e fonua, ‘oku fokotu’u ai ‘i he kupu 5 ‘o e Konisitūtone ke tau’atāina pea ‘oku ngofua mo ‘atā ki he tokotaha kotoa pē ke fai ‘enau lotu mo tauhi ‘a e ‘Otua ‘o hangē ‘oku nau lotu ki ai, pea ‘o hangē ‘oku tala ‘e honau konisēnisi pea ke fa’a fakataha fai ‘enau lotu, ‘i he ngaahi potu ‘oku nau tu’utu’uni ki ai. Ka ‘e ‘ikai ngofua ke me’a ngāue’aki ‘a e tau’atāina ni ke fai ‘a e ngaahi me’a ‘oku kovi mo fakalielia pē lau ki he lotu ‘a e ngaahi me’a ‘oku ‘ikai hoa mo e lao mo e melino ‘a e fonua.

21.4 ‘I he maa’imoa fokotu’u ako ‘a e ‘Uluaki Fā na’e uho ‘aki ‘a e mahu’inga ke fononga fakataha ‘a e ako mo e lotu, ka ‘e kei tau’atāina pē ‘a e kakai ki he’enau lotu. Na’a ne ‘Afio’i ‘e ...

<005>

Taimi: 1850-1855

Kalake Tēpile (Tali): ...‘E ‘auha hono kakai he masiva ‘ilo pea hā ko hono finangalo ke ‘inasi ‘a Tonga ni kotoa he maama ‘o e ako mo hono faiako’i ‘o tatau ai pe pe ko e hā e fa’ahinga lotu ‘oku fili tau’atāina ki ai ha taha. Ko e langi mama’o mo e maama faka’otua na’e tongi’aki ‘a e maa’imoa ‘a e ako pea fatu’aki ‘a e Konisitūtone.

21.5 Ko ia ai ‘oku fakapotopoto mo fakalotu ‘a e tu’utu’uni ke fakatatau ‘a ‘etau tauhi ‘a e ako mo e lotu ki he Konisitūtone mo e Lao ‘o Tonga.

Ko hotau polepole‘anga ia ‘i he‘etau moto ‘Otua mo Tonga ko hoku tofi‘a ‘a e ‘inasi ‘a e tokotaha kotoa ‘i he fonua ‘i he maama ‘o e ako mo hono ako‘i ‘o ‘ikai fakangatangata koe‘uhí ko ha lotu ‘oku fili tau‘atāina ki ai.

21.6 Na‘e te‘ekiai pea ‘oku ‘ikai ha fokotu‘utu‘u ‘a e Pule‘anga ke to‘o ‘a e lotu mei he ako ‘e kei faka‘apa‘apa‘i he Pule‘anga mo e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue ‘a e tui fakalotu ‘a ha tokotaha ako pe faiako ‘oku kei faka‘inasi‘aki ha faingamālie tatau ki he ako he ko e ‘ulungaanga faka-‘Otua ‘a e ‘ofa mo e tauhi vā kuo tau tofanga he koloa ‘o e ‘ilo mei he kau ako mo e kau faiako na‘e ‘ikai ke tau tatau ‘etau tui fakalotu ka na‘a nau vahevahe ‘a e talēniti mo e maama na‘a ma‘u ke ‘inasi ai ‘a kitautolu hako tupu ‘a e fonua pea ‘oku kei hokohoko pehē ‘o a‘u mai ki he lolotonga ni.

21.7 ‘Oku kei faka‘atā ‘e he Pule‘anga ‘i he ngaahi ako‘anga ke ‘i ai ha faifekau pe tauhilotu ke tokanga‘i pea mo faka‘atā ‘a e taimi ke ‘a‘ahi ki ai ha kau takilotu pe kāinga lotu he uike kotoa pe. ‘Oku ‘ikai ha me‘a ke ta‘ofi eni ‘oku kei lele lelei ‘a e ngaahi polokalama lotu mo e fakafeohi ‘a e ngaahi ako‘anga ‘o hangē ko e kautaha lau tohitapu (*scripture union*) kae ‘uma‘ā ‘a e ngaahi kalasi tauhi kakai (*pastoral care*) ‘i he ngaahi ako‘anga ‘e ni‘ihi.

21.8 ‘I he‘ene pehē ‘oku ‘ikai pea ‘e ‘ikai ke fokotu‘utu‘u ako ‘a e Pule‘anga ke ta‘ofi ha ni‘ihi ko ‘enau taukei mo e ‘ilo ‘e tokoni ki hono ako‘i ‘a e kakai ‘o e fonua ‘o tatau ki he tokotaha tonga pe mei muli. Ko e maama ia ‘oku fatu‘aki ‘a e hala fononga ke ‘inasi kātoa ‘i he ako ‘i Tonga ni pea hangē ko e kaveinga fakamāmani lahi e langa fakalalakaka tu‘uloa fika 4 (*SDG 4*) ke fakapapau‘i ‘oku a‘usia e taha kotoa ‘a e tu‘unga taau ‘o e ako mo faka‘ai‘ai ‘a e mo‘ui faingamālie ako ki ha fa‘ahinga taha pe ‘oku ne fiema‘u.

21.9 ‘I he fakatalanoa ki he tokotaha na‘e kau ki he ngāue langa fale ‘o e ako na‘e fakahoko ai ‘e he Minisitā Ako ‘a ‘ene tokanga mavahe na‘a ‘oku fepaki mo fehangahangai ha fokotu‘u hangē ko e pau ke kalisitiane ‘a e faiako kotoa pe mo e Kupu 5 ‘o e Konisitūtone ‘a Tonga ki he totonu mo e tau‘atāina ha tokotaha ako pe faiako ‘o hangē ko ia ‘oku fakamatala atu ‘i ‘olunga.

21.10 ‘Oku ‘ikai ko e faiako kotoa pe ‘i Tonga ni ko e kalisitiane neongo ‘oku nau kau ki he tui fakakalositiane ko e fili tau‘atāina ia ‘a e tokotaha ki he‘ene mo‘ui (*free will*) pea ‘oku ngāue‘aki ia ko e ‘uhinga ke ta‘ofi ia ai mei he faingamālie ako pe faiako ‘i Tonga ni. Ko e laumālie ia ‘o e Konisitūtone ‘oku fakamalumu ‘a e ako mo e lotu.

21.11 Na‘e toe ma‘u foki he potungāue ‘a e fale‘i fakalao ‘oku fakamahino ‘e ‘ikai lava ke fa‘u ha lao pe tu‘utu‘uni ngāue (*policy*) ‘e fakangatangata ai ha faingamālie mo ha taha ke ako mo faiako koe‘uhí ko ha‘ane tui fakalotu he ‘e fehangahangai ia mo e Kupu 5 ‘o ‘etau Konisitūtone.

21.12 ‘Oku kei fakahoko ‘e he Potungāue Ako mo e Ako Ngāue ‘a hono vakai‘i tau‘atāina (*independent review*) ki he Palani Fakaangaanga ko e Alanga Fale ‘o e Ako (*Tonga Education Strategic Policy Framework TESPf*) 2022-2032 pe ‘e toe fiema‘u ha liliu pea toki tali. Kuo ‘osi fokotu‘u ‘a e timi ke nau fakahoko ‘a e ngāue ni pea ‘oku kei fakapapau‘i ‘a hono fakapa‘anga kae toki fakahoko ‘a e ngāue ni.

21.13 Ko e ngaahi ngāue ko eni ‘oku lave fakapatonu ki he ngaahi tafa‘aki kehekehe ...

Taimi: 1855-1900

Linda Filiai : ...’o e ako, pea ‘oku fiema’u ke vakai’i fakalūkufua kinautolu ke mahino ‘oku nau taumu’a taha pea fenāpasi, pea ‘e lava ke ngāue pea mo fakapapau’i ‘oku nau fepoupouaki. ‘E lava heni ‘o liliu pē fakalelei’i ‘a e ngaahi ngāue ‘oku fenāpasi mo fepoupouaki. Ko e ngāue angamaheni pē ia ‘a hono toe vakai’i ha ngāue kuo fakahoko.

21.14 ‘Oku kau heni mo e ngaahi ngāue kehe na’e fai ‘e he Potungāue ke fakapapau’i ‘oku nau fepoupouaki, fenāpasi mo taumu’a taha *consistent, compatible and aligned* ke hoko ko ha halafononga ma’a e Potungāue ‘i hono tokangaekina ‘a e To’utupu ‘o Tonga. ‘Oku kau foki ‘a e ngaahi ngāue kehe ko eni ‘a e saati folau ke vakai’i ‘a e ola *assessment framework* lava kongā kimui 2022 saati folau ki he silapa (*Curriculum Framework*). Ne lava kamata eni he 2023 ‘analaiso e sekitoa ‘o e ako *Education Sector Analysis* pea mo e liliu faka’ilekitulonika *digital transformation framework*.

21.15 Ko e ola hono vakai’i tau’atāina ‘e lava ke fakahoko ai ‘a e fakalelei mo fakapapau’i mo tali ‘a e palani ta’u ‘e 10 ma’a Tonga ‘i he tafa’aki mahu’inga ko ia ‘o e Ako mo e Akongāue.

21.16 : ‘I hono fakama’opo’opo ‘oku kei poupou ai pē Minisitā mo e Potungāue ke huluhulu fakataha e maama ‘o e Ako mo e Tūhulu ‘o e Lotu ‘i he malumalu ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga. ‘Oku tau kei mateaki’i ‘a e fefaka’apa’apa’aki, tauhi vā, feveitoka’i’aki, mo e lototō pea mo e fiema’u ke tauhi ‘eni ‘e he kau ngāue ‘a e Potungāue kae ‘uma’ā ‘a e fānau ako.

21.17 Pea ko e ngaahi palani mo e fokotu’utu’u ki he halafononga ‘o e Ako ke kei fakapapau’i ‘oku tau’atāina ke a’usia ‘e he taha kotoa ‘a e tu’unga taau ‘o e ako mo faka’ai’ai e mo’ui faingamālie ako ki ha fa’ahinga taha pē ‘oku ne fiema’u, pea ke fakapapau’i ‘oku fepoupouaki, fenāpasi pea mo taumu’a taha, he ko e kāpasa folau ia ki he kaha’u ‘a hotau ki’i fonua ni.

21.18 Ke toloto monū’ia ‘a e ‘atamai kotoa fakamo’oni (i) Pepa fakamo’oni fika 1 tali ki he tohi meili faka’ilekitulonika ki he Alanga fale ‘o e Ako *TESPF*.

Fakamo’oni

(i) Pepa Fakamo’oni Fika 1: "Tali ki he tohi meili faka’ilekitulonika ki he Alanga Fale ‘o e Ako (*TESPF*)”

Makatu’unga 22 ‘o e Fokotu’u

Losa Hastings: Makatu’unga 22 : ‘Univesiti Fakafonua ‘a Tonga ‘ikai ke lesisita he Poate Fakafonua ki he Ngaahi Fakamo’oni mo e Fakamafai’i Ako ‘a Tonga, Tonga *National Qualification and Accreditation Board*. Pea fokot’u ‘a e ‘Univesiti lolotonga ‘oku te’eki ai maau ha fokotu’utu’u pau ki hono fakamafai’i mo fakamo’oni ‘a e ngaahi polokalama ako. ‘Oku ai ‘a e hoha’ā ‘a e kakai ‘o e fonua ki he tu’unga ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e ‘Univesiti Fakafonua ‘a Tonga ‘o fekau’aki eni mo e ngaahi Polokalama Ako he kuo fakamo’oni’i mo fakamafai’i. Ko e ngaahi polokalama foki ‘oku fakahoko he ‘Univesiti ko e ngaahi polokalama pē ia na’e fakahoko angamaheni he ngaahi Ako’anga ko ia na’e fakatahataha’i ke fa’u ‘aki ‘a e ‘Univesiti. Ko e ngaahi polokalama ‘a e Kolisi Fakafaiako, Tonga *Institute of Education* Ako’anga Ma’olunga ange, Tonga *Institute of Higher Education*, Ako’anga Saienisi mo e Tekinolosa Tonga *Institute of Science and Technology* Ako’anga Folau Tahī, Tonga *Maritime Polytechnical Institute*, mo e ‘Apiako Neesi Kuini Salote *School of Nursing*. Ko e ngaahi

polokalama pē 'e ni'ihina'e 'osi fakamafai'i *accredit* 'e he Potungāue Poate Fakafonua ki he Ngaahi Fakamo'oni mo e Ngaahi Fakamafai'i Ako 'a Tonga Tonga *National Qualifications and Accreditation Board TNQAB*. 'A ia ko e sino fakalao ia ke ne fai hono fakamo'oni'i mo fakamafai'i e ngaahi ako kotoa hili 'a e ako Kolisi.

'Oku 'i ai leva 'a e ngaahi Polokalama Ako 'oku te'eki ai ke fakamafai'i 'e he *TNQAB* mo e ngaahi polokalama na'e 'osi fakamafai'i ka kuo fuoloa e 'osi 'o 'ikai toe 'aonga *expired* 'a e ngaahi fakamafai'i ko ia. Pea 'oku te'eki ke fakafou. 'Oku mau ma'u heni 'a e kupu 12(1) 'o e Lao ki he Poate ki he Ngaahi Fakamo'oni mo e Fakamafai'i Ako Fakafonua 'a Tonga Fakatonutonu 2020. 'Oku 'osi ma'u foki mo e fakamo'oni 'oku te'eki ai ke lesisita 'e he Poate ki he ngaahi fakamo'oni mo e fakamafai'i fakafonua 'a Tonga, 'a e 'Univesiti ke hoko ko ha fakahoko'anga Ako mo e Akongāue 'o maumau ai 'a e Kupu 10 'o e Lao ki he Poate ki he Ngaahi Fakamo'oni mo Fakamafai'i Ako Fakafonua 'a Tonga Fakatonutonu 2020. Ko e hā leva na'e fokotu'u ai 'a e 'Univesiti lolotonga ia 'oku te'eki ai ...

<008>

Taimi: 1900-1905

Losa Hastings: ...

1. Tohi Fehu'i Fika 36/2023 ki he 'Eiki Palemia, 'aho 31 Mē 2023 [te'eki ma'u mai ha tali]
2. Tohi mei he *CEO TNQAB (Ref:16/4 291)*
3. Lao 'o e Poate Ki he Ngaahi Fakamo'oni mo Fakamafai'l Ako Fakafonua 'a Tonga (Fakatonutonu 2020).

Tali Palēmia ki he Makatu'unga 22 e Fokotu'u

Linda Filiai: Tali.

22.1 Ko e 'Univesiti Fakafonua 'a Tonga (Tonga National University) na'e fokotu'u (established) 'i he Lao 'Univesiti Fakafonua 'a Tonga 2021.

22.2 KO e kupu 4: Fokotu'u 'o e 'Univesiti

(a) 'Oku fokotu'u heni 'a e 'Univesiti Fakafonua 'a Tonga.

(b) 'I he kamata ngaue'aki ^G a e Lao' ni, kuo pau ki he ngaahi ako'anga 'a e pule'anga 'oku 'iloa ko e—

(i) Kolisi Fakafaiako (Tonga *Institute of Education*);

(ii) Ako'anga Ma'olungaange (Tonga *Institute for Higher Education*);

(iii) Ako'anga Saienisi moe Tekinolosia (Tonga *Institute of Science and Technology*);

(iv) Ako'anga Folautahi (Tonga *Maritime Polytechnic Institute*);

(v) 'Apiako Neesi Kuini Salote (Queen Salote *Institute of Nursing and Allied Health*); mo e

(vi) 'Apiako Polisi (Tonga Police College), ke fakataha'i mo ngāuc ko ha sino 'e taha pea kuo pau ke fokotu'u 'a e 'Univesiti koe'uhi ko e ngaahi taumu'a 'o e Lao' ni.

22.3 Ko ia 'Oku 'ikai maumau 'a e Kupu 10 'o e Lao 'o e Poate Ki He Ngaahi Fakamo'oni mo Fakamafai'i Fakafonua 'a Tonga (*TNQÄB*) he 'Oku fokotu'u^G a e 'Univesiti' ni ' i he malumalu 'o e Lao', hange ko ia^G oku 'oatu 'i 'olunga'.

22.4 'Oku natula kehe 'a e 'Univesiti ko 'eni, 'o 'ikai fokotu'u ko ha kautaha ka 'Oku fokotu'u ia he Lao' hange ko ia 'Oku hä atu ' i 'olunga ko e 'Univesiti. 'Oku natula pehe' ni mo e ngaahi 'Univesiti Fakafonua kehe 'i he ngaahi fonua Pasifiki' pea kau ai 'a e 'Univesiti 'o e Pasifiki Tonga. Ko e lao foki ki he 'Univesiti Fakafonua 'a Tonga na'e fa'u pea vakai'i 'a e ngaahi lao pe 'o 'ikai ngata pe 'i he Pasifiki' kae kau mo e ngaahi feitu'u kehe hono vakai'i 'o toki fa'u ai 'a e Lao 'Oku fakakaukau taau mo Tonga' ni.

22.5 Ko e ngaahi ta'umu'a 'o e 'Univesiti:

(a) fakatolonga, fakaloloa mo tufaki 'a e 'ilo 'i Tonga 'i ha faiako'i, fekumi, sikolasipi, ngäue fale'i pe ha ngaahi founa kehe;

(b) fakahoko ha ngaahi ako ngäue faka'ekatemika, fakatekinikale mo fakangäue pea hokohoko atu 'a e ako 'Oku tali ui mo taau ki he ngaahi fiema'u 'a e kakai 'o Tonga;

(c) lehilehi'i mo fakafaingofua —

(i) 'a e ako 'o e lea mo e tukufakaholo faka-Tonga pea mo e ngaahi me^s a 'Oku felave'i mo eni; mo

(ii) fekumi ki he ngaahi leseni 'e felave'i pe mahu' inga ki Tonga;

(iii) Ma'ama'a ange;

(d) Faingamalie ke fai e ngaahi ako' ni i Tonga ' ni pe.

22.6 Fakatokanga'i ange 'oku 'osi 'i ai 'a e 'Univesiti Fakafonua 'a Samoa, Fisi, Solomone, Papua Niukini mo Vanuatu. 'Oku kau 'a Tonga' ni he fakamuimuitaha he ngaahi fonua 'o e Pasifiki ke fokotu'u 'ene 'Univesiti Fakafonua' neongo ne Iahi pë 'a e ngäue ne 'osi fakahoko he kuohili, 'o kau ai mo e fokotu'u 'a e ngaahi sino 'oku 'asi atu 'i 'olunga'.

22.7 KO e ngäue 'eni ne tokateu pea' ne ngäue'i mai 'e he kakai mataotao he kuohili pea ko hono toki fakakakato pë 'eni. 'Oku ui 'e he Pule'anga ke tau ngäue fakataha 'o poupou'i 'a e maa'imoa^f ni.

22.8 KO e ngaahi polokalama ako 'a e sino ko 'eni 'oku tanaki 'o fakatahataha'i ke hoko ko e

■ 'Univesiti', na'e 'osi tali 'a e ni'ih^G e he Poate ki he Ngaahi Fakamo'oni mo Fakamafai'i Fakafonua 'a Tonga Poate ki he Ngaahi Fakamo'oni mo Fakamafai'i Fakafonua 'a Tonga pea na;e 'i ai 'a e kongā ne kei fai e ngäue ki ai. 'Oku tatau pë 'eni mo e ngaahi ako kehe. Pea 'i hono fakatahataha'i mai 'a e ngaahi sino ko 'eni ki he 'Univesiti', 'oku omai ai pë 'enau ngaahi polokalama ako, ^G a ia 'oku 'i ai e kongā kuo 'osi fakafo'ou, pea kongā 'oku kei fai e ngäue ki ai ke fakakakato. Ko e founa ngaue angamaheni pë 'eni he 'oku kei fengäue'aki pë 'a e Poate ki he Ngaahi Fakamo'oni mo Fakamafai'i ...

■ <009>

Taimi: 1905- 1910

Linita Filiiai: ... Fakafonua 'a Tonga mo e 'Univesiti ke fakakakato 'a e ngaahi fiema'u. 'Oku tatau pē 'eni moe ngāue 'a e Poate ki he Ngaahi Fakamo'oni mo Fakamafai' i Fakafonua 'a Tonga mo e ngaahi sino 'oku nau ngāue mo e ngaahi Ako Ma'olunga ange' (*tertiary*).

22.9 'Oku ofi ki he toko 2000 'a e fānau ako he 'Univesiti Fakafonua 'a Tonga. 'Oku 'i ai 'a e faka'amu ke ngāue'aki 'etau kau ngāue kuo nau 'osi mei he ngaue faka-Pule'anga pē Sekittoa Taautaha' kae'uma'ā 'a e kau Tonga mei muli ke ngāue 'i he 'Univesiti koe'uhi ko honau ngaahi taukei mo e 'ilo ngāue.

22.10 Ko e faingamalie eni ki he Sea mo e hou'eiki memipa 'o e Fale Alea, ke tau ngāue fakataha ke tokoni ki he taumu'a laulotaha na'e fokotu'u ai 'a 'etau 'Univesiti Fakafonua.

Fakamo'oni

i. Lao ki he 'Univesiti Fakafonua 'a Tonga 2021, Konga II, Kupu 4 (1), (2), (3)

<https://wago.gov.t0/c/ns/i.na.zes/LEGISLAT'10N/PIUNCIPAL/2021/2021->

[0202/LaokiheUnivesitiFakafonuaaTonga2021_1x.pdf](https://wago.gov.t0/c/ns/i.na.zes/LEGISLAT'10N/PIUNCIPAL/2021/2021-0202/LaokiheUnivesitiFakafonuaaTonga2021_1x.pdf)

Makatu'unga 23 'o e Fokotu'u

Losa Hastings: Makatu'unga 23

'Ikai ke fakahoko 'e he Pule'anga 'a e tufa 'a e maama sola, tangike vai moe tu'u'anga satelaite 'I he founa 'oku 'ata ki tu'a mo taau.

'Oku hā 'i he Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue Fakamatala'ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokangaekina Ngaahi Fakatamaki, 'Atakai, Fetu'utaki, Feliuliaki 'a e 'Ea 2021 2022, peesi 115, 213, 226 pea moe Fakamatala Patiseti 2023-2024, peesi 17 'a e me'a'ofa ko ia mei he Lepapulika^G o e Kakai 'o Siaina, ko e maama sola, pea pehe foki ki he tokoni ngaahi tangike vai. Fakata'u ki he Lipooti pea moe Fakamatala Patseti, ko e maama sola 'e 250 pea moe tangike vai 'e 8576. 'Oku kau ai pea moe ngaahi tu'u'anga satelaite 'e 50.

'Oku a'u ki he 'aho ni, 'oku te'eki ke lipooti kakato ki he Fale Alea 'e he Pule'anga 'a e founa na'e tufa 'aki pea moe ngaahi feitu'u na'e tufa kia, 'i he hili 'a e ngaahi fakafehu'i, 'i he talanga 'a e Fale Alea. Ka 'i he taimi tatau, 'oku ha mai mei he ngaahi Lipooti Fakavahenga, 'a hono 'eke 'o e maama sola pea moe tangike vai. Na'e fai hono faka'eke 'i he Fale Alea 'a e ngaahi tu'u'anga satelaite mo hono tufa, ka na'e 'ikai ke 'omai 'e he Pule'anga ha tali kiai.

'Oku ho'ata mai leva 'a e founa tufa 'oku 'ikai ke taau, 'ikai ke 'ata kitu'a pea 'ikai ke mahino koeha 'a e makatu'unga na'e fakahoko 'aki 'a e tufa. Ko ha Pule'anga lelei, tene fokotu'u 'a e ngaahi makatu'unga ki ha ngaahi tokoni pehe, pea mo ha founa tufa 'oku taau pea mo 'ata kitu'a.

'Oku 'i ai 'a e ngaahi fāmili Iahi 'oku te'eki ai kenau ma'u ha tangike vai ki ha'anau vai inu, pea 'oku 'iai moe ngaahi kolo Iahi 'oku nau kei tali ke 'oange ha'anau maama sola ki honau hala 'oku kei fakapo'uli, 'o hange ko ia 'oku ha mai 'i he ngaahi lipooti Fakavahenga 'o e 'A'ahi Faka-Fale Alea. ko e satelaite 'oku mahu'inga ki he fakalakalaka mei he ngaahi vahe motu, kau ai 'a e ako, pisinisi moe fetu'utaki moe muli moe ngaahi maketi. Kapau leva 'oku 'ikai ke lava 'e he Pule'anga 'o fai fakalelei 'a e fatongia ki he tufa 'o e ngaahi tokoni ko'eni, pea 'oku ne maumau'i leva 'a e ngaahi akonaki 'o e fakalele pule'anga, ki he vahevahe taau moe fai fakapotopoto.

Na'e 'oatu foki 'a e tohi fehu'i ki he tufa ko'eni 'o e ngaahi koloa ko'eni mei he tokoni, ki he 'Eiki Minisita, pea oku ha mai mei he tali 'a e 'Eiki Minisita, 'a e 'ikai ke vahevahe taau 'a e ngaahi koloa ni, 'o lahi ki he ngaahi feitu'u 'e ni'ihī kae si'isi'i 'a e ngaahi feitu'u 'e ni'ihī, pea ko e tupunga ia 'a hono faka'eke 'i he Fale Alea.

Ngaahi Fakamo 'oni ki he Makatu 'unga Fika 23

1. Lipooti Fakata'u Fakamatala'ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokangaekina Ngaahi Fakatamaki, 'Atakai, Fetu'utaki, Feliuliuaki 'a e 'Ea, 2021-2022, peesi 111, 219, 235;
2. Fakamatala Patiseti 2022-2023, 17;
3. Tohi Fehu'i, 'aho 13 Ma'asi, 2023 moe Tali mei he 'Eiki Minisita ki Fakamatala'ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokangaekina Ngaahi Fakatamaki, 'Atakai, Fetu'utaki, Feliuliuaki 'a e 'Ea, 31 Ma'asi 2023.

Tali Palēmia ki he Makatu'unga 23 e Fokotu'u

Linita Filiai: TALI

23.1 'Oku 'ikai ke mo'oni 'a e ngaahi makatu'unga mo e tukuaki'i ko'eni. Ko e tufotufa 'o e ngaahi koloa ko'eni, na'e fakahoko ^s o fakatatau ki he ngaahi taumu'a mo e ngaahi tu'utu'uni ngaue, pea pehee ki he ngaahi faka'amu 'a e Ngaahi Fonua mo e Ngaahi Kautaha na'a nau me'a'ofa'aki mai 'a e ngaahi koloa ko'eni.

23.2 Ko e tefito 'o e ngaahi ...

<010>

Taimi: 1910-1915

Linda Filiai: ... taumu'a 'a hono tufotufa atu 'a e ngaahi koloa ni, 'oku kau ai 'a e fiema'u

vivili mo e ‘aonga fakalukufua ki he komiunitī mo e koló, vāhengá mo e fonuá. ‘Oku fakahoko mai pē foki eni ‘i he ngaahi tohi kole mei he kau Fakafofonga Fale Aleá, kau Pule Fakavahe, kau ‘Ofisa Kolo pea pehē ki he ngaahi kulupu fakakolo pea mo e fakatautaha pē.

Ko e ngaahi fakamatala ‘eni ki he ngāue na’e fakahokó:

Poloseki maama sola

23.3 Ko e poloseki maama halá fakalele mei he la’ā pe ko e solá ‘oku fakahoko ia ‘e he Va’a Ma’u’anga Iví ‘a e Pule’angá (*Department of Energy*) ‘oku fakamalumu ‘i he Potungāue MEIDECC pea ‘oku nau fakapa’anga, pea ‘oku fakapa’anga ia ‘e he Pule’anga Siainá.

23.4 Ko e ngaahi taumu’a tefito ‘o e poloseki ko ‘ení ‘oku kau ai ‘a e:

- (a) tu’u mateuteu ‘a e fonuá ki ha fakatamaki fakaenatula.
- (b) tokoni ki hono fakasi’isi’i hono tutu ‘o e loló ‘i hono fo’u pe fakatupu ‘o e ‘uhilá, ‘i hono tau’i e ngaahi nunu’a ‘o e feliuliuaki ‘a e ‘eá ‘oku uesia tamaki ai hotau ki’i fonuá.
- (c) fiema’u vivili ki ha maama hala fakatautaha tautefito ‘oku nofo mama’o mei he halanga taki ‘uhilá.
- (d) fiema’u vivili ki he ngaahi komiunitī pe fakakulupu mo e
- (e) fiema’u vivili ki he ngaahi ‘api ako mo e ngaahi ‘api siasí.

23.5 Na’e kamata ‘a e poloseki ko ení ‘i he ta’u 2015 pea na’e kamata’aki ‘a e maama hala sola ‘e 1500 pea na’e tufotufa kotoa ‘eni ‘o fakatatau ki he ngaahi taumu’a mo e tu’utu’uni ngāue ‘oku hā atu ‘i ‘olungá ‘i Tonga ni kātoa.

Tu’unga lolotonga

23.6 ‘I he ta’u 2022 na’e toe ‘omai ‘e he Pule’anga Siainá ‘a e to e fo’i maama hala sola ‘e 250 ko hono hoko atu ia ‘a e poloseki na’e kamata’i ‘i he 2015.

23.7 Ko e ngaahi maama hala sola ko ‘ení na’e ‘omai ia mo e faka’amu ke tufotufa ‘o kau ai ‘a Ha’apai, ‘i he’enu fengau’aki fakakolomu’a pē *sister city* ‘o tānaki atu ki he ngaahi taumu’a ngāue ‘i ‘olungá.

23.8 Na’e tali pē ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘a hono talaki pē pea faitohi mai ki he Pule Ngāue pe Potungāue pe ko e CEO eni ‘a e ngaahi fiema’u pea toki tufotufa leva ‘o fakatatau ki he ngaahi taumu’a ngāué.

23.9 Na’e fakama’opo’opo leva ‘e he Va’a Ma’u’anga Iví ‘a e ola ‘o e tufa na’e fakahoko ‘o fakakolo leva ‘a ia ‘oku hā atu ‘i he tēpile tānaki.

23.10 ‘I hono fakakātoá ‘oku hā mai ‘a e ola lelei ‘o e poloseki ko ení pea lahi ‘a e ngaahi tohi kole ‘oku kei a’utaki mai pē ka na’e ‘i ai pē ‘a e femahino’aki mo e Pule’anga tatau, ‘e kei hokohoko atu pē ‘enu tokoni mahu’inga ko ení ke fakakakato mo hokohoko atu ai pē ‘a e poloseki ko ení he kaha’ú.

Poloseki fakafonua ki hono fokotu’u ‘a e ngaahi tangikē vai.

23.11 Ko e vai ko e taha ia e ngaahi koloa mahu'inga 'aupito mo e fiema'u tefito ki he fāmili mo e ngaahi sekitoa kehekehe 'etau nofo he fonuá ni.

23.12 Ko e taha e ngaahi taumu'a ngāue 'a e Pule'angá ki he kakai 'a e fonuá ko hono fakapapau'i 'oku ma'u ha ma'u'anga vai 'oku ma'a, malu mo lahi fe'unga he taimi hono kotoa.

23.13 Na'e ma'u he Pule'angá e fakamatala mei he tohi kakai 'a Tonga 'i he ta'u 2016 (Tonga *Census 2016*) ki he ngaahi 'api nofo'anga ne lahi hake he nima-afe 'i Tongá ni mei Tongatapu, Vava'u, Ha'apai, 'Eua mo e Ongo Niuá, 'oku te'eki ke nau ma'u ha tangikē vai pe tākaki'anga vai ki he inú.

23.14 Koe'uhí ko e fiema'u vivili ko ení, na'e tukupā ai 'a e Pule'angá ke faka'ilonga'i e Poloseki Fakafonuá ki hono fokotu'u 'a e tangikē vai (*National Water Tank Project*) 'i he taumu'a ke tokonia 'a e kakai 'o e fonuá. Ko e poloseki ko ení na'e faka'ilonga'i hono kamata'i 'i 'Okatopa 2020, pea na'e ngāue 'a e Pule'angá ke kumi e pa'anga ke fokotu'u e ngaahi tangikē vai ko hono lahi ko e lita 'e 5000 ke tufa mo fokotu'u he ngaahi 'api nofo'anga taautaha 'e 6000 he 'otu Tongá.

23.15 Na'e ngāue fakavavevave leva 'a e Pule'angá ke kumi ha pa'anga pe a'u atu ki he ngaahi kupu hoangāue pea na'e ola lelei 'a e feingá 'o tokonia fakapa'anga 'e he Pule'angá pea pehē mo e ngaahi hoa-....

<002>

Taimi: 1915-1920

Linda Filiai: ... ngāue.

23.16 'Oku ou fiefia ke fakahoko atu 'i he'ene a'u mai ki he 'aho ni kuo a'usia 'a e 'uluaki taumu'a ngāue ni ki hono tufa mo fokotu'u 'a e ngaahi tangikē vai 'i he ngaahi 'api nofo'anga 'i Tonga ni 'e 6000. Pea na'e mahino pē 'a e toe lahi ange 'a e ngaahi fiema'u pea hiki tō 'a e ngaahi ngāue ke kumi hano pa'anga.

23.17 'I he 'aho ni kuo malava ke fokotu'u ai 'a e ngaahi tangikē vai 'e 6925, 6925 he 'otu Tonga ni, 'o kau ki ai 'a e Vahefonua Tongatapu, Vava'u, Ha'apai, 'Eua mo e Ongo Niua, ko hono fakaikiiki 'oku 'i he fakalahi 23, tēpile 2.

23.18 Na'e hiki hake 'a e ngaahi fiema'u ki he fika fakakātoa ko e tangikē vai 'e 8576, 'i he taimi na'e fa'u ai 'a e patiseti ki he Ta'u Fakapa'anga 2023/2024 ka ko e taimi ni, kuo a'u 'a e fiema'u ki he 10,725. Ko e ngaahi kole taautaha ngaahi fāmili, 'Ofisakolo, Pule Fakavahe, ngaahi kolo, kau Fakafofonga Fale Alea mei he ngaahi Vāhenga fili 'e hongfulu mā fitu mei Tongatapu, Vava'u, Ha'apai, 'Eua pehē ki he Ongo Niua.

23.19 Ne 'ikai ngata pē 'i he ngaahi 'api nofo'anga taautaha ka 'oku kau ai mo e ngaahi 'apiako, holo fakakolo mo e ngaahi 'api Siasi.

23.20 Ne toe malava foki he poloseki ni ke fokotu'u ha ngaahi tangikē vai lahi hake 'i he lita 'e 5000 'i he ngaahi 'api nofo'anga, 'a ia ko e lita 'e 10000, mo e 13000 tautefito eni ki he ngaahi feitu'u ko 'enau ma'u'anga vai, ko e vai 'uha pē, hangē ko Niuafu'ou. Ne fakahoko 'a

e tokoni ko eni ki Niuafou'ou pea ne lava ke fokotu'u ai 'a e ngaahi tangikē 'e 27000, he ngaahi 'apiako mo e ngaahi 'api siasi foki.

'Eiki Sea: Ngaahi tangikē vai lita 'e 27000. Sai pē Hou'eiki, koe'uhi ko 'etau taimi na'e tonu ke tau mālōlō he 7, pea te u fakahā atu pē ko e kakato ko ē 'a hono lau 'oku peesi fakakātoa 'e 223, ko eni kuo lava 'o lau 'a e peesi 'e 131, toe 'a e peesi 'e 92, 'osi fakalaka tautolu ia he vaeua, pea 'i he'ene pehē te u fakapale'i atu kimoutolu 'aki 'etau ki'i mālōlō houa 'e taha, tau toki foki mai 'o hoko atu he 8. Mālō Hou'eiki toloi 'a e Fale ki he 8.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<005>

Taimi: 2010-2020

Sātini Le'o: ...Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Ko 'etau fakataha faka'osi eni e 'aho ni 'a ia ko e 8:00 pe ki he 10:00 'ikai ke toe fie fakalōloa hoko atu hono lau e tali.

Linitā Filiai: Tali.

23.21 'I he'ene hā 'i he tēpile kuo kakato 'a e ngaahi tangikē vai ia ki Niuafou'ou ia mo Niuatoputapu neongo 'oku kei a'utaki mai pē 'a e ngaahi kole ia pea 'oku hokohoko atu pe 'a e ngāue ia ke fakahoko mo fakakakato 'a e polōseki matu'aki mahu'inga ko eni.

23.22 'Oku 'amanaki ke fokotu'u 'a e ngaahi tangikē vai 'e uaafe onongeau tupu 'i Tonga ni kimu'a 'i he faka'osinga 'o e ta'u ni 'a ia ko e ngaahi tangikē vai fakakātoa 'e hiva afe tupu 'e malava ke fokotu'u.

Potungāue ke tataki 'a e poloseki ke fokotu'u 'a e ngaahi tangikē vai.

23.23 Ne fakafatongia'aki 'a e Va'a Feliuliaki 'o e 'Ea (*Department of Climate Change*) 'i he Potungāue MEIDECC he Komiti ki he Kapineti-PADCC (*Cabinet-Project Aid and Development Coordination Committee*) ke ne tataki 'a e poloseki ni pea ke ngāue vāofi mo e Potungāue Pa'anga, 'Ofisi Palēmia mo e Potungāue Fakalotofonua pehē ki he kau 'ofisakolo pule fakavahe, kau Fakafofonga Fale Alea, Ngaahi Kautaha Ta'efakapule'anga (NGO), tukuikolo mo kinautolu te nau fakapa'anga 'a e poloseki (*donors and partners*).

'Ata kitu'a 'a e ngāue fakahoko ki he poloseki ke fokotu'u 'a e ngaahi tangikē vai

23.24 'I hono faka'ilonga'i 'o e poloseki 'i 'Okatopa 2020 ne fakaafe'i mai ai 'a e kau 'ofisakolo, pule fakavahe, ngaahi fakafofonga mei tukuikolo. Na'e fakamafola foki he 'ea 'a e polokalama ke 'ilo 'e he kakai 'o e fonua ke 'omi mo ha'anau ngaahi kole tokoni fakatatau ki he makatu'unga 'o e kole tokoni mei he poloseki ni.

a) Na'e fakahoko ha ngaahi fakataha 'a e kau 'ofisa mei he Va'a Feliuliaki 'a e 'Ea he MEIDECC mo e kau 'ofisakolo, pule fakavahe mo e tukui kolo ke fakahoko kia kinautolu 'a e poloseki, taimi mo e founa ki he fakahū mai ai 'enau ngaahi kole tokoni, ngaahi makatu'unga ki hono fili e ngaahi kole tokoni, tangikē vai pehē ki hono tufa mo fokotu'u 'a e ngaahi tangikē vai

b) 'I he lolotonga e teuteu ki he fili Fale Alea 2021 na'e tokolahi 'a e ngaahi tohi kole

c) tokoni ki he tangikē vai na'e fakahū ange ki he Pule'anga mei he ngaahi fāmili, kulupu kakai fefine mo e kau Fakafofonga Fale Alea pea ne fakahoko 'a hono lesisita mo toe vakai he MEIDECC mo e ngaahi lekooti na'a nau 'osi tauhi pea mo hono fakapapau'i 'oku felāve'i mo e ngaahi makatu'unga na'e fokotu'u ke fili ke fokotu'u 'a e ngaahi tangikē vai.

Ngaahi makatu'unga 'a ki hono fili 'a e ngaahi kole tokoni ki he tangikē vai

23.25 Na'e 'i ai 'a e ngaahi makatu'unga ko 'eni 'oku fakahā atu na'e fokotu'u mo fakahū atu pea tali 'e he Komiti 'a e Kapineti (PADCC) ke ngāue'aki ki he ngaahi kole 'oku fakahoko mai.

(i) Ngaahi 'api te'eki ai ha tangikē vai

~~(i)~~(ii) Ngaahi 'api 'ikai ke tau ki he ngaahi vai fakafonua pe fakakolo.

~~(ii)~~(iii) Kinautolu 'oku tu'u laveangofua taha (*most vulnerable groups*) he nofo 'o kau ai 'a e kau toulekeleka, uitou, faingata'a'ia pehē ki he ngaahi fāmili masivesiva.

~~(iii)~~(iv) Ngaahi 'api 'oku tokolahi hake 'i he nima.

~~(iv)~~(v) Ngaahi 'api 'oku fiema'u tangikē vai pea 'oku lelei 'a e 'ato mo e tānaki'anga vai.

~~(v)~~(vi) Malava ke tokoni 'a kinautolu kole ki he tangikē vai ke nau ngaahi 'a e tu'u'anga tangikē, fakatali'anga vai mo tokanga'i 'i he 'osi hono fokotu'u 'a e tangikē vai.

~~(vi)~~(vii) Fakapapau'i 'e malava ke fakakakato 'e kinautolu 'oku kole mai 'a e ngaahi tokoni fiema'u mei he polōseki ki he taimi fiema'u ke fakakakato ai.

Palani ngāue 'a e polōseki fakafonua ki hono fokotu'u 'a e tangikē vai

23.26 Ko e palani ngāue ki he polōseki ni na'e fa'u mo fakahū atu ia mei he Va'a Feliuliuaki 'o e 'Ea he Potungāue MEIDECC ki he Komiti 'a e Kapineti (PADCC) mo e komiti ngāue (*sub-committee*) pea ne nau tali ke ngāue'aki 'a e polōseki. Ko e palani ne toe fakahoko pe hono vakai'i mo e tu'unga he ngaahi fakatamaki ne hoko hangē ko e mo'ungaafi mo e peaukula 'i Sanuali 2022 pea pehē ki he fakapapau'i hono ma'u 'a e tokoni fakapa'anga mo e taimi ke fakahoko ai 'a e ngāue mo e fokotu'u 'a e ngaahi tangikē vai.

Ngaahi tokoni fakapa'anga ki he polōseki fakafonua ki hono fokotu'u 'o e tangikē vai

23.27 Na'e malava e Pule'anga ke ma'u e pa'anga Tonga 'e 12 miliona tupu ke fakahoko hono fokotu'u 'a e ngaahi tangikē vai 'e 6925. Ko e pa'anga ko eni ne ma'u mo fakafou mai mei he

...

<007>

Taimi: 2020-2025

Linitā Filiāi : ... Pule'anga Tonga, Pa'anga Fakafonua 'a Tonga ki he Feliuliuaki 'o e 'Ea mo e Pangikē Fakalalakaka 'a Esia/ADB, Pule'anga Nu'usila, Pule'anga 'Aositelēlia, Pule'anga Kolea, Siaina pehē ki he ngaahi tokoni ki he NGOs. 'Oku kei hokohoko atu pē hono tokonia e poloseki ni.

Ngaahi kole tokoni ke fokotu'u tangikē vai mo e founa ngāue ke 'ata kitu'a.

23.28 Ko e kole tokoni kotoa pē ki he tangikē vai, kuo pau ke fakatatau ia mo muimui pau ki he ngaahi makatu'unga kuo tali ke lava ke fakakau 'i he poloseki.

23.29 Ko e ngaahi kole tokoni kotoa pē kuo pau ke fakahū ki he Va'a Feliuliuaki 'o e 'Ea he Potungāue MEIDECC ke lesisita, lekooti mo toe vakai'i ke nau ngāue mo e ngaahi lisi 'o e kole tokoni kuo 'osi ma'u he lekooti 'oku nau tauhi 'i he Potungāue.

Tufa mo fokotu’u ‘a e tangikē vai.

23.30 Ko e tufa mo hono fokotu’u ‘a e ngaahi tangikē vai ‘oku fakatatau ia ki he palani ngāue pea mo ‘ene muimui ki he ngaahi makatu’unga ne fokotu’u mo tali ke ngāue’aki ki he tufa tangikē vai.

23.31 Kimu’a pea toki fakahoko ha tufa tangikē ‘oku fakahoko ‘a e ngaahi fakataha mo e *NGOs* ke fe’ilongaki ki he tufa tangikē pea mo fakahoko ha ngāue fakataha.

23.32 Kuo pau ke fetu’utaki e kau ngāue Va’a Feliuliuaki ‘o e ‘Ea ki he ‘ofisakolo, ‘ofisa e ngaahi vāhenga fili, fakafongā mei he *NGOs*. ‘E fakahoko mo e lava atu ‘a e kau ngāue feliuliuaki ‘a e ‘ea ‘o fakahoko ha savea ki he ngaahi ‘api/feitu’u ‘e tufa ki ai ‘a e tangikē vai ke fakapapau’i ‘oku maau ‘a e ngaahi tu’u’anga tangikē (*bases*) pea mo e fakatali’anga vai kimu’a pea toki tufa e tangikē vai.

23.33 ‘E ‘ave leva ‘a e lisi ki he kautaha ‘oku nau fo’u mo tiliva ‘a e tangikē vai.

23.34 ‘I he ‘aho ‘e tufa mo fokotu’u ai ‘a e tangikē vai kuo pau ke fetu’utaki ‘a e kau ‘Ofisa mei he Va’a Feliuliuaki ‘o e ‘Ea, *MEIDECC* ki he ‘ofisakolo pehē ki he ‘ofisa fili fakavāhenga ke fai e femahino’aki mo ‘ilo ‘e fakahoko e tufa tangikē vai.

Poloseki tufa satelaite

23.35 Ko e poloseki eni ‘oku fakalele ia ‘e he Va’a Fetu’utaki (*Communications Department*) ‘i he Potungāue *MEIDECC*. ‘Oku fekau’aki pea mo hono ngāue’aki mo hono vahevahe ko ia ‘a e tokoni mei he Kautaha Satelaite (*Starlink ‘a Elon Musk*) ‘o me’a’ofa mai ‘a e fo’i satelaite ‘e 50 ki Tonga ni koe’uhi ko e fiema’u fakavavevave ke fakahoko e ngaahi fetu’utaki ne motuhia mei he fakatamaki ko ia e puna ‘a e mo’ungaafi HTHH ‘i he ‘aho 15 ‘o Sanuali, 2022.

23.36 Na’e vahevahe ‘a e ngaahi satelaite ‘o fakatatau ki he ngaahi makatu’unga ko eni:

- (a) Ngaahi Potungāue ‘a e Pule’anga koe’uhi ko e ngaahi sēvesi ‘oku fu’u fiema’u ke fakaa’u ki he kakai ‘o e fonua.
- (b) Ngaahi sēvesi fu’u mahu’inga ‘aupito (*essential services*) hangē ko e kautaha fetu’utaki, fefolau’aki pea mo e sēvesi mahu’inga kehe.
- (c) Ngaahi ‘apiako ‘i he ‘otumotu
- (d) Ngaahi feitu’u fakapule’anga ki he toenga ‘o e kakai ‘i he ‘otu motu ke ngāue’aki ta’etotongi.

23.37 Ko e ngaahi me’angāue na’e tufa ki Vava’u mo Ha’apai na’e lava ‘e he me’angāue ‘e taha ‘o fakahoko ai ‘a e sēvesi ‘initaneti ki he ngaahi potungāue kehekehe ‘i he taimi pē ‘e taha ‘o hangē ko ia ‘ene hā ‘i he tēpile ‘o e vahevahe. ‘Oku ‘i ai ‘a e tui ko e lelei taha na’e lava ‘o feinga ke fakapapau’i ‘a e ngaahi sēvesi ‘a e Pule’anga ‘e kei lava ‘o fakahoko ki he kakai mo ha tokateu ki ha toe hoko mai ha palopalema tatau ‘o fokotu’u ai ‘a e ngaahi me’angāue ‘i Tongatapu ni.

23.38 Ko e aleapau mo e kautaha ko e hoko pē ‘a e laine keipolo pea ‘e fakafoki leva ‘a e ngaahi satelaite. Pea na’e kakato ‘a e ngāue ki heni ‘i Sune 2023 ‘i hono hoko ‘o e laine keipolo ki Vava’u mo Ha’apai. Kuo ‘osi kamata hono tānaki mai ‘a e ngaahi satelaite ke fakafoki.

23.39 'I hono fakama'opo'opo, ko e poloseki matu'aki mahu'inga fau 'eni ki he fetu'utaki, vave ange mo ma'ama'a ange tautefito ki he fetu'utaki faka'initaneti faka'elekitulonika ki he ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga, ngaahi 'Apiako pea pehē ki he kakai 'o e fonua.

Fakamo'oni.

- (i) Fakamatala Fakalahi 1 – Kole mo e tufa maama hala sola.
- (ii) Fakamatala Fakalahi 2 – Kole mo e tufa 'o e ngaahi tangikē vai.
- (iii) Fakamatala fakalahi 3 – Vahevahe 'o e Satelaite *Starlink* ...

<008>

Taimi: 2025-2030

Makatu'unga 24 'o e Fokotu'u

Losa Hastings: ... **Makatu'unga 24**

'Uluaki maumau'i pe 'e he Pule'anga 'a e lao na'a nau fa'u ki he fakataputapui 'o e Koviti-19, 'aki 'a e folau ki Tu'apule'anga 'a e 'Eiki Palēmia, 'oku te'eki ai ke faka'atā 'a e fakataputapui 'o e kau'āfonua, 'o ta ai 'a e sipinga kovi ki he sio 'a e fonua.

'I he lolotonga 'a e mafola 'a e mahaki *COVID-19* mo e fakataputapui 'i he 2022, na'e 'ikai ke toe ngofua ha fefolau'aki fakavaha'apule'anga, tukukehe pe 'a e fakafoki mai 'o e kau Tonga na'e tukuvakā 'i muli. Ko e Lao ki he Ngaahi Me'a Fakatu'upakē mo e Lao ki he Ngaahi Fakatamaki na'e lolotonga pule 'i he taimi ko ia. Ka 'i he taimi tatau na'e maumau'i 'e he Eiki Palēmia 'a e lao 'o e Fonua. Lolotonga 'a e fakataputapui, na'e folau ai 'a e 'Eiki Palēmia ki tu'apule'anga, 'i he mahina ko 'Epeleli 2022 ke kau atu ki he fakataha 'i Palau he 'aho 11 Epeleli 2022, 'o hā mai ia 'oku 'ikai ke ne toka'i 'a e pule 'a e lao, pea 'i he taimi tatau na'a ne maumau'i 'a e lao mo e tu'utu'uni ki he fakataputapui, na'e fokotu'u 'e he Pule'anga. Na'a ne toe folau atu foki 'i he 23 Sune, 2022, ki he fakataha ko ia 'a e Kominiueli, 'i *Rwanda*, 'Afilika (Fanongonongo Folau 'a e 'Eiki Palēmia, *PM Press*, 12 April mo e 24 Sune 2022).

Na'e toki fanongonongo ke faka'atā 'a e kau'āfonua fakavaha'a pule'anga 'o Tonga, ke kamata 'i he 'aho 1 'Aokosi 2022, kae na'e fakahoko 'a e folau fakavaha'a pule'anga ia 'a e 'Eiki Palēmia kimu'a ai.

'Oku 'ikai ha taki pe Palēmia 'e ma'olunga ia 'i he lao, 'o 'ata ia mei he ngaahi fakangatangata 'oku 'omai 'e he lao. 'Oku ne fakahā leva, ko e taki pe Palēmia ko ia, 'oku 'ikai ke ne toka'i 'a e lao, 'o maumau'i 'e ia, kae mamahi'ia 'a e kakai ia 'i he'enau talangofua ki he lao tatau. Lolotonga 'a e pulonga 'a Tonga 'i he Koviti-19, kuo ta 'e he Eiki Palēmia 'a e sipinga 'oku 'ikai ke taau ke muimui ai 'a e kakai mo e Pule'anga. 'I he ngaahi Fonua sivilaise ange, ka maumau'i 'e he Palēmia 'a e lao, 'o hangē ko ia ko hono maumau'i 'e *Boris Johnson*, Palēmia 'o Pilitāniá, 'a e Lao ki he Fakataputapui 'o e Koviti-19, pea na'e fiema'u leva ke fakafisi, kae pule 'a e lao.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 24

1. Ongoongo Folau 'Eiki Palēmia, *PM Press*, 12 Epeleli 2022;
2. Ongoongo Folau 'Eiki Palēmia *PM Press*, 24 Sune 2022;
3. Ongoongo 'a e Matangitonga 23 Siulai 2022

Tali Palēmia ki he Makatu'unga 24 e Fokotu'u

Linitā Filiai: Tali.

24.1 'Oku 'ikai ke mo'oni 'a e tukuaki'i ko eni. Ko e Lao na'e fa'u ki he fakataputapui 'o e Koviti-19 na'e fakatefito pe ia ki he fakataputapui mo e fakangatangata 'o e ngaahi vaka tu'uta mai ki Tonga ni mo e tokolahi 'o e kau pasese ki he vaka takitaha 'o fakatatau pe ki he lahi 'o e ngaahi loki 'i he ngaahi feitu'u ke tauhi makehe ai 'a e kau pasese (*quarantine facilities*).

24.2 Ko e folau ki tu'apule'anga, na'e 'ikai hano fakangatangata, na'e makatu'unga pe ia 'i he faka'atā mo e fakangatangata, mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakakau'āfonua (*border restrictions policy*) 'o e ngaahi fonua ko ia. Ko e ngaahi fonua na'e fai ki ai 'a e folau 'a e 'Eiki Palēmia na'a nau 'osi faka'atā mai ke tu'uta ange 'a e folau ki ai. 'I he foki mai 'a e 'Eiki Palēmia hili 'a e folau na'e pau ke ne muimui ki he ngaahi tu'utu'uni fakataputapui mo fakangatangata 'o e Koviti-19 'o kau ai mo hono tauhi makehe 'o e kau pasese (*quarantine facilities*).

24.5 'Oku mahu'inga ke tau fakatokanga'i na'e kamata pe 'a e folau ia ki tu'apule'anga kimu'a he taimi ko eni ne folau 'a e 'Eiki Palēmia, he na'e kamata pe ia mei Siulai 2020.

24.6 Ko e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakangatangata mo fakataputapui ko eni, ne hokohoko mai pe 'o a'u ki hono to'o 'i he 'aho 1 'o 'Aokosi 2022.

26.7 'Oku mahu'inga ke fakatokanga'i ko e kamata eni e ngaahi fakataha 'a e kau taki 'o e ngaahi Pule'anga hili 'a e ngaahi fakataputapui 'o e Koviti-19. Na'e mahu'inga ki he 'Eiki Palēmia ke kau atu ki he ngaahi fakataha ni koe'uhi ko 'ene fekau'aki mo Tonga ni. Na'e hoko foki eni ko e faingamālie ke ne fakahoko ai e ngaahi fakamālō ki he kakai Tonga 'i he ngaahi fonua 'i tu'apule'anga na'e fou mai ai 'a e ngaahi tokoni ne a'u mai ki Tonga ni hili 'a e puna 'a e mo'ungaafi HTHH.

Makatu'unga 25 e Fokotu'u

Losa Hastings: Makatu'unga 25

Ta'etokanga 'a e Pule'anga ki he mo'ui 'a e kakai, 'o 'ikai ngāue ki hono ta'ofi mo sivi 'a e me'akai ta'etaau 'oku ma 'u 'e he kakai 'a ia 'oku fakatupu mahaki.

Na'e 'osi paasi 'a e Lao 'e he Fale Alea ki hono ta'ofi 'a hono hū mai 'a e kiki 'oku fu'u ngako. Na'e toe fokotu'u foki pea mo e Ma'u Mafai Fakafonua ki he Me'atokoni ...

<009>

Taimi: 2030-2035

Losa Hastings: ... 'a e Pule'angá 'i he malumalu 'o e Lao ki he Me'atokoni 2020, ke tokanga ki hono sivi 'o e me'atokoni 'oku hū mai mei mulí koe'uhi ko e malu mo e hao 'a e kakaí. 'Oku a'u ki he 'aho ní 'oku kei hū mai pe 'a e kiki 'oku fu'u ngakó pea 'oku 'ikai ke longomo'ui 'a hono fakahoko e Ma'u Mafai ki he Me'atokoni 'a hono sivi 'a e me'atokoni. Pea 'oku lahi leva 'a e hū mai 'a e me'atokoni 'okú ne uesia lahi 'a e mo'ui 'a e kakaí 'o nau tu'u laveangofua ki he ngaahi mahaki mafu, toto ma'olunga mo e suká (*NCD*) pea 'oku fakamole lahi ia ki he kakai totongi tukuhau 'a e faito'ó pea lahi ai mo e mahamahaki 'a e kakaí. 'Oku tō nounou ai

‘a e Pule’angá ‘i he fiema’u mo e totonu ‘a e kakaí ke nau mo’ulelei. (Lipooti Fakata’u ‘a e Potungāue Mo’uí 2021 peesi 33 – 34, 36 – 43, 52 – 53). ‘I he taimi tatau ‘oku ‘ikai ke ngāue lelei ‘a e Ma’u Mafai ki he Me’atokoní he ‘oku te’eki ai pe ke fakahū ‘e he Potungāue Ngoué ia ke tali ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni Lao ki he Lao ko ia ki he Me’atokoní 2020 ‘o hangē ko ia ‘oku hā ‘i he Lipooti Fakata’u ‘a e Potungāue Ngoué, Me’atokoní mo e Vao ‘Akaú 2021 – 2022 peesi 96.

Neongo ‘oku hā mai ‘i he Lipooti Fakata’u ‘a e Potungāue Ngoué, Vao ‘Akaú mo e Me’atokoní 2021 – 2022 peesi 93 – 98 ‘a e ngaahi ngāue ‘oku totonu ke fai ‘e he Ma’u Mafai ki he Me’atokoní. Ka ‘oku hā mai ‘i he Lipooti Fakata’u ‘a e Potungāue Mo’uí 2021 ‘oku tokolahi ‘a e kakai kuo ma’u kinautolu ‘e he suká, toto ma’olunga mo e mahaki mafu. ‘Oku kau ‘a Tonga he ma’olunga taha ‘i he Pasifiki ‘i he tokolahi taha ‘oku nau ma’u ‘a e mahaki ni. (Lipooti Fakata’u ‘a e Potungāue Mo’uí 2021 peesi 33 – 34, 36 – 43, 52 – 53). ‘Oku tupunga ia meí he kei lahi pe hono hū mai ‘o e me’atokoni ‘oku fu’u ngako mo ‘ikai fakatupu mo’ui lelei. ‘Oku hā ‘i he Lipooti Fakata’u ‘a e Potungāue Ngoué 2021 – 2022 peesi 110 ‘a e lahi ‘o e kakano’i manu ngako ‘oku hū mai ki Tongá ni he ta’u ‘e 1, kau ai e kilo pulu masima ‘e 642,131, kilo sipi kapakapa ‘e 1,414,356, kilo moa ‘e 10,557,922 pea mo e kilo sosisi ‘e 899,511. Ko e ‘avalisi ia ki he kilo kakano’i manu ngako ‘e 136 ki he tokotaha.

‘Oku hā ‘i he Tō Folofola ‘i he fakaava ‘o e Fale Aleá ‘i he 2022 ‘a e fiema’u ‘a e Pule’angá ke tokanga lahi ki he mo’ui lelei ‘a e kakaí. ‘Oku ‘i ai ‘enau totonu ke nau mo’ui lelei he ko e tukuhau ‘a e kakaí ‘oku totongi’aki ‘a e kau ngāue ‘a e Pule’angá ‘oku ngāue ki he mo’ui lelei ‘a e kakaí (Tō Folofola, ‘aho 11 ‘o Sanuali 2022).

‘Oku ‘ikai fakamālohi’i fakalelei ‘a e Lao ia ki hono hū mai ‘o e kiki ‘oku fu’u ngakó pea ‘ikai ke ngāue fakalelei ki ai ‘a e Ma’u Mafai ki he Me’atokoní. Ko e ‘uhinga ia ‘oku kei hokohoko atu ai pe ‘a e ngaahi pisinisi hono hū mai ki Tongá ni ‘a e kiki ‘oku lahi ai ‘a e ngakó pea ‘okú ne maumau’i ai ‘a e Laó. ‘I he taimi tatau ‘oku ‘ikai ke hā mai ‘oku toe mo’ui lelei ange ‘a e kakaí. ‘Oku a’u pe ki he fānau ‘oku kei akó ‘oku fu’u sisino pea ‘i he’enau a’u ki he ta’u ki ‘olungá kuo ma’u kinautolu ‘e he mahaki ‘ikai ke pipihí.

Ngaahi Fakamo’oni ki he makatu’unga Fika 25

1. Lipooti Fakata’u ‘a e Potungāue Mo’uí 2021 peesi 33 – 34, 36 – 43, 52 – 53
2. Lipooti Fakata’u ‘a e Potungāue Ngoué, Me’atokoni mo e Vao ‘Akaú 2022, peesi 93 – 98 ‘o e 110.
3. Tō Folofola ‘aho 11 Sanuali 2022
4. Ngaahi ‘ata

Tali Palēmia ki he Makatu’unga 25 e Fokotu’u

Linitā Filiiai: Tali

25.1 ‘Oku ‘ikai mo’oni ‘a e fokotu’u ‘o pehē ‘oku ‘ikai tokanga ‘a e Pule’angá ki he mo’ui ‘a e kakai hotau fonuá ‘aki ‘a e fakangofua ke hū mai ki Tongá ni ha ngaahi me’atokoni ‘oku ‘ikai ke taau ke ma’u ‘e he kakai ‘o e fonuá.

25.2 Ko e ngaahi ngāue fekau’aki mo e me’atokoni ‘a e kakaí ‘oku mahu’inga mo pelepelengesi pea ‘oku tokanga mamafa ki ai ‘a e Pule’angá. ‘Oku fakahoko ‘e he Potungāue Ngoué, Me’atokoní mo e Toutai hono sivi e ngaahi koloa ‘oku hū mai mei tu’apule’angá ‘o fakatatau ki he Lao ki he Me’atokoní mo e ngaahi tu’utu’uni ngāué.

25.3 Ko e koloa me'atokoni kotoa pē 'oku hū mai mei tu'apule'anga 'oku taau ki he ma'u me'atokoni he ko hono sivi fakapapau'i 'oku taau 'oku fakahoko ia 'e he fonua takitaha kimu'a pea ...

<010>

Taimi: 2035-2040

Linitā Filiai: ... toki hū mai ki Tongá ni.

25.4 'Oku fiema'u ke fakamahino ki he kakaí ko e koloa kiki hū mai kotoa mei tu'apule'anga 'oku 'i ai 'a e kemikale 'i ai te ne fakatupu e ngaahi fokoutua kehekehe. Te tau fakatātā 'aki pē 'eni 'a e ngaahi me'atokoni 'oku lahi ai 'a e ngakó, pea ko e makatu'unga ia 'oku lahi ai 'a e ngaahi polokalama letiō mo e televīšone ke fakamahino ki he kakaí 'a e nunu'a kovi 'a e lahi ko ia 'o e fu'u lahi 'o e ma'u e me'atokoni 'oku lahi ai 'a e ngakó. Neongo iá 'oku mahu'inga ke fakatokanga'i ko e ngaahi me'atokoni ko 'ení 'oku 'osi sivi fakamāmani lahi pe ia pea 'oku taau pe ia ke ma'u me'atokoni mei ai 'a e kakaí. Ka 'e toki hoko 'o fakatupu mahaki 'a e ngaahi me'atokoni ko 'ení ki he mo'uí 'a e kakaí 'o kapau 'e ma'u me'atokoni mei ai 'a e kakaí 'o fu'u lahi.

25.5 Koe'uhí ko e mahu'inga 'a e lelei 'o e ma'u ko ia 'o e me'atokoni 'oku lelei ki he kakaí 'oku tu'uaki ai 'e he Potungāue Mo'uí mo e Potungāue 'oku ne tokangaekina 'a e Me'atokoni 'a e kei lelei ange pē 'etau ma'u 'a e me'atokoni fakalotofonuá 'o tatau pē he kakano'i manú, iká pea mo e me'akai foha pē fua. Ko e ngāue lahi ia 'a e potungāue he taimi ni ko hono fakaili 'o e me'atokoni fakalotofonuá ki he lahi tahá mo hono faka'ai'ai e kakaí ki ai.

25.6 'Oku 'i ai 'a e palani fakafonua 2021-2025 ki hono malu'i e kakaí 'o e fonuá mei he ngaahi fokoutua 'oku 'ikai ke pipihí. Na'e fengaue'aki eni 'a e Pule'angá mo e ngaahi kupu fekau'akí ke fokotu'utu'u 'a e ngaahi ngāue ke fakakakato ke malu'i ai e kakaí e fonuá mei he ngaahi fokoutua 'oku 'ikai ke pipihí. 'I he palani ko ení, 'oku 'i ai 'a e fa'unga pule ki hono tokangaekina fakalukufua 'a e ngaahi fokoutua 'oku 'ikai ke pipihí.

25.7 'Oku lolotonga fakahoko 'a e ngaahi ngāue angamaheni ki he tukuikoló, ngaahi akó, pea pehē ki he ngaahi ngāue'angá mo e ngaahi siasí ke faka'ai'ai e ma'u me'atokoni mo'ui lelei mo e tō'onga longomo'uí kau ai hono ta'ofi e ifi tapaká mo e ma'u kava mālohí. 'Oku 'ikai ke kau 'a e ngaahi sivi angamaheni 'oku fakahoko 'e he Potungāue Mo'uí 'a hono sivi'i 'o e me'atokoni 'i Tongá ni. 'Oku lolotonga ngāue fakataha 'a e Potungāue 'oku ne tokangaekina e Me'atokoni 'i Tongá ni ki hono fakapapau'i 'oku ngaohi, fakatau atu, hū mai mo hū atu 'a e ngaahi me'atokoni 'oku malu mo fe'unga ki he ma'u me'atokoni 'a e kakaí 'a e fonuá.

25.8 'Oku lolotonga 'i ai pē 'a e ngaahi lao mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue kehekehe 'a e Pule'angá 'oku ne fakapapau'i mo faka'ai'ai 'a e ma'u me'atokoni 'oku mo'ui lelei ki he kakaí 'o hangē ko e –

(1) **Lao ki he Me'atokoni**

25.9 'Oku fokotu'u atu 'i he Lao ko 'ení ha Ma'u Mafai ki he Me'atokoni 'a ia ko e tefito'i fatongia 'o e Ma'u Mafai ko ení ke fokotu'u ha ngaahi tu'unga 'o e me'atokoni 'o fakatatau ki

he ngaahi tu'unga ki he me'atokoni 'oku tuku mai 'e he Kautaha Faka-māmani lahi 'oku ne tokangaekina 'a e Ngaahi Tu'unga Malu Fakame'atokoni ki he Mo'ui Lelei 'a e tangatá 'i he fefakatau'aki fakavaha'apule'anga 'o e me'atokoni mo e ngaahi koloa me'atokoni.

(2) Lao ki he Malu'i 'o e Konisiuma

25.10 'Oku 'i ai pē 'a e Va'a Makehe 'oku fokotu'u 'i he Potungāue Fefakatau'aki 'oku ne malu'i 'a e totonu 'a e taha Konisiuma pea 'oku ngofua pē ke fakahoko ha launga ki he Va'a ko eni 'o kapau 'e ma'u 'e ha taha 'oku 'ikai ke taau 'a e me'atokoni 'oku ne ma'ú mei he falekoloa.

(3) Ngaahi Tu'utu'uni (Ngaahi Tu'unga ki he Malu, Leipolo 'o e Koloa) ki he Malu'i 'o e Konisiumá

25.11 'Oku fakapapau'i 'e he Tu'utu'uni ko 'eni 'e ngofua ki ha taha Konisiuma 'oku 'ikai ke ne mahino'i ha leipolo 'i ha koloa me'atokoni, 'oku ne teu ke fakatau ke ne fakahoko ha launga.

(4) Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2021

25.12 'Oku mahu'inga ke fakatokanga'i na'e fakatonutonu 'a e Tu'utu'uni Tute Kasitomu ke fokotu'u ha ngaahi vahevahe tute fakafonua fo'ou ke malava 'o fakamavahe'i 'a e ngaahi me'atokoni 'o fakatatau ma'u pē ki he tu'unga ivi 'o e Sipinga Fakamatala mo e Ngaahi Ivi Fakame'atokoni (*Nutrient Profile Model*). 'Oku fakatonutonu ma'u pē 'a e Tu'utu'uni ko 'eni ke fakapapau'i 'oku 'ikai ma'u ngofua he kakai 'o e fonuá ha me'atokoni 'oku 'ikai ke mo'ui lelei.

25.13 Ko e aofangatuku ko e tefito'i fatongia ia 'o e Pule'angá ke fokotu'u mo faka'ai'ai 'a e kakai 'o e fonuá ke nau ma'u ha me'atokoni 'oku lelei ki honau sinó, 'a ia 'oku fakahoko 'aki eni 'a e fokotu'u ha ngaahi lao pe tu'utu'uni ngāue ka 'oku kei ...

<002>

Taimi: 2040-2045

Linitā Filiiai: ... 'i ai pē 'a e totonu 'a e kakai ke nau fili pē te nau fie muimui pau ki he ngaahi fokotu'u ko eni pē 'ikai.

Fakamo'oni.

- i.Lao ki he Mo'ui 'a e kakai.
- ii.Lao ki he Me'atokoni.

Makatu'unga 26 e Fokotu'u

Tokoni Kalake: Makatu'unga 26.

Ta'etokanga 'a e Pule'anga ke fakahoko ha ngāue fe'unga ki he ngaahi lāunga fekau'aki mo e totongi 'uhila, pea kei 'i ai pē 'a e ta'efiemālie lahi 'i he kakai fekau'aki mo e totongi 'uhila.

Talu ‘a e pā ‘a e mo’ungaafi ‘i he ‘aho 15 ‘o Sanuali 2022, pea mo e palopalema ‘a e ma’u ‘uhila ‘a e kakai. ‘Oku fanongoa ‘e Tonga ‘a e hanu ‘a e kakai ‘i he ‘omai ‘a e ngaahi mo’ua ‘uhila ‘oku fu’u tōtu’a. ‘Oku fai ‘a e mahalo ki he mita (*smart meter*), ‘oku ‘ikai ke ngāue lelei ka ‘oku faka’ikai’i eni ‘e he Poate ‘Uhila.

‘Oku ha mai foki mo e Lipooti ‘a e Komisoni ‘Uhila 2021-2022, peesi 10 ki he 12, ‘a e ‘ikai ke maa’usia ‘e he Poate ‘Uhila ‘a e ngaahi tāketi ‘oku seti ‘e he Komisoni pea maumau ai ‘a e ngaahi aleapau. ‘Oku kau heni ‘a e tōlalo ‘i he tāketi ko e ‘uhila ‘oku mole mei he sisitemi ‘uhila ke ‘oua ‘e toe lahi hake peseti ‘e 9, pea mo e tōlalo ‘i he tāketi ‘o e *kilowatt* ki he houa ‘e 4 ki he lita lolo ‘e 1 kotoa pē. ‘I he tu’u ko ia ‘e toe lahi hono fakatau ‘o e lolo ke ngāue’aki pea hili mai ai pē ki he totongi ‘uhila.

‘Ikai ngata ai ‘oku peseti ‘e 6.5 ‘a e mole ‘a e ‘uhila pea mei he laini, ko e ‘uhinga ‘oku ‘ikai fakatekinilale, kau lahi ki ai ‘a hono kaiha’asi ‘a e ‘uhila ‘i he ngaahi founa kehekehe. Ko e talu mei he 2000 ‘a e kamata ‘a e *project* ko ia ki he Halafononga ki he Ma’u’anga Ivi ‘a Tonga, (*Tonga Energy Road Map*), pea mo e fakamole lau miliona. ‘Oku ha mai ‘oku ‘ikai pē ha tokoni, tokoni ia ‘a e ivi ‘o e la’āā, *solar*, ke ne holoki ‘a e totongi ‘uhila.

‘Oku a’u mai ki he ‘aho ni ‘oku te’eki ai ke fakahoko ‘e he Pule’angá ha ngāue ke fakalelei’i ‘a e launga ‘oku fakahoko ‘e he kakai. Koe’uhi ko e ta’efalala’anga ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai kuo tali ai ‘e he Fale Alea ‘i he feme’a’aki ‘o e ‘aho 16 ‘o Mē 2023, ke fokotu’u ha Komiti Fili, ke tānaki fakamatala ma’a e Fale Alea ki he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e totongi ‘uhila mo e palopalema ‘o e mita (Miniti ‘a e Fale Alea 16 ‘o Mē 2023, peesi 36 ki he 40). ‘Oku lolotonga ngāue ‘a e komiti ke tānaki ‘a e ngaahi fakamatala pea ‘oku ha mahino mei ai ‘a e tōnounou lahi ‘a e Pule’anga ke fakahoko ha ngāue fakavavevave ki he me’a ‘oku hoko ki he ‘uhila, pea tōnounou lahi mo e Poate ‘Uhila ‘a Tonga, ke fakahoko lelei ‘a e ngāue ki he ‘uhila ‘a e kakai, ‘o hoko ai ‘a e to’o hala ‘a ‘enau pa’anga totongi ‘uhila.

Ko e ‘uhila ko e konga mahu’inga ia ‘a e mo’ui ‘a e kakai mo e ngāue fakapisinisi mo e faka’ekonōmika. Ko e fetō’aki ‘a e totongi ‘uhila ‘oku hoko ia ko e fakamole, ko e fakamole pē mo e kavenga ki he kakai mo e ngaahi pisinisi he ‘oku ‘ikai ke nau ‘ilo pē ko e ha ‘a e totongi ‘uhila ‘oku tonu, pea ‘oku iku, iku pē ‘o lau ko e mole kiate kinautolu koe’uhi ‘oku ‘ikai ha’anau fakamo’oni ‘oku hala ‘a e totongi ‘uhila ‘oku nau totongi.

Ngaahi fakamo’oni ki he Makatu’unga fika 26:

1. Lipooti Fakata’u ‘a e Komisoni ‘Uhila 2021/2022, peesi 10 ki he 12.
2. Miniti ‘a e Fale Alea, 16 Mē 2023, peesi 36 ki he 40.

Tali Palēmia ki he Makatu’unga 26 e Fokotu’u

Kalake Tēpile: Tali.

26.1 ‘Oku hokohoko atu pē ‘a e fakahoko fatongia ‘osikiavelenga ‘a e Pule’anga ki hono ngaue’aki ha founa mo ha ngaahi poloseki te ne tokoni’i ‘a e ivi fakapa’anga ‘a hotau kakai mo ma’ama’a ange ai ‘a e totongi ‘uhila. Ko e ngaahi poloseki ‘oku fa’a fakapa’anga mei muli ke tokoni ki he ‘uhila ‘i he mole ‘i he laine ‘uhila, ‘oku kau ai ‘a e Poloseki ‘a Tonga ki hono Tokanga’i ‘a e Netiueka ‘i he Ngaahi Kolo (*Tonga Village Network Upgrade Project*) mo e Poloseki ‘a Nuku’alofa ki hono Tokanga’i ‘a e Netiueka (*Nuku’alofa Network Upgrade Project*).

26.2 ‘Oku ‘i ai foki mo e poloseki ke tokoni ki he ma’u’anga ivi mei he la’áá ‘a ia ko e Poloseki ki he Ma’u’anga Ivi Ma’a e Ngaahi ‘Otu Motu (*Outer Islands Renewable Energy Project*) mo e Poloseki ki he Ma’u’anga Ivi ‘a Tonga (*Tonga Renewable Energy Project*). ‘Oku toe fakahoko mo e ngāue ki he Poloseki ki hono Fakalelei mo hono Tufaki ‘a e ‘Uhila (*Grid Strengthening Project*).

26.3 Na’e kei hokohoko atu pē ‘a e ngaahi tokoni angamaheni ko ia ‘a e Pule’anga ki hono totongi ‘o e ‘uhila (*subsidies*), ‘o fakatefito ke tokoni’i ‘akinautolu ‘oku masivesiva, ‘a ia ko kinautolu ia ‘oku nau ngāue’aki ‘a e ‘uhila ‘o ma’ulalo hifo ‘i he *kilowatt* ‘e 150 (*lifeline tariff*), ‘a ia ‘oku vahe’i ma’u pē ki ai ‘a e patiseti fe’unga mo e pa’anga ‘e 1.7 miliona he ta’u kotoa pē. (*Ongoongo tuku atu ‘o e ‘aho 31 Ma’asi, 2022*). ...

<005>

Taimi: 2045-2050

Kalake Tēpile: ...

26.4 ‘I he hoko mai e Koviti-19 na’e fakalahi he Pule’anga ‘o fakakau kotoa ‘a kinautolu ‘oku ma’u ‘uhila kau heni mo e ngaahi pisinisi hono tokoni’i (‘a ia ne kau kotoa mo kinautolu ‘oku nau ngāue’aki e ‘uhila ‘o ma’olunga hake *kilowatt* 150) pea na’e hiki hake ai ‘a e fakamole ki he pa’anga ‘e 1 miliona ‘i he mahina ‘a e tokoni ‘a e Pule’anga ki he ‘uhila. Na’e hoko mai ai mo e pā ‘a e mo’ungaafi HTHH fakataha pea mo e uesia fakamāmani lahi ‘a e totongi lolo pea na’e makatu’unga ai ‘a hono toe fakalōloa ‘o e alepau mo e Poate ‘Uhila ‘a Tonga (*TPB*) ke tokoni ki he ‘uhila pea na’e kakato ‘a e alepau ko eni ki Sune 2023.

26.5 ‘Oku kei hokohoko atu pe ‘a e tokoni ‘a e Pule’anga ki he totongi ‘uhila ‘i he Patiseti 2023/2024 ‘o foki ki he tokoni angamaheni kamata mei he ‘aho 1 ‘o Siulai 2023 ‘o makatu’unga ‘i he fakakaukau kuo holo ‘a e totongi lolo fakamāmani lahi ki he tu’unga angamaheni.

26.6 Hangē kuo mou mea’i na’e ‘i ai ‘a e ngaahi lāunga mei he kau ma’u ‘uhila ‘e ni’ihi pea na’e fengāue’aki ai ‘a e Pule’anga mo e Potungāue ‘Uhila ke fai hano kumi pe ko e hā ‘a e me’a ‘oku lāunga ai ‘a e kakai. Ko e tefito ‘a e palopalema ko eni ko e hala ‘a hono faka’avalisi ‘o e mo’ua ‘uhila ‘a e kau ma’u ‘uhila ‘i Sanuali 2022 pea uesia ai mo e mo’ua ‘uhila ‘i Fepueli 2022.

26.7 Na’e fai leva hono fakatonutonu ‘a e faka’avalisi na’e fehalaaki ‘i he mo’ua ‘o Sanuali 2022 pea na’e tali ai ‘e he Poate ke fakatonutonu mo totongi fakafoki ki he kau ma’u ‘uhila na’e ma’olunga hono faka’avalisi hala ‘o ‘enau ‘uhila. Neongo na’e mahino pe na’e ki’i lahi ange ‘a hono ngāue’aki ‘a e ‘uhila he vaha’ataimi ko ia koe’uhí ko e ngaahi fakataputapui ‘o e fefononga’aki he Koviti-19 (*Covid-19 lockdown*). Ko e kakai leva na’e ma’ulalo hono faka’avalisi pea mo tonu hono faka’avalisi ‘enau mo’ua na’e ‘ikai toe fakahoko ha ngāue ki he’enau mo’ua ‘uhila kae toki fakatonutonu kotoa pe ki he lau totonu ‘o e mahina hoko ‘a ia ko Ma’asi 2022.

26.8 Ko e ngāue na’e fakahoko ki he kau ma’u ‘uhila na’e fu’u ma’olunga ‘enau mo’ua ‘uhila mei he nōmolo ‘a ia na’e ‘osi tufa ‘a ‘enau la’imo’ua ‘uhila ke totongi na’e anga pehe ni.

a. ‘Ova ‘a e fakafuofua(*over the estimate*) ko e peseti ‘e 19

- b. Ma'ulalo 'i he fakafuofua (*under the estimate*) ko e peseti 'e 25
- c. Mo'ua angamaheni (*normal*) ko e peseti 'e 56

26.9 Kapau 'oku 'i ai ha ngaahi ta'efiemālie kimui ni mai ko e fakatupunga ia mei he tuku fuoloa 'a e ngaahi mo'ua 'uhila lahi ko e fakakaukau nai ne fehalaaki kotoa 'a e mo'ua 'uhila 'i he taimi ko ia.

26.10 Koe'uhí ko e fiema'u 'e he Pule'anga ke tokoni'i 'a hotau kakai na'e 'omai ai 'e he Pule'anga 'a e mataotao 'i hono fakapa'anga mai 'e he Pule'anga 'Aositelēlia ke ne vakai'i 'a e palopalema ko eni na'e hoko ki he 'uhila. Na'a ne fakamahino mai ai ko e lau 'a e mita 'oku tonu pe ia. 'Oku hā 'a e fakamatala ko eni 'i he Lipooti ki hono Vakai'i 'a e Fa'unga Lau Mita Fakaonopooni (*AMI*) 'a Tonga mo e Fakamā'opo'opo 'o e Folau Fakangāue. 'A ia kapau ne ngali ma'olunga 'ahono ngāue'aki 'o e 'uhila 'i he vaha'a taimi ko eni 'oku tonu pe ia 'o fakatatau ki he ngāue 'a e ngaahi lau, 'a e ngaahi mita lau 'uhila fakaonopooni (*smart meter*) 'a e Kautaha 'Uhila 'a Tonga. Ko ia ai na'e fai leva 'a e feinga 'a e kautaha ke tānaki mai 'a e ngaahi mo'ua ne talu hono tuku mai mei he pā 'a e mo'ungaafi 'a ia 'oku kei ta'efiemālie ki ai 'a e kau ma'u 'uhila 'e ni'ihī.

Fakamo'oni

- i. Ongoongo tuku atu 'o e 'aho 31 Ma'asi 2022 – Vahe'i 'e he Pule'anga pa'anga Tonga 22 miliona ke tokoni'i e polokalama fakaakeake.
- ii. Lipooti ki hono Vakai'i 'a e Fa'unga Lau Mita Fakaonopooni(*AMI*) 'a Tonga mo e fakamā'opo'opo folau fakangāue.
- iii. Lipooti ki hono vakai'i 'a e fa'unga lau mita fakaonopooni (*AMI*) 'a Tonga mo e fakamā'opo'opo e folau fakangāue. Konga 4 peesi 11-20 'oku hā eni 'i he ngaahi fakamo'oni ki he makatu'unga 27.

Makatu'unga 27 e Fokotu'u

Tokoni Kalake: Makatu'unga 27.

Ta'etokanga 'o mahiki lahi ai 'a e totongi 'uhila pea tukuaki'i 'a e pā 'a e mo'ungaafi.

Talu mei he pā 'a e mo'ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha'apai pea fu'u mahiki ta'etotonu ai 'a e lahi 'a e mo'ua 'uhila 'a e kau ma'u 'uhila mo e kei lāunga mo e fifili 'a e kakai ki he tupu'anga mo ha solova'anga fakapa'anga 'o a'u ki he 'aho ni. Neongo kuo fokotu'u 'a e Komiti Fili 'a e Fale Alea ke nau vakai'i 'a e tupu'anga 'a e fu'u mahiki 'i he totongi 'uhila e kakai, ka 'oku te'eki ke 'osi pē ...

<007>

Taimi: 2050-2055

Tokoni Kalake : ... aofangatuku 'a e Komiti ko ia pea 'e 'ikai lava 'a e fokotu'u ni 'o lave ki ai kae 'oua kuo fakahū fakafoki ki he Fale Alea ke aofangatuku ai.

Ka 'oku mau fakapipiki atu 'a e Tohi Lāunga mo e Fehu'i na'e 'ave 'e he ni'ihī 'o e kau Fakafofonga 'o e Kakai mo e Tohi Tali mei he Komisoni 'Uhila. 'Oku pehē 'e he Komisoni 'Uhila, hili 'a e puna 'a e mo'ungaafi 'i Sanuali 2022, na'e mate 'initaneti 'i he 'Ulu'i 'Ofisi 'o

e Kautaha ‘Uhila ‘o ‘ikai lava lau e ‘u mita ‘a e kau ma’u ‘uhila mei he ‘Ofisi Lahi ‘o hangē ko e angamaheni.

Pea koe’uhi ko e toe fakatapatapu ‘o e to’umahaki KOVITI-19 ‘i he taimi ko ia na’e ‘ikai lava ‘alu takai holo ‘a e kau lau mita ‘uhila ke lau *manual* ‘a e ngaahi mita. Ko ia ai na’e hanga ‘e he kautaha ‘Uhila ‘o faka’avalisi e ngaahi mo’ua ‘a e kau ma’u ‘uhila ‘o ngāue’aki ‘a e mo’ua motu’a ‘o e māhina ko ‘Okatopa, Nōvema mo Tīsema 2021 ‘o hiki mo’ua ‘aki ‘a e kakai ‘i he kamata’anga ‘o e ta’u 2022.

Ko e palopalema heni he na’e fehalaaki ‘a e fika’i ‘o e faka’avalisi ‘o ‘ova ‘aki ‘a e ‘iuniti ‘uhila na’e tohi mo’ua ki he kakai mei he ‘iuniti ‘uhila fakakātoa na’e fatu pea mei he *generator* ‘a e ‘uhila ‘aki ‘a e fo’i ‘iuniti ‘e 2 miliona tupu. Ne ‘oatu ha lāunga ‘a e kakai ‘o fakafou he Fakafongga Fale Alea Tongatapu 4 ki he Va’a Tali Lāunga Ma’a e kau Konisiuma ‘i he Potungāue Leipa fekau’aki mo e kaveinga ni ‘a ia na’e fakamo’oni ki ai ‘a e kakai kehekehe.

Ko e konga ‘o e tu’utu’uni ngāue (*by-law*) na’e hiki hangatonu atu he lāunga ko ia, ‘oku tapu ‘a e me’a ko e faka’avalisi’i ‘o ha mo’ua ‘uhila, tukukehe ‘o ka fakatou felotoi ki ai ‘a e taha ma’u ‘uhila mo e kautaha ‘Uhila pea ‘e toki lava ke faka’atā ‘a e Komisoni ‘Uhila ha founga totongi pehē. Na’e ‘ikai ke fai e felotoi ‘a e kau ma’u ‘uhila mo e Kautaha ‘Uhila pē ko ha Ma’u Mafai pē ki ha totongi faka’avalisi. ‘Oku te’eki ke ma’u ha tali mei he Ma’u Mafai ko eni ki he lāunga ‘a e kau konisiumá.

Na’e pehē mei he Komisoni ‘Uhila ko e tu’utu’uni ngāue (*by-law*) ‘oku ha ai ‘a e ‘ikai ha faka’avalisi ‘oku kei mo’ui pē ka ‘oku ‘ikai ke toe ngāue’aki ia.

Na’e toe pehē mei he Komisoni ‘Uhila ko e tu’utu’uni ngāue (*Regulation*) ‘oku nau ngāue’aki ‘a ē ‘oku ha ai ‘i he aleapau hono 3 (*3rd concession contract*) ‘i he vaha’a ‘o e Komisoni ‘Uhila ‘a Tonga mo e kautaha ‘Uhila ‘a Tonga. Pea ‘oku ‘ikai ke toe ngāue’aki ‘a e (*By Law*) neongo ‘oku kei mo’ui pea ‘oku nau ngāue’aki ‘a e aleapau.

‘Oku fehu’ia heni ‘a e fa’ahinga tu’utu’uni ngāue (*by-law*) fēfē ia ‘oku kei mo’ui ka ‘oku ‘ikai ke toe ngāue’aki? Kapau ‘oku fepaki ‘a e tu’utu’uni (*by-law*) mo ha *contract (concession)* ko e fē ‘oku mālohi? ‘Oku fakatonu nai ‘a e aleapau ki he tu’utu’uni ngāue? Pē kuo fakatonu ‘a e tu’utu’uni ngāue ki he aleapau?

‘Oku toe fehu’ia foki ko e ha na’e ‘ikai lava ai ke nau menuolo e ngaahi mita ‘a e kakai kapau na’e kei tonu pē ‘a e fika ‘o e ngaahi mita ‘o hangē ko ia na’e fua fakahā mei he *CEO* ‘o e Komisoni ‘Uhila? Pe ‘oku ha mei he Talaki ‘o e Fakatapatapu Fakafonua i he KOVITI-19 na’e ‘i ai e ngaahi Potungāue mo e kautaha na’e faka’atā ke nau ngāue mo fe’alu’aki pē ko e *essential services* pea na’e fika 3 ‘a e Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga ‘i he lisi fka’atā ko ia.

‘I he’ene pehē ‘oku kei puli ‘a e makatu’unga totonu ‘o e palopalema. Na’e kole foki ‘e he Fakafongga Tongatapu Fika 4 ki he ‘Eiki Palēmia ‘i Fale Alea ‘a e tatau ‘o e Lipooti ‘o e taukei na’e *hire* mai mei muli ke ne savea’i e tupu’anga ‘o e mahiki fakafokifā ‘o e totongi ‘uhila. Pehē ‘e he ‘Eiki Palēmia ‘e vakai ki ai pē ‘oku ‘atā koe’uhi tokua ko e ngāue ia na’e fakapa’anga mei muli. Talu mei ai mo e te’eki ai ke tufa mai ‘a e lipooti ko ia ki he kau Fakafongga e Kakai.

‘Oku natula tatau ‘a e ‘ikai ‘omai e fakamatala ko ia mo e ‘ikai ke fua fakahā ‘e he Pule’anga ‘a e palopalema kae toki ‘eke mālohi ‘a e kau Fakafongga ‘i he ngaahi fakataha ‘a e Palēmia

‘e he kau faiongoongó ‘i he ngaahi fakataha ‘a e Palēmia mo e kau Faiongoongo ‘o toki tō mai ai ‘a e fakamatala. ‘Oku nau uho taha ‘i he ‘ikai ke ‘atā kitu’a.

Ko e CEO ‘a e ‘Uhila ‘oku fili ia ‘e he kau Talēkita Poate Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga. Pea ko e kau Talēkita Poate ‘oku fili ia ‘e he ‘Eiki Minisitā ki he ngaahi Kautaha faka-Pule’anga ‘a ia ko e Palēmia pē ‘i he lolotonga ni. Ko e taimi ‘oku matu’aki pōpō’uli pehē ai ‘a e fakamatala, kau ki he ma’u’anga ivi ‘a e fonua, ‘oku mamafa leva ‘ae ta’efalala’anga ‘o e Kau Taki ‘i he taimi ko ia. Pea ko e natula e uesia mei he ivi fakafonua pē ‘uhila ‘oku kapa mo kāpui ai e kakai.

Ngaahi fakamo’oni ki he makatu’unga Fika 27

1. Tohi Lāunga ki he Komiti Tali Lāunga ki he kau konisiuma.
2. Tohi Faka’eke’eke tūkunga ‘oku ‘i ai e lāunga.
3. Tohi Fehu’i ki he Minisitā Fakalalakaka Faka’ekonōmika mo e Leipa mo e tali mei he Minisitā...

Tali Palēmia ki he Makatu’unga 27 e Fokotu’u

Kalake Tēpile : Tali. ...

<008>

Taimi: 2055-2100

Kalake Tēpile: ...

27.1 ‘I he pā ‘a e mo’ungaafi na’e motu ai ‘a e keipolo fetu’utaki ‘initaneti ‘o uesia ‘a e fetu’utaki ‘o kau ai ‘a e mita ‘uhila, pea na’e ‘uhinga ai ‘a e ngāue’aki ‘a e founa fakafuofua pe faka’avalisi ki he lahi ‘a e ‘uhila ‘oku ngāue’aki, ‘o hoko ai ‘a e fetō’aki ‘a e ngaahi mo’ua ‘uhila.

27.2 Na’e fakahoko ‘a hono fakatonutonu ‘a e ngaahi faka’avalisi hala na’e faí pea na’e mahino mai na’e lahi pe ‘a hono ngāue’aki ‘o e ‘uhilá ‘i he vaha’a taimi ko ‘ení. Na’e tupu ‘eni mei he nofoma’u ‘a e kakai ‘i honau ngaahi ‘api nofo’angá koe’uhi ko e fakatapatapui ‘o e Koviti-19 (*COVID lockdown*) pea mo e pā ‘a e mo’ungaafi. Na’e toe fakamo’oni’i ‘eni ‘i he lipooti ‘a e mataotao (Lipooti ki hono Vakai’i ‘o e Fa’unga Laumita Fakaonopooni (*AMI*) ‘a Tongá mo e Fakamā’opo’opo ‘o e Folau Fakangāue), na’a ne ngāue mo vakai’i ‘a e ngaahi mita lau ‘uhila fakaonopooni (*Smart Meter*). Ko e lipooti ni ‘oku lava pe ke ma’u mo ngāue’aki ‘e ha taha te ne fiema’u.

27.3 Fakatatau ki he lipooti ko e hikihihi ‘i he totongi ‘o e ‘uhilá ‘oku makatu’unga pe ia ‘i he totongi ‘o e loló (*fuel price*). Hangē ko ia ‘oku mou mea’i ko e hiki ko ia ‘i he tu’unga ‘o e totongi lolo ‘i māmani lahi (*global fuel prices*), na’a ne uesia ‘a e tu’unga totongi koloa ‘i he Pasifiki pea kau ai ‘a Tonga. ‘A ia na’e kaunga lahi eni ki he hiki e totongi ‘o e lolo mo e ‘uhila’, ‘o ‘ikai ‘i Tonga pe, ka ‘i he ngaahi fonua kaungā’api’. Ko e ngaahi mo’ua na’e tuku fuoloa ta’etotongi talu mei he pā ‘a e mo’ungaafi na’e ‘ikai tu’usi ‘enau ‘uhila kae ‘oua kuo ma’u mai ha fakamatala pau ‘a e mataotao ‘i he’ene ngāue ki he ngaahi mita lau ‘uhila fakaonopooni (*smart meter*). ‘Oku mahino na’e tonu pe ‘a e lau ‘a e mita lau ‘uhila fakaonopooni (*smart meter*) ‘i he toe mo’ui ‘a e ‘uhilá pea mo e ‘initaneti.

27.4 Ko hono fakakātoa, na'e fakatonutonu 'a e faka'avalisi he na'e fu'u ma'olunga ke toe tohi mo'ua ki he 'avalisi angamaheni. Hili hono fakahoko 'a e ngāue ni ne mahino mai 'a e kei ma'olunga pe 'a hono ngāue'aki 'o e 'uhila 'i he vaha'a taimi ko iá (Sanuali — Ma'asi 2022). Ko e kakai ne fu'u ma'ulalo e faka'avalisi mo tonu pe 'a hono faka'avalisi 'enau mo'ua Sanuali na'e toki fai e lau totonú ki Ma'asi 'o fakatonutonu. Na'e kei ' i ai mo ha ni'ihina'e kei ma'olunga pe 'a hono ngāue'aki 'o e 'uhilá 'a ia ne toe fakapapau'i 'eni he lipooti 'a e mataotao ki he mita lau 'uhila fakaonopooni (*smart meter*).

27.5 Ko e meimei kātoa 'o e ngaahi launga talu e pā 'a e mo'ungaafi kuo solova kotoa ia kau ki ai mo e ngaahi launga ne fakafou 'i he Komisoni 'Uhilá pea mo e 'Omipatimeni. Ko e tokolahi ai kuo fai ha aleapau ke totongi fakakongokonga 'enau mo'ua 'uhilá 'o fakatatau ki he ivi malava'.

Fakamo'oni:

(i) Lipooti ki hono Vakai'i 'o e Fa'unga Laumita Fakaonopooni (AMI) 'a Tonga & fakama'opo'opo 'o e folau fakangāue konga 4.5 (peesi 26)

Makatu'unga 28 e Fokotu'u

Tokoni Kalake: Makatu'unga 28 - Ta'etokanga 'a e Pule'anga ke 'i ai ha naunau tāmatafi ki he mala'e vakapuna 'o e Ongoniuua pea mo e konga 'o 'Eua

'Oku fu'u fakaloloma 'a e mahino 'oku 'ikai pe ke 'i ai ha tokanga 'e taha 'a e Pule'anga ke 'i ai ha naunau tamateafi ki he mala'evakapuna 'o e Ongoniuua pea mo e konga 'o 'Eua. 'Oku mahu'inga 'a e me'a ni, koe'uhi ko e malu mo e hao 'a e ngaahi vakapuna fakalotofonua pea mo e kau pasese 'o ka hoko ha fakatamaki. Koe'uhi 'oku te'eki ke fakahoko e he Pule'anga ha ngāue ki heni, 'oku 'i honau nima ha mole ha mo'ui mo ha koloa.

Na'e fai mo e kole ki he 'Eiki Palēmia 'i Tīsema 2022 ke 'ave mu'a ha loli tamateafi ki he kauvai 'oku tu'u ai 'a e Palasi Heilala Tangitangi pea mo Houma, Ta'anga mo e Apiako Ngoue ko Hango, 'o ngāue'aki pe 'a 'Api Sotia ke tau ai. 'Oku a'u ki he 'aho ni, 'oku te'eki ke fakahoko mo ia. 'Oku 'uhinga foki ko e 'ikai ke sai 'a e hala fakakavakava 'i 'Ohonua, ofi ki he uafu, pea 'oku fa'a motu 'i he fā 'a e tele'a. 'E ala uesia ai ha a'u 'a e loli tamateafi ki he kauvai, 'oku 'i ai 'a e ngaahi kolo ko eni. Ka hoko ha fakatamaki ki he Palasi Heilala Tangitangi pe ko e ngaahi kolo, pea mole ai ha mo'ui mo ha koloa, ko e fo'ui ia 'o e Pule'anga ko 'eni.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 28

1. Tohi ki he 'Eiki Palēmia 15 Tīsema 2022

Tali Palēmia ki he Makatu'unga 28 e Fokotu'u

Kalake Tēpile: Tali.

28.1 Ko e fakahoko fatongia 'a e Pule'anga 'oku fakatatau ki he lao mo e tu'utu'uni hotau fonua koe'uhi ko e mahu'inga ma'u pe 'a e malu mo e hao 'a e mo'ui hotau kakai.

28.2 Ko ia ai, makatu'unga 'i he Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fefolau'aki Vakapuna Sivile Konga 172, ko e mala'e vakapuna 'o e ongo Niua, 'a ia ko e Mala'evakapuna Kuini Lavinia pea mo e

Mala'evakapuna Mata'aho, 'oku fakakalasi ia ko e mala'evakapuna Tu'utu'uni 2B (Code 2B) 'oku 'ikai ke 'i ai ha taua, ka 'oku tokanga'i ia ...

<009>

Taimi: 2100 – 2105

Kalake Tēpile: ... me'i he taua 'i he mala'e vakapuna Fua'amotú. 'I he fakakalasi 'o e mala'e vakapuna ko ení 'i he Ongó Niuá 'oku 'ikai ke 'i ai ha sēvesi tāmāte afi koe'uhí ko e kalasi 'o e vakapuna 'oku ngofua ke ngāue'aki 'a e mala'e vakapuna ko ení.

28.3 Makatu'unga 'i he Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fefolau'aki Vakapuna Sivilé konga 139, ko e kalasi 'o e mala'evakapuna ko ení 'oku 'ikai ngofua ke folau ki ai ha vakapuna 'oku lahi hake 'a e pāsésé he toko tolungofulú. Fakatatau ki he Tu'utu'uni Fefolau'aki Vakapuna Sivilé, 'oku 'ikai ha sevesi tamate afi 'oku fiema'u fakatatau ki he kalasi 'o e mala'evakapuna mo e kalasi 'o e vakapuna 'oku ngofua ke folau ki ai. 'Oku 'i ai foki mo e kaunga lahi 'a e tō'anga vakapuná (*runway*) mo e ngaahi naunau 'o e mala'e vakapuná ki hono fakakalasi 'a e ngaahi vakapuna 'oku ngofua ke tō pe puna me'i ha mala'evakapuna.

28.4 'Oku 'asi 'a e ngaahi fakamatala ko ení 'i he Ngaahi Fakamatala ki he Tu'unga mo e Naunau 'i he Mala'evakapuná (*Aeronautical information publication*) 'a e Kautaha Mala'evakapuna 'a Tongá, 'a ia 'oku fakamatala'i ai ki he kau ngāue fekau'aki mo e fefolau'aki vakapuná 'a e tu'unga 'o e naunau mo e ngaahi sevesi ki he ngaahi mala'evakapuna takitaha. Ko e ngaahi kupu felāve'i mo e naunau tamate afi kotoa 'i he ngaahi mala'e vakapuna 'oku ha atu 'i he fakalahi 28 tēpile 1 'a ia ko e *NFTF* (Fua'amotu) *NFTO* (Niuafu'ou), *NFTL* (Lifuka Ha'apai), *NFTV* (Vava'u) pea mo e *NFTP* (Niuatopotapu). 'Oku 'asi heni 'a e tu'unga 'o e naunau tamate afi 'i he ongo mala'evakapuna Niuá 'oku 'ikai fiema'u fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Lao. 'I he mala'evakapuná 'oku fengāue'aki ai 'a e Kautaha Mala'evakapuna 'a Tonga mo e Potungāue Tamate Afí mo e Me'a Fakafokifā 'a Tongá ki he ngaahi vaka 'oku lahi hake 'ene kau pasesé he toko 30.

28.5 Koe'uhí ko e fakangatangata 'a e ngaahi naunau ki ha hopo ha fakatamaki fakatu'upakē 'i he Ongó Niuá. 'Oku tauhi pe 'i he ongo mala'evakapuná 'a e ngaahi hina tāmāte afi 'i he Mala'evakapuna Kuini Laviniá 'oku 'i ai 'a e hina tamate afi kilo 'e 9 'e 2 mo e hina kilo 'e 50 'e 1. 'I he Mala'evakapuna Mata'ahó 'oku 'i ai 'a e hina tamate afi kilo 'e 9 'e 2 mo e hina kilo 'e 50 'e 1. Ko e naunau eni 'oku 'uluaki ngāue'aki ka hoko ha fakatamaki 'i he mala'e vakapuná.

Na'e fokotu'u 'a e ongo mala'evakapuna 'a e Ongó Niuá 'i he 1970 tupú pea ko e founa angamaheni pe 'eni 'oku ngāue'aki ki he kalasi mala'evakapuna pehe ní fakatatau ki he Ngaahi Tu'utu'uni Fefolau'aki Sivilé.

28.6 'Oku 'ikai ke tuku ha ivi 'a e Pule'angá he fakahoko fatongia he tapa kehekehe ke fakapapau'i ai pe 'a e malu mo e hao hotau kakaí. 'I he ta'u fakapa'anga 2021-2022 na'e lava lelei ai hono langa fo'ou 'o e Va'a Tamate Afí mo e Polisi 'i Angahā 'Eua ke tokoni ki he ngaahi fiema'u ka hoko ha vela pe me'a fakafokifā.

28.7 'Oku 'i ai foki mo e fokotu'utu'u pe palani ngāue 'a e Potungāue Tamate Afí mo e Me'a Fakafokifā 'a Tongá 'a ia ko hono ngāue'aki 'o e loli tamate afi 'e 2 'i 'Eua mo e loli tamate afi 'e 2 'i Ha'apai. Kapau 'e 'i ai ha fakatokanga matangi 'e 'ave leva 'a e loli tamate afi 'e 1

ki he Kauvai Foá mo e loli tamate afi ‘e 1 ki Ta’anga ‘o tuku ai telia na’a uesia ‘e he matangi ‘a e ongo ‘ahanga’ pea motuhia ai ‘a e fefononga’aki he halapule’anga.

Fakamo’oni

(i) Fakamatala meí he Kautaha Mala’evakapuna ‘a Tonga (*TAL*) ki he ‘Eiki Palēmiá felāve’i pea mo e ngaahi ngāue fakahaofi mo’uí mo e tamate afi ‘i he Mala’evakapuna Kuini Lavinia, Niuafou’ou mo e Mala’evakapuna Mata’ahó Niuatoputapu, 28 ‘Aokosi 2023.

(ii) Ngaahi Mala’evakapuna – 2.6 Ngaahi ngāue fakahaofi mo’uí mo e tamate afi
(iii) Fakamatala meí he Kautaha Mala’e Vakapuna ‘a Tonga (*TAL*) ki he ‘Eiki Palēmiá felāve’i pea mo e ngaahi ngāue fakahaofi mo’uí mo e tamate afi ‘i he Mala’evakapuna Kuini Lavinia Niuafou’ou mo e Mala’evakapuna Mata’ahó Niuatoputapu.

Makatu’unga 29 e Fokotu’u

Tokoni Kalake: Makatu’unga 29

Fakavalevale ‘a e Pule’anga ke toe faka’atā ke hū mai mei tu’apule’anga ‘a e me’alele ‘oku laka hake hono motu’á ‘i he ta’u ‘e 15. Pea hoko ai e ngaahi palopalema fekau’aki mo e veve kona mo e veve lalahi meí he me’alele kuo ‘osi hono ‘aonga.

Na’e tali ‘a e Lao Fakaangaanga ki hono fakatonutonu e Tu’utu’uni Lao ki he Tuté mo e ‘Ekisiá ‘i he 2021 ke ‘oua ‘e toe hū mai e me’alele ‘oku motu’a ange ‘i he ta’u ‘e 15.

‘Oku ‘uhinga foki eni ke malu’i e ‘ataakai ‘o Tongá ‘a ia ‘oku tu’u lavea ngofua faka’ataakai meí he veve kona mo e veve lalahi he’ikai ke ne lava ‘o faka’auhá. ‘Oku kau heni e ngaahi me’alelé pea ko e motu’a ange e ta’u e me’alelé ko e lahi ange ia e faingamālie ke maumau vave pea tu’u ‘o hoko ai pē ko e veve lalahi. ...

<010>

Taimi: 2105-2110

Tokoni Kalake: ... ‘Oku lolotonga palopalema ‘a Tonga ‘i hono feinga’i ke hiko e veve lalahi meí he me’alelé pea ‘oku a’u ki he tu’unga ‘e fiema’u ‘e he Ma’u Mafai ki he Vevé ke hiki e totongi vevé kae lava ke ‘omai ‘a e ngaahi me’angāue ko ia ‘oku fiema’u ke faka’auha ‘aki ‘a e veve me’alelé. ‘Oku kau ai heni mo e veve misini mo e veve ‘ilekitulōnika, ko e ngaahi veve meí he me’alelé, misini mo e ‘ilekitulōniká, ‘oku ne fakatupunga ‘a e ‘uli’i ‘o e vai, ‘atakaí mo e toe konahia ai mo e me’a mo’uí.

Kuo liliu ‘e he Pule’anga ‘a e lao ko iá ke toe faka’atā ke hū mai ‘a e me’alele ‘oku laka hake ‘i he ta’u ‘e 15 hono motu’á. Ko e tu’utu’uni ta’efakapotopoto eni, he te ne toe tānaki mai ‘a e veve me’alele ‘o toe lahi ange ia ‘i he ta’u ‘e 10 kuo ‘osí, pea ko hono olá ko e toe lahi ange ‘a e veve kona pea mo e ‘ikai ke toe lava ke tau faka’auha pe uta atu ki tu’apule’anga ‘o e veve me’alelé.

Ko hono olá ko e toe hiki ‘a e totongi veve, ‘o e totongi vevé kae lava ke mafua fakalelei hono tānaki mo e feinga ke faka’auha ‘a e veve meí he me’alele. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi fāмили lahi ‘oku nau fakafalala he ngoue mo e fanga monumanu, ‘e ‘ikai ke nau lava ‘e kinautolu ‘o mafua fakalelei ‘a e totongi vevé ‘o ka hiki.

Ngaahi fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 29

1. Tu'utu'uni Lao (Fakatonutonu) ki Hono Pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia, 2021;
2. Tu'utu'uni Lao (Fakatonutonu) ki Hono Pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia, 2023.

Tali Palēmia ki he Makatu'unga 29 e Fokotu'u

Kalake Tēpile: Tali.

29.1 'Oku fakapotopoto 'a e tu'utu'uni 'a e Pule'angá ke toe faka'atā 'a e hū mai mei tu'apule'anga 'a e me'alele 'oku laka hake hono motu'á 'i he ta'u 'e 15, he ko e loto ia 'a e kakai 'o e fonuá ke tokoni ki he'enau fefononga'akí mo e ngaahi ngāue faka-fāmilí.

Konga 1 – Fakamahino/Fakaikiiki 'a e Fakatonutonu ki he Tu'utu'uni ki he Lao Kasitomú mo e Tuté 2021.

29.2 Ko e puipuitu'a ki hono fakahoko 'o e tu'utu'uni ko 'ení na'e makatu'unga ia mei he fiema'u 'a e potungāué ke:

- (i) Fakasi'isi'i hono hū mai mei muli 'a e ngaahi saliate misini motu'a uta pāsesé 'oku tupulaki 'a e maumau ki he 'atakaí.
- (ii) Fakasi'isi'i 'a e palopalema 'i he halá mo e fefononga'akí.

29.3 Ko e fakatapatapui ko 'ení 'oku 'ikai fakataumu'a ia ki he kotoa 'o e ngaahi saliate misini. 'Oku fakataumu'a pe ia ki he saliate misini uta pāsesé (motokā pea mo e fa'ahinga 'o e *SUV*) fakatatau ki hono fakakalasi 'i he tohi tu'utu'uni ki hono fakafa'ahinga 'o e ngaahi koloa hū mai (*HS Tariff*).

29.4 Ko e ngaahi saliate misini 'oku fakataumu'a ki he uta koloá 'oku 'ikai kau ia he fakatapatapuí 'o hangē ko e lolí mo e ngaahi saliate misini kehe pē.

29.5 'I hono tānaki ko ia 'a e saliate misini uta pāsesé ki he lisi fakatapatapui 'o e koloa hū maí (Tu'utu'uni ki he Lao Kasitomu mo e Tute 2008) 'oku mo'ua ha taha 'oku ne hū mai 'a e koloá ni fakatatau ki he kupu 95 konga si'i 'uluakí 'o e Lao ki he Kasitomú mo e Tuté 2007. Ko e tauteá ko e totongi pa'anga 'o 'oua toe lahi hake he pa'anga 'e 100,000 pe ko e nofo pilīsone 'o 'oua toe laka hake he ta'u 'e 10 pe ko e fakatou'osi.

Konga 2 – Ngaahi pole (fakafe'atūngia) ki he palani ngāué.

Taumu'a ke hū mai 'a e saliate misini fakatapatapui.

29.6 Hili ange 'a e ngaahi fakatotolo na'e fakahoko 'i hono kei hū mai 'a e ngaahi saliate misini fakatapatapuí, na'e fakatokanga'i ai 'e he potungāué na'e 'ikai fakataumu'a 'a e tokotaha ha'ana e saliate misini ke ne hū mai 'a e saliate misini 'oku fakatapatapuí. Ka neongo ia na'e kei tu'u pē tu'utu'uni 'a e laó ke tautea'i 'a e tokotaha ni.

'Oku hā atu 'i lalo ni 'a e fakamatala nounou 'o e ni'ihi 'o e ngaahi 'uhinga lahi na'e ma'u 'i he taimi na'e fakahoko 'a e fakatotolo.

29.7 Ko e me'a'ofa mei he ngaahi mēmipa 'o e ngaahi fāmīlī mei tu'apule'anga. 'Oku 'ikai ma'u ai taha hū koloa maí ha fakamatala ki he fakaiiki 'o e ngaahi me'alele 'oku 'omaí kimu'a pea tu'uta 'enau saliate misiní ki Tongá ní.

29.8 Na'e 'i ai ha ngaahi taimi na'e ma'u ai 'e he tokotaha hū mai 'a e saliate misini fakakomēsialé 'i he 'initānetí pea totongi ke fakafolau mai, ka 'i he taimi na'e a'u mai ai 'a e saliate misiní ki Tongá ní na'e toki fakatokanga'i hake ai 'oku motu'a ange 'a e mōtolo 'o e me'alelé 'o fakatatau ki he saliate misini na'e tu'uaki 'i he 'initānetí.

29.9 Feliuliaki 'i he ngaahi halanga vaka ki Tongá ní. Tupu mei he ngaahi fakangatangata 'o e kau'āfonuá 'i he fakataputapui 'o e Koviti-19 na'e ma'u ha ni'ihi na'e tu'uta mai 'enau ngaahi saliate misiní kuo 'osi tōmui ia 'i he 'aho pe taimi totonu na'e 'amanaki ke tu'unga mai aí. ...

<002>

Taimi: 2110-2115

Kalake Tēpile: ...

29.10 Fakatatau ki he ngaahi 'uhinga kuo fakahā atu 'i 'olunga ni, na'e totonu ke faka'ilo 'a e tokotaha hū koloa 'o fakatatau ki he kupu 95, na'e 'ikai faka'ilo 'e he potungāue ia 'a e ni'ihi ko eni 'o makatu'unga mei he ngaahi 'uhinga 'i 'olunga, pea na'e 'ikai lava foki ke faka'auha mo e ngaahi saliate misini ni 'i he fonua ni koe'uhí na'a hoko ha ngaahi uesia pē fakatamaki ki he 'ataakai 'o e fonua.

Mafai mo e me'angāue:

29.11 Fakangatangata 'i he mafai fakalao 'a e potungāue ki he tu'utu'unia 'a e ngaahi kautaha vaká pē ko e tokotaha hū koloa ke fakafoki 'a e ngaahi saliate misini fakataputapui kuo 'osi tū'uta he fonua ni ki he feitu'u ne hū mai mei ai. Tānaki atu ki ai ko e fakamole lahi faka'ulia ia ke fua 'e he Pule'anga Tonga 'a e kotoa 'o e ngaahi fakamole ko ia, ke fakafoki 'a e ngaahi saliate misini.

29.12 'Ikai ke 'i ai ha feitu'u pē fale fe'unga ke tauhi ai 'a e ngaahi saliate misini fakataputapui 'i he taulanga Nuku'alofa. Makatu'unga mei he si'isi'i ange 'a e ngaahi 'elia 'i he Uafu Kuini Salote 'i hono kamata tauhi 'e he potungāue 'a e ngaahi saliate misini fakataputapui kuo 'osi tū'uta 'i he fonua ni. Na'e toe faingata'a mo 'efi'efi ange ai 'a e fetukutuku holo 'a e ngaahi uta kehe 'i he uafu. Na'e hoko eni 'o tuai ange ai pea tautoloi 'a e fe'ave'aki 'o e ngaahi uta 'o fakatatau ki ha ngaahi tu'utu'uni mo e lao. 'I he 'aho 09 'o Ma'asi 2023, na'e 'i ai ha saliate misini fakataputapui 'e 105 pē ofi ki ai, na'e kei 'i he malumalu 'o e potungāue 'i he Uafu Kuini Salote.

Konga 3 – Ngaahi Fokotu'u Fakakaukau makehe.

29.13 Makatu'unga mei he kupu 112 'o e Lao Tute mo e Tukupau 'Ekisia, 2007. Kuo pau ke faka'auha ha fa'ahinga koloa fakataputapui pē 'oku kei 'i he malumalu 'o e potungāue. Ka fakahoko hono faka'auha 'a e ngaahi saliate misini ko eni, te ne fakatupunga ha ngaahi maumau lahi ki he 'ataakai 'o e fonua.

29.14 ‘Oku ‘ikai fakakau heni ‘a e ngaahi saliate misini na’e fakataumu’a ki he uta koloa. ‘E kei faka’atā pē ke hū mai ‘a e ngaahi saliate misini kehe ‘i ha ta’u motu’a lahi ange ‘i he ta’u 15. ‘I he fakakaukau ‘a e potungāue ‘i he taimi ko ia na’e ‘ikai māa’usia ‘a e taumu’a hono fokotu’u ‘o e tu’utu’uni ngāue ni, he ‘oku ne faka’atā ia ke hū mai ha fa’ahinga saliate misini kehe ta’u 15, pē motu’a ange.

29.15 Ne ‘i ai foki mo e ngaahi fokotu’u fakakaukau ke fakatatau ‘a e ngaahi fakataputapui ‘o e koloa hū mai ki he polokalama lesisita saliate misini ‘i he Potungāue ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahi he kuo fakapaasi ‘i he lao ke lesisita mo ngāue’aki ‘a e ngaahi saliate misini ‘o ‘ikai fakangatangata ki hono ta’u.

Fakamā’opo’opo

29.16 Hili hono vakai’i ‘a e ola hono tauhi ‘o e ngaahi saliate misini fakataputapui ni ‘i he malumalu ‘o e potungāue pea mo e uesia tamaki ki he ‘ātakai ni hono faka’auha ‘a e ngaahi saliate misini fakataputapui ni ‘i he fonua ni. Na’e tali ke fakapekia ‘a e tu’utu’uni ko ia pea fakangofua leva ke faka’atā atu mo tukuange kotoa ‘a e ngaahi saliate misini fakataputapui ni mei he uafu fakavaha’apule’anga.

29.17 ‘I hono fakapekia ko ia ‘a e tu’utu’uni ki hono fakataputapui ‘a hono hū mai ‘a e ngaahi saliate misini, na’e hoko atu ‘a e potungāue ki hono vakai’i ‘a e ngaahi founa tatau, ki hono pule’i ‘a e hū mai mo tauhi ‘a e ngaahi koloa fakataputapui ‘i he ngaahi fonua kaungā’api. ‘Oku lele ‘i matangi ai pē foki ‘a e fakatalanoa mo e ngaahi kupu fekau’aki ‘i he kaveinga mahu’inga ni.

Fakamo’oni

- i.Lao ki he Tute
- ii.Tu’utu’uni ki he Lao Kasitomu mo e Tute 2008, kupu 95 (1).

Makatu’unga 30 e Fokotu’u

Tokoni Kalake: Makatu’unga 30.

Ta’etokanga ‘a e Pule’anga ‘o hoko ai ‘a e maumau ki he MV ‘Otuanga’ofa, ‘oku fakalele ‘e he *Friendly Islands Shipping Agency*, pea fakamole lahi ki he kakai totongi tukupau, pea ‘oku hoko ‘a e fakatamaki ko e ‘ikai ke tuku ki he sekitoa taautaha ‘a ‘enau ngāue.

‘I he mahina ko Sepitema 2022 na’e fakafolau atu ai ‘a e MV ‘Otuanga’ofa ke toho, na’e malava pē ke toho ‘i *Fiji*, ka na’e ‘ave ia ki ‘Aokalani, Nu’usila ‘o toho ai. Na’e mahino mei he toho ko ia ‘oku lahi ‘a e palopalema ‘o e vaka, ko e ta’etokanga, pea ‘i he’ene pehē na’e nofo he silipa ‘a e vaka ni ‘o a’u ki he māhina ‘e 4, kae ngaahi ‘a e maumau. Na’e a’u ‘a e fakamole ki he maumau ni ‘i he ta’etokanga ko eni ki he 6.7 miliona ‘a ia ne mei ma’ama’a ange ke toho pē ‘i *Fiji*.

Ko e fakamole ni ‘oku hili ia ki he uma ‘o e kakai fefolau’aki ‘i Tokelau, ‘o to’o mei he tukupau pea mo e totongi pāsese mo e uta ke fua ‘a e fakamole ko eni, ‘ikai ngata ai na’e tuku vaká ai ‘a e kakai ‘i he Ongō Niua ‘i he uesia lahi ‘a e fefolau’aki vakatahi ki he ngaahi motu ‘o Tokelau. ...

Taimi: 2115-2120

Tokoni Kalake: ... 'Oku fakamole lahi 'a e toho ko eni ko e toe ta'etokanga ke toho fakata'u ua e vaka ka ko e toho fakamuimui ia 'i he 2018 pea ko e me'a pe 'e hoko ko e lahiange 'a e maumau. Na'e 'ikai foki ke tokoni 'a e Pule'anga ke mai fakavavevave 'a e kakai kuo nau tukuvakā he Ongo Niua pea pehē ki he ngaahi motu Tokelau. Na'e toki fai e feinga 'a e ngaahi kautaha vaka taautaha ke nau fetuku mai.

'Oku ta'etokanga 'a e Pule'anga ki he ngaahi me'angāue na'e 'omai he tokoni mo e 'ofa 'a e kakai 'o Siapani 'o maumau lahi ai 'a e vaka pea fakamole pa'anga na'e 'ikai ke totonu ke hoko. Ko e fa'ahinga ta'etokanga eni 'oku fa'a hoko ai 'a e fakatamaki pea 'oku mahino mei he maumau na'e hoko ko hono tāpalasia pe 'o e vaka 'o a'u ki he'ene maumau.

'Oku tənaki atu 'a e fakamole lahi ko eni ki he 8.3 miliona ki hono fakatau mai e *MV Tongiaki* 'i he 2017. Ko e pa'anga mole noa eni he na'e a'u pe ki he 2020 kuo ta'ofi ke 'oua 'e toe lele ko e 'ikai ke ne lava 'o fua 'ene fakamole. Na'e mei fakahaofi 'a e pa'anga ia ko eni ka 'e fua hono kanongatāmaki he kakai fefolau'aki he ko e nō.

Ngaahi fakamo'oni ki he makatu'unga fika 30

Tohi fehu'i 13 Ma'asi 2023 mo e tali mei he 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 30 Ma'asi 2023.

Tali Palēmia ki he Makatu'unga 30 e Fokotu'u

Kalake Tēpile: Tali.

30.1 Ko e toho ha vaka ko e ngāue angamaheni pe ia 'o fakatatau ki he fiema'u mo e tu'utu'uni 'a e Lao ki he Folau Vaka (*Shipping Act*) koe'uhí ko e malu mo e hao 'a e kau pāsese pea mo hono malu'i 'a e 'ātakai mo e me'a mo'ui 'o tahi. Ko e *MV 'Otuanga'ofa* kuo pau ke toho fakata'u 'e ua ke sivi mo vakai'i 'a e vaka 'oku 'i he tu'unga 'oku fe'unga mo taau fakatatau ki he Tu'utu'uni 'a e Lao ki he Folau Vaka. Ko ia ai 'oku 'ikai ke mo'oni 'a e makatu'unga ko eni ki hono tukuaki'i na'e maumau 'a e vaka. (Fakamo'oni: Tali ki he Tohi Fehu'i 11/2023 mo e Fika 37/2023).

30.2 Ko hono toho fakamuimui 'o e vaka ni na'e fakahoko ia 'i Fisi 'i Sepitema 2018. Na'e mahino 'aupito pe ki he Pule'anga mo e Kautaha Vaka 'Otumotuanga'ofa (*Friendly Island Shipping Agency Ltd*) 'a e pau ke toho 'a e vaka ni 'i he ta'u 2010 ka koe'uhí ko e tō mai 'a e mahaki fakamāmani lahi ko e Koviti-19 na'e pau ai ke toloi 'a e polokalama ko eni.

30.3 'I he hili hono faka'atā 'o e kau'āfonau na'e folau atu ai 'a e *MV 'Otuanga'ofa* 'i he 'aho Falaite ko hono 16 Sepitema 2022 ki he toho'anga vaka (*Titan Marine Engineering Ltd*) 'i 'Aokalani Nu'usila. Ko e 'osi eni 'a e ta'u 'e 4 'a hono toloi 'a e polokalama toho vaka ko eni tupu mei he ngaahi fakatapatupui 'a e Koviti-19 pea na'e fiema'u mai 'e he kautaha vaka ke fakakakato 'a e ngāue ni 'i Nu'usila he 'e lelei ange ai 'a e me'angāue mo e fakahoko fatongia pē sevesi (Fakamo'oni- Tali ki he Tohi Fehu'i Fika 11/2023). Na'e 'ikai ko ia pe ka na'e faingofua ange ai hono fakalelei'i mo fakafo'ou 'a e ngaahi kongokonga 'o e vaka mo e ngaahi naunau 'oku fiema'u ki he malu mo e hao 'a e mo'ui 'a hotau kakai pea 'ikai ke ngata

ai kae a'u 'a e tu'unga 'a e vaka ki he ngaahi fiema'u mo e Tu'utu'uni 'a e Lao ki he Folau Vaka.

30.4 Ko hono totongi fakapa'anga 'a e ngaahi fakamole ki he ngāue ko eni na'e fua pe ia 'e he Pule'anga na'e kakato 'a e ngāue ko eni pea 'oku hokohoko lelei atu ai pe 'a e fakahoko fatongia 'a e MV 'Otuanga'ofa ki hotau kakai mo e ngaahi 'otu motu 'i Tokelau.

Fakamo'oni

- i. Tali ki he Tohi Fehu'i 'aho 11/2023 mo e Fika 37/2023.
- ii. Tohi Tali ki he Tohi Fehu'i Fika 11/2023
- iii. Tohi Tali ki he Tohi Fehu'i Fika 37/2023

Makatu'unga 31 e Fokotu'u

Tokoni Kalake: Makatu'unga Fika 31.

Ko e 'ikai ke tali e ngaahi Tohi Fehu'i faka-Fale Alea ne 'ave ki he Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti 'oku ne maumau'i e Tu'utu'uni Ngāue 'a e Fale Alea pea 'ikai ke fakahoko ai 'enau taliui ki he Fale Alea ki hono ngāue'aki e pa'anga 'a e kakai 'o e fonua 'o fakatatau mo e Kupu 62 mo e 51 'o e Konisitūtone 'o Tonga.

Ko e ngaahi fehu'i 'a e kau Mēmipa Fakafofonga 'a e Kakai ne 'osi 'ave ki he Hou'eiki Minisitā ke nau tali mai ka 'oku a'u mai ki he 'aho ni 'oku te'eki ai pe ke tali mai 'a e ngaahi tohi fehu'i 'e ni'ihi 'a ia 'oku hā atu 'i lalo. 'Oku faka'atā foki he Tohi Tu'utu'uni Ngāue 'a e Fale Alea 'a e Kupu 99 ke fakahoko he kau Fakafofonga 'o e Fale Alea ha'anau fehu'i tohi ki he Hou'eiki Minisitā 'o fakafou he Kalake Pule 'a e Fale Alea ...

<007>

Taimi: 2120-2125

Tokoni Kalake: ... pea 'oku fiema'u he kupu 105 'o e Tu'utu'uni Ngāue 'a e Fale Alea ke tali mai 'a e tohi fehu'i ko eni 'i loto 'i he 'aho ngāue 'e 14 'o lau mei he 'aho ne 'ave ai 'a e tohi fehu'i 'e he Kalaké pea ma'u mei he Hou'eiki Minisitā. Ne 'osi fai pē 'a e kole ki he Kalake 'o e Fale Aleá ke fakamanatu ki he Hou'eiki Minisitā ne 'ave ki ai 'a e tohi fehu'i ke tali mai 'a e ngaahi fehu'i. Ka ko e 'osi 'eni 'a e ngaahi mahina 'oku te'eki ai pē ke tali mai 'a e ngaahi tohi fehu'i ko eni pea ko e talangata'a eni ki he Tu'utu'uni Ngāue 'a e Fale Aleá 'oku fakamafai'i 'e he kupu 62 'o e Konisitūtoné 'o Tongá. 'Oku fiema'u 'e he kupu 51 'o e Konisitūtoné ke taliui 'a e Kapineti ki he Fale Aleá.

Ngaahi Fakamo'oni ki he makatu'unga Fika 31.

1. Tohi Fehu'i ki he 'Eiki Palēmia 'a e Fakafofonga Fale Alea Kakai 'o Tongatapu 5 - 'aho 14 Ma'asi 2023 'o felāve'i mo e fiema'u ke 'omai 'a e Fakamatala Pa'anga 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai 'i he ta'u 2020/2021, 2021/2022 pea mo e 2022/2023 pea pehē ki he palani 'a e Pule'anga ki he kautaha Vakapuna Lulutai ki he ta'u fakapa'anga 2023/2024.
2. Tohi Fehu'i ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'a e Fakafofonga Fale Alea 'o e Kakai 'o 'Eua 11 'aho 22 'o Me 2023 'o felāve'i mo e lahi e pa'anga kuo totongi ki he 'Eiki

Palēmia ki he fakamole ki he'ene folau faka-Palēmia, 'uhinga 'o e folau mo e fonua na'e fai ki ai.

3. Tohi Fehu'i ki he 'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ngaahi Fakamatala Fakatamaki Fakaenatula, 'Atakai, Feliliuaki e 'Ea mo e Fetu'utaki 'o e Fakafofonga Fale Alea 'o e Kakai 'o 'Eua 11 - 'aho 21 'o Ma'asi 2023 'o fekau'aki mo e fanga ki'i fale tokoni mei Siaina 'a ia 'oku lolotonga tuku 'i he Uafu Vuna mo e tūkunga 'oku 'i ai, he 'oku 'ikai ke toe ngāue'aki pea na'e vela.

4. Tohi Fehu'i ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e Fakafofonga Fale Alea 'o e Kakai 'o 'Eua 11 - 'aho 08 'o Sune, 2023 felāve'i mo e lahi 'o e pa'anga na'e totongi 'i tu'a *out of Court settlement*) ki he hopo mo e *Pacific Games Association/TASANOC* pea mo e hopo mo e *Kacific*.

5. Tohi Fehu'i Fika 36/2023 ki he 'Eiki Palēmia 'a e Fakafofonga Fale Alea 'o e Kakai 'o Tongatapu 2 - 'aho 31 'o Me 2023 felāve'i mo e ngaahi Polokalama Ako Faka'univesiti Fakafonua 'a Tonga.

Tali Palēmia ki he Makatu'unga 31 e Fokotu'u

Kalake Tēpile : Tali.

31.1 'Oku 'ikai ke mo'oni 'a e makatu'unga ko eni he 'oku tali 'e he Pule'anga 'a e ngaahi Tohi Fehu'i 'oku fakahoko mai mei Fale Alea.

31.2 'Oku 'oatu 'a e tali ki he ngaahi Tohi Fehu'i 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'i he maau 'a e ngāue ki ai 'a e Pule'anga 'oku 'ikai ha tohi 'e 'ikai ke tali. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi Tohi Tali kuo pau ke fiema'u ha taimi ke sio ki ai 'a e ngaahi Potungāue pea toki fakahoko atu 'a hono tali.

31.3 'I he lolotonga ni ko e peseti 'e 80 'o e ngaahi Tohi Fehu'i mei he Fale Alea kuo 'osi fakahoko 'e he Pule'anga 'a hono tali. Ko e toenga 'o e ngaahi Tohi Fehu'i 'oku fakakakato hono tali. Ko e ngaahi tohi 'oku 'omi 'i he makatu'unga ko eni 'a ia 'oku hā 'i he peesi 66 kuo 'osi tali ai 'a e Tohi Fehu'i Fika 2 mo e 4 pea 'oku fakahoko mo e ngāue ki he fika 1, 3 mo e 5.

31.4 'Oku tali lelei 'e he Pule'anga 'a e ngaahi Tohi Fehu'i 'a e kau Mēmipa 'o e Fale Alea he ko e Tu'utu'uni Ngāue ia 'a e Fale Alea pea ko e maau pē 'a e ngaahi tali 'oku tuku mai leva ia ki he 'Ofisi 'o e Fale Alea.

Fakamo'oni :

- i) Tohi Tali ki he Tohi Fehu'i Fika 11/2023.
- ii) Tali ki he Tohi Fehu'i Fika 14/2023.

Makatu'unga 32 e Fokotu'u

Losa Hastings : Makatu'unga 32.

'Ikai ke tauhi 'e he Pule'anga 'a 'enau tukupā 'e langa 'a e ngaahi fale nofo'anga 'e 286 ma'a kinautolu na'e uesia 'i he *tsunami* pea 'e 'osi ki Tisema 2022 ka 'oku a'u mai ki he 'aho ni 'oku te'eki ai pē ke kakato, he ko e fale pē 'e 40 kuo lava 'o langa kakato.

Na'e tukupā 'a e Pule'anga 'i he tālanga'i 'o e Patiseti 2022-2023 te ne langa 'a e fale 'e 286 ke langa fo'ou pea ke hiki ki ai 'a e ngaahi fāmili ko ia 'i Tongatapu, Ha'apai mo 'Eua na'e mole mo maumau lahi honau ngaahi nofo'anga he *tsunami* 'o e 'aho 15 'o Sanuali, 2022. 'Ikai ngata ai ka ko e fale 'e 182 ke monomono (Minita 'o e Fale Alea 'aho 13 'o Sune 2022 peesi 38). Na'e toe tukupā 'a e Pule'anga 'e hiki kotoa 'a e ngaahi fāmili ki honau ngaahi fale 'i Tisema 2022 - Minita 'o e Fale Alea 'aho 26 'Okatopa 2022 peesi 29.

'I he'ene tu'u 'i he taimi ni ko e fale pē 'e 30 kuo 'osi. Lolotonga langa 'a e 127 pea te'eki ai ke langa 'a e fale 'e 81, fakatatau ki he Fakamatala Patiseti 2023-2024 peesi 13. Kae hili ko ia na'e pehē 'e he 'Eiki ...

<008>

Taimi: 2125-2130

Losa Hastings: ... Minisitā Pa'anga, 'oku 'i ai pe 'a e pa'anga fe'unga ki he ngāue ni (Tohi Fehu'i 'aho 26 'o Ma'asi, 2023 mo e Tali mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'aho 31 'o Ma'asi 2023).

Na'e fai foki mo e tohi fehu'i ki he 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, pe ko e hā 'a e lahi 'o e pa'anga na'e palani ke ma'u ki he langa 'o e ngaahi fale, pea na'e fakahā mai ko e pa'anga 34.4 miliona, ka ko e pa'anga 30.9 miliona kuo ma'u. Na'a ne pehē ko e fale pe 'e 40 kuo lava 'o langa pea kakato ke hiki ki ai 'a e ngaahi fāmili, he'ene a'u mai ki he 'aho 30 Sune 2023 (Tohi Fehu'i, 'aho 22 Me, 2023 mo e Tali mei he 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, 'aho 8 'o 'Aokosi, 2023).

'Oku fu'u ta'efe'unga ia, pea 'ikai ke hoko 'o mo'oni 'a e palōmesi ko ia, ke 'osi 'a e ngaahi fale 'e 286 ki Tisema 2022, pea hoko ia ke nofo tukuhausia ai 'a e ngaahi fāmili lahi 'o hangē ko ia ko e ngaahi motu 'i he 'Otu Ha'apai, Mango mo 'Ohonua 'i 'Eua pea mo kainga 'Atatā 'i Tongatapu. 'Ikai ke ngata ai, ka kuo to noa 'a e 'amanaki 'a e kakai kuo uesia 'enau mo'ui, pea nau toe loto mamahi ange.

Koe anga ta'etaau mo'oni eni. 'Oku lolotonga nofo hili 'a e tokolahi 'i he ngaahi fāmili, ngaahi maheni mo e ngaahi holo fakasiasi 'o tali ai, pea ko e 'osi 'eni 'a e ta'u 'e 1 mahina 7, 'oku kei tali pe 'a e tokolahi.

'Ikai ngata ai, ka kuo launga foki pea mo e kau konitulekitoa na'a nau aleapau ke nau fai 'a e langa 'o e ngaahi fale ki he kau uesia he sunami, 'i he maumau 'a e ngaahi aleapau pea 'ikai ke fakahoko mo fakalele lelei 'e he Pule'anga 'a e ngāue langa. Na'e 'ikai foki ke fie loto 'a e Pule'anga ke fakatonutonu fakalelei 'a e palopalema 'oku fai ai 'a e lāunga, pea iku ai 'o fokotu'u 'a e Komiti 'a e Fale Alea ke nau sio ki he ngaahi 'isiu mo e ngaahi palopalema 'oku hoko (Minita 'o e Fale Alea, 'aho 28 'o Nōvema 2022, peesi 7-10).

'Oku a'u mai ki he 'aho ni, 'oku te'eki pe ke aofangatuku 'a e ngāue 'a e komiti, ko e 'ikai ke fakakakato 'e he Pule'anga 'a e ngaahi fakamatala 'oku fiema'u, ke mahino na'e 'i ai 'a e fehalaaki ke fakatonutonu 'a e ngaahi fehalaaki ko ia, 'aki ha fetokoni'aki ke 'omai vave 'a e Lipooti ko ia ki he Fale Alea.

Ko ha ngaahi 'uhinga pehé ni, 'o hangē ko ia 'oku fakamatala 'i 'olunga, 'oku totonu mo taau ke fakafisi 'a e Pule'anga.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 32

1. Miniti 'o e Fale Alea, 'aho 13 'o Sune 2022, peesi 38;
2. Miniti 'o e Fale Alea 26 'Okatopa 2022, peesi 29;
3. Fakamatala Patiseti 2023-2024, peesi 13;
4. Tohi Fehu'i 'aho 26 'o Ma'asi mo e Tali mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga, 31 Ma'asi 2023)
5. Tohi Fehu'i 'aho 22 'o Me, 2023 mo e Tali mei he Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, 'aho 8 'o 'Aokosi 2023.
6. Miniti 'o e Fale Alea 'aho 28 Nōvema 2022, peesi 7-10;

Tali Palēmia ki he Makatu'unga 32 e Fokotu'u

Linitā Filiai: Tali.

32.1 'Oku mahu'inga ke fakamahino 'a e tu'unga mo e ngaahi pole ki he Pule'anga' kau ki he makatu'unga ko eni, ki hono langa e ngaahi fale nofo'anga na'e uesia he sunami.

32.2 Ko e anga ia 'o e fokotu'utu'u mo e taumu'a ke fakakakato e ngāue langá ni he vave taha ki hono tokonia 'a kinautolu ko ia na'e uesia. Ko e taimí ni, kuo kakato hono langa 'a e fale 'e ono ngofulu ma taha (61) 'o 'ikai ko e fā ngofulu (40), pea 'oku lolotonga hokohoko atu pe 'a e ngāue ki he ngaahi langa 'oku toe.

32.3 'I he lisi 'uluaki na'e 'i ai e fale fakakatoa 'e ua ngeau valu ngofulu ma ono (286) ke langa ka na'e 'osi hono fakatonutonu mo fakamo'oni'i (*verification*) 'a e ngaahi fika, ko e fale fakakatoa pe 'e ua ngeau ono ngofulu (260) 'e langa. 'A ia ne kau ki ai mo e fale fo'ou 'e hongofulu ma valu (18) ki 'Atatā 'a ia na'e 'ikai ke holo honau ngaahi fale ka na'e fiema'u ke nau hiki mai ki 'Atatā si'i. Pea toe kau atu ki ai mo e fale fo'ou 'e fā (4) ki he ngaahi pisinisi takimamata.

32.3 Na'e me'a 'a e Palēmia 'o pehē ko 'ene faka'amu ia ke kakato e poloseki langa ki Tīsema 'o e 2022, ka na'e fetaulaki 'a e Pule'anga mo e ngaahi pole kehekehe kau ki ai e ngaahi a'usia ko eni 'i he ngaahi 'uhinga ko eni:

- a). Ngaahi fakataputapui mo e ta'ota'ofi ko ia e fefononga'aki e kau ngāue he Koviti-19 (*Covid-19 lockdown restrictions*)
- b). Hikihiki 'a e totongi e koloa kau ai e lolo, koloa langa, mo e hiki ko ia e totongi e kau ngāue. ...

<009>

Taimi: 2130 – 2135

Linita Filiai: ...

- (c) Feliuliuaki 'o e 'eá 'i he māhina 'e 12 kuo 'osí kau ki ai mo e 'uho'uha mo e la'ala'ā.
- (d) Fakatatali e ngaahi ngāue koe'uhí ko e fiema'u taimi ki hono fakakakato e ngaahi ngāue ki he kelekelé 'o fakatatau ki he Laó mo e Tu'utu'uni 'o e kelekelé.
- (e) Ngaahi fiema'u mo e ngāue ki hono fakaivia e ngaahi Kautaha Langa Iiki mo fakataukei'i kinautolu ke nau malava 'o fakakakato e polosekí fakatatau ki he aleapau ngāué.

32.4 ‘Oku mahu’inga ke fakatokanga’i e taimi ko ia na’e fakahoko ai e ngaahi ngāue tokoni ko ení ‘o fakahoa ai ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula tatau ne fehangaangai mo hotau fonuá mo e Pule’angá kimu’a ‘i he ngaahi ta’u kuo mahili atú.

(a) ‘I he ta’u hili ‘a e sunamí na’e lavea tamaki ai ‘a Niuatoputapu he 2009. Na’e toki kamata ‘a e langá hili ‘a e ta’u ‘e 3 pea toki huufi ki he ta’u hono 4.

(b) ‘I he hili ‘a e Saikolone Fakatalopiki ko *Gita* he 2018 ‘oku kei fakakakato pe ‘a e langa ko iá ‘o a’u mai ki he ‘ahó ni.

(c) ‘I he hili ko ia e Saikolone Fakatalopiki ko Haloti 2020 na’e toki ‘osi he 2022 ‘a e langa fale na’e ofi he 50.

32.5 ‘I hono fakahoa ‘a e ngāue kuo lava hili ‘a e *HTHH* ‘oku ‘i ai ‘a e tui ko e tu’unga ‘o e langa fale *HTHH* ‘oku fakafiemālie pe. ‘A ia ko e tu’unga lolotonga ‘eni ‘oku ‘i aí.

(a) Ko e fale ‘e 61 kuo ‘osi kakato hono langá..

(b) Ko e fale ‘e 187 kuo ‘osi foaki ‘a e aleapau ngāué

(c) Ko e fale ‘e 12 ‘oku te’eki ke fakamo’oni ‘a hono aleapaú, te’eki mahino ‘a e me’a fakakelekelé mo e ngaahi ‘uhinga kehe pe.

32.6 ‘Oku tali pe foki ‘oku ‘i ai ‘a e fiema’u ke toe fakalelei’iange ‘a e ngāue ‘a e ‘ofisi ‘oku nau pule’i ‘a e langá *PMU* pea mo e potungāué ke toe vave ange ‘a e faka hoko fatongia mo toe vaofi ange ‘a e fengāue’aki mo e kautaha langá.

32.7 Ko e ngaahi fakamatala fakapatiseti ki he tūkunga ‘oku ‘i ai mo e ngāue ‘a e poloseki *HTHH* ‘oku hā atu ‘i he fakalahi 32 tēpile 1.

Fakamo’oni

(i) Fakamatala fakalahi – Ngaahi fakamatala fakapatiseti ki he tūkunga ‘oku ‘i ai ‘a e ngāue ‘a e poloseki *HTHH*

(ii) Ngaahi tā ‘o e ngaahi fale langa tokoní

Makatu’unga 33 e Fokotu’u

Losa Hastings: Makatu’unga 33

Fu’u tuai ‘a e ngāue ki hono fokotu’u ‘a e Komisoni mo e Komisiona ki hono Tau’i ‘o e Ta’efaitotonú ‘o fakatatau ki he tukupā ‘a e ‘Eiki Palēmiá ‘e fokotu’u ‘a e Komisioná lolotonga ‘a e ta’u fakapa’anga 2022 – 2023. Pea ‘oku mole ai ‘a e kakaí ke nau ‘omai ki he Fakamaau’angá ‘a kinautolu ‘oku nau ngāue hala’aki ‘a e mafai pea mo faihala’aki ‘a e tukupā ‘a e kakaí.

Na’e fakahā ‘e he ‘Eiki Palēmiá ‘i he talanoa ki he Patiseti 2022-2023 ‘i he ‘aho 9 Sune 2022 (Minití ‘o e Fale Aleá, peesi 87) ‘e fokotu’u ‘a e Komisoni ki he Tau’i ‘o e Ta’efaitotonú kimu’a ‘i he ‘osi ‘a e ta’u fakapa’anga 2022/2023.

‘Eiki Palēmiá, “... ‘oku ‘i ai pe ‘a e ki’i konga he Laó ‘oku fai ‘a e tokanga ki ai ke fakalelei’i kae toki *recruit* ke kumi mai ha taha ke ne fakahoko ‘a e fatongia ko ení ka ko e taumu’a ‘a e Pule’angá. Ka lele lelei ai pe ‘i matangi ‘a e ngaahi fokotu’utu’ú mo e palani ngāue ko ení ‘e

te'eki ke 'osi 'a e ta'u fakapa'anga ko eni kuo *recruit* ha taha ke hoko ko e *Anti-Corruption Commissioner*, mālō Sea.”

‘I he’ene a’u mai ki he ‘aho ní ‘oku te’eki pe ke fokotu’u ha Komisoni ke Tau’i ‘a e Ta’efaitotonú ‘o hangē ko e palōmesi ‘a e ‘Eiki Palēmiá ‘i he 2022. Na’e ‘ikai foki ha toe ‘uhinga mālohi mo lelei lolotonga e ta’u fakapa’anga 2022 – 2023 ke toloi ‘a e ngāue ko eni na’e talu hono fokotu’u ‘a e Lao ki ai ‘i he 2007.

Na’e tonu pe fai mo kamata ‘a e ngāue ia ki hono fokotu’u ‘o e Komisoni ke Tau’i ‘o e Ta’efaitotonú ‘i he kamata’anga pe ‘o e 2022 ‘o ‘oua ‘e toe toloi neongo na’e ‘i ai ‘a e fakataputapui ko e Koviti 19. Ko e Komisoni ki he Tau’i ‘o e Ta’efaitotonu ko e kupu mahu’inga ia hono fai ‘o e pule lelei ‘i ha fonua. Na’e toki fakahū fakavavevave mai pē ‘a e Lao Fakaangaangá ki he vahenga mo e founa ki hono ui mai ‘o ha taha fe’unga ke Komisiona pea tali ‘e he Fale Aleá ‘i he ‘aho 30 Ma’asi 2023 (Miniti ‘o e Fale Aleá ‘aho 30 Ma’asi 2023, peesi 12 – 15) ...

<010>

Taimi: 2135-2140

Losa Hastings: ... -15) pea ‘oku fehu’ia ai pē ko e hā na’e ‘ikai ke fai mo fakahū ai pē ‘i he kamata’anga ‘o e 2022 pe ko e kamata’anga ‘o e ta’u fakapa’anga 2022-2023 ‘i Siulai 2022, kae lava ke fai mo ui mai ha Komisiona lolotonga ‘a e ta’u fakapa’anga 2022-2023, he ‘oku ‘ikai ‘i ai ha ‘uhinga mālohi mo lelei ‘o hono toloi. Na’e ‘ikai ke fakatokanga’i ‘e he Pule’angá, ‘oku toe fiema’u taimi mo e penoló, ‘oku ‘i he malumalu ‘o e Fakataha Tokoní, ke fai hono ui ‘o ha Komisiona.

‘I kai ke ngata aí, na’e totonu ke fokotu’u mo ha vouti mavahe ki he ‘Ofisi ‘o e Komisiona he ta’u fakapa’anga 2022-2023 pē. Na’e ‘ikai ha ‘uhinga mālohi ke ta’efokotu’u ai. Ka na’e me’a ‘a e ‘Eiki Palēmia ia ko e pa’anga ki ai ‘oku ‘i he malumalu ‘a e Vouti ‘o e ‘Ofisi ‘o e Minisitā Pa’angá (Miniti ‘o e Fale Alea, ‘aho 9 Sune 2022, peesi 87). ‘Oku ‘ikai ke mahino pe ko e hā ‘a e ‘uhinga hono tuku he malumalu ‘o e ‘Ofisi ‘o e Minisitā Pa’angá ‘a e pa’anga ke fakapa’anga ‘aki ‘a e ‘Ofisi ‘o e Komisoni ki he Tau’i ‘o e Ta’efaitotonú.

Ko hono toki fokotu’u ‘eni ia, ‘i he ta’u fakapa’anga 2023-2024 (Polokalama Patiseti, 2023-2024, peesi 383-386) ha vouti mavahe ki he ‘Ofisi ‘o e Komisiona ki he Tau’i ‘a e Ta’efaitotonú pea ‘oku ‘ikai ke hā mai ai ‘oku ‘i ai ha pa’anga mavahe ki he lakanga ‘o e Komisioná.

‘Oku mahu’inga ‘a e kupu ngāue ko ‘eni ki he malu mo e hao ‘a e koloa ‘a e fonuá mei he ngāue hala ‘aki ‘a e mafai mo e koloa ‘oku ‘a e kakaí. Ko Tongá ni ‘oku fika 95 ‘i he tu’u ‘a e ngaahi fonua ‘e 183 ‘o māmani, ‘i he lahi ‘o e faihala mo e ngāue hala’aki ‘a e mafai (*Transparency International Corruption Perception Index 2023*). ‘A ia ko e ta’u fakamuimitaha na’e mahino ai ‘a e tu’unga ko ‘eni, ko e 2011, pea na’e ‘ikai ke toe kau ‘a Tonga ki hono fakahokohoko ‘o e ngaahi fonua koe’uhí ko e ‘ikai ke ne toe ‘ave ‘a e ngaahi fakamatala ‘oku fiema’u mei he kautaha ko e *Transparency International* (‘imeili ki he *Transparency International* Me 23 – Sune ‘aho 8, 2022). ‘Oku ne ho’ata mai leva ‘a e ta’etokanga ‘a e Pule’angá, ki he fakamaau totonú pea mo e malu’i ‘o e koloa mo e pa’anga tukuhau ‘a e kakaí, o kapau ko hotau tu’unga ia ko e fika 95 ‘i māmani ‘i he lahi ‘o e faihalá (fika 1, ko e si’isi’i taha ia ‘a e faihalá).

‘I he’ene tu’u ko iá kuo ‘ikai fai ‘a e Pule’angá ki he palōmesi ko ia ke fokotu’u ha Komisiona ki he Tau’i ‘o e Ta’efaitotonú he lolotonga ‘a e ta’u fakapa’anga 2022-2023. ‘Oku mole ai ‘a e falala ki he Pule’angá te nau fai ‘a e ngaahi me’a ‘oku mu’omu’a taha, ko hono malu’i ‘a e totonu ‘a e kakai mo ‘enau koloa mei he tāpalasia ‘e he ma’u mafai ‘i he faihalá.

‘I he’ene pehē tu’u ko iá, kuo ‘ikai fai ‘a e Pule’angá ki he palōmesi ko ia ke fokotu’u ha Komisiona ki he Tau’i ‘o e ta’efaitotonú he lolotonga ‘e Ta’u Fakapa’anga 2022-2023. ‘Oku mole ai ‘a e falala ki he Pule’anga ten au fai ‘a e ngaahi me’a ‘oku mu’omu’a taha. Ko hono malu’i ‘a e totonu ‘a e kakai mo e ‘enau koloa mei he tāpalasia ‘e he ma’u mafai ‘i he faihalá.

Ko e Komisoni ki he Tau’i ‘o e Ta’efaitotonú ko e taha ia ‘o e tuku’anga ‘o e ‘amanaki ‘a e kakai pea ko e taha ‘o e ngaahi taulanga e fai ki ai ‘a e ui tokoni ki hono kumi ‘a e fakamaau totonu mo e malu’i ‘a e koloa ‘a e kakai mei he faihalá. ‘Oku hā mai ‘a e fakatoupikoi ia mei he Pule’angá ke fokotu’u ha Komisiona ke fakahoko ‘a e ngāue. Ko ‘ene tu’u atu ko ‘ení ‘oku ‘uli’ulilātai ai ‘a e fakahoko fatongia ‘a e Pule’angá he ko e me’a na’e palōmesi ‘i he 2022, ‘e fakahoko ‘i he lolotonga ‘a e ta’u fakapa’anga 2022-2023. ‘Oku ‘ikai ha ‘uhinga lelei ia ke tolotoloi ai. ‘Oku molia ai ‘a e ‘amanaki ‘a e kakai ki ha Pule’anga ‘oku ‘ikai ke fai ki he’ene leá.

Ngaahi fakamo’oni ki he Makatu’unga Fika 33

1. Miniti ‘o e Fakataha ‘a e Fale Alea, ‘aho 9 Sune, 2022 peesi 85-87;
2. Miniti ‘o e Fakataha ‘a e Fale Aleá, ‘aho 30 Ma’asi 2023, peesi 12-15;
3. Polokalama Patiseti 2023-2024, peesi 383-386;
4. *Transparency International* Hokohoko ‘o e Tu’unga ‘o e Faihalá (*Corruption Perception Index*);
5. ‘Imeili ki he *Transparency International* Mē 23 – Sune 8, 2022;
6. Tohi Fehu’i, ‘aho 15 Ma’asi, 2023 mo e Tohi Tali mei he ‘Eiki Palēmiá, ‘aho 28 ‘Epeleli, 2023.

Tali Palēmia ki he Makatu’unga 33 e Fokotu’u

Linita Filiai: Tali.

33.1 ‘Oku ‘ikai ke mo’oni ‘oku tuai ‘a e ngaahi ngāue ‘a e ‘Eiki Palēmia ke fokotu’u ‘a e Komisiona ki he Fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonú. ‘Oku mahu’inga ke fakatokanga’i ko e Lao ki he Komisiona ki he Fakafepaki’i ‘a e Ta’efaitotonú na’e paasi ia ‘i he Fale Alea ‘o Tongá ‘i he ta’u 2007. Ko e ta’u eni ‘e 16 ‘a e laumālie ‘a e Laó ni mo e te’eki pē ke fakahoko ha ngāue ke fokotu’u ...

<002>

Taimi: 2140-2145

Linita Filiai: ... ha Komisiona ki he Tau’i ‘o e ta’efaitotonu. Ko e lava eni ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga kehekehe ‘e 4 hili ‘a e ngaahi fakatonutonu ki he Konisitūtone ‘i he 2010 mo e ‘ikai pē ke fakahoko ha ngāue ki he fokotu’u ke ‘i ai ha Komisiona ke fakafepaki’i ‘o e ta’efaitotonu ‘a ia ko e Pule’anga ia ‘o Tu’ivakanō (2010), Pule’anga ‘o ‘Akilisi (2014), mo e Pule’anga ‘o Tu’i’onetoa (2019) mo e te’eki ai pē ke fokotu’u ha Komisiona ki he fakafepaki’i ‘o e ta’efaitotonu.

33.2 ‘Oku mahu’inga ke fakatokanga’i neongo ‘a e taulōfu’u ‘a e ngaahi pole ‘o e 2022, ka na’e kei fakahoko kakato pē ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Pule’angá ke fakahoko ‘a e ngaahi fokotu’utu’u, ki hono fokotu’u ‘o e Komisiona ki he fakafepaki’i ‘o e ta’efaitotonú. Na’e kau ki ai ‘a e tali ‘e he Kapinetí ‘i he ‘aho 4 ‘o Mē 2022 ke fakahoko ‘a e ngaahi fakatonutonu ki he Lao ‘o e Komisioná ki he fakafepaki’i ‘o e ta’efaitotonú ke fakamahino ‘oku kehekehe pē ‘a e lakanga ‘o e Komisiona ki he fakafepaki’i ‘o e ta’efaitotonú meí he lakanga ‘o ha Tu’i Fakamaau Lahi.

Na’e toe fiema’u foki ke fakahoko mo e fakatonutonu ki he founga ‘o e fokotu’u ‘o e tu’unga vāhenga ‘o e Komisioná ki he fakafepaki’i ‘o e ta’efaitotonú, ke fakamahino ‘e lava pē ‘e he Pule’angá ke totongi ‘a e vāhenga ‘o e Komisioná.

33.3 Na’e lava ‘o fakakakato ‘a e ngaahi fakatonutonu ki he Lao ki he Komisiona ki he Fakafepaki’i ‘a e Ta’efaitotonú pea tali ‘e he Fale Aleá, ‘a e Lao Fakatonutonu ki he Komisiona ki he Fakafepaki’i ‘a e Ta’efaitotonú ‘i he ‘aho 2 ‘o Fepueli 2023, pea tali mo e Lao Fakatonutonu Fika 2 ki he Komisiona ki he fakafepaki’i ‘a e Ta’efaitotonú ‘i he ‘aho 30 ‘o Mā’asi 2023. Na’e fakahū atu leva ‘e he Pule’angá ‘a e ongo fakatonutonu ko ení ki he Fakataha Tokoni ‘i he ‘aho 21 ‘o ‘Epeleli 2023, fakataha mo e ngaahi fakamatala fakamahino ke tokoni ki he Fakataha Tokoní. Na’e fakamo’oni Huafa ‘a ‘Ene ‘Afió ki he ongo Lao Fakatonutonu ni ‘i he ‘aho 29 ‘o Sune 2023, pea kāsete’i ai pē ‘a e ongo fakatonutonu ‘i he ‘aho 3 ‘o Siulai 2023.

33.4 Na’e tali fakataha pē ‘a e ngaahi fakatonutonu ko ení mo e Lao ki he fakahū atu ‘a e pa’anga 2023/24 ki he ngaahi ngāue ‘a e Pule’angá, 2023, ‘a ia na’e fokotu’u ai ‘e he Pule’anga lolotongá ‘a e vouti ‘e 27 ko e vouti makehe pē ia ki he Komisiona ki he Fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonú. Kuo ‘osi maau foki mo e fokotu’utu’u ‘a e Pule’anga lolotongá ki ha ‘ofisi mavahe ma’a e Komisiona ki he Fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonú. Kuo tali ‘e he Kapinetí ‘a e ngaahi tu’utu’uni ngāue, *terms of reference*, ‘a e Komisiona ki he Fakafepaki’i ‘a e Ta’efaitotonú ‘i he ‘aho 25 ‘o ‘Akosi, 2023.

Pea ‘i he fakahoko atu ‘a e ngaahi tu’utu’uni ngāue, *terms of reference*, ko ení ki he Ma’u Mafai Vāhengá ke fakahoko ha ngāue ki ai he tu’unga vāhenga ‘o e lakanga ko ení, pea ka hili ia ‘e toki fakahoko atu leva ki he pēnolō ki hono, ki he ngaahi fakanofu mo e Tu’utu’uni faka-Fakamaau ke nau fakahoko ‘a e tu’uaki ‘a e lakangá mo fokotu’u ha taha ki he Tu’i ‘i he Fakataha Tokoní ke ne fokotu’u ki he lakanga Komisiona ki he Fakafepaki’i ‘a e Ta’efaitotonu.

Fakamo’oni

- i.Lao Fakatonutonu ki he Komisiona ki he Fakafepaki’i ‘a e Ta’efaitotonú, Lao fika 1 ‘o e 2023.
- ii.Lao Fakatonutonu fika 2 ki he Komisiona ki he Fakafepaki’i ‘a e Ta’efaitotonu, Lao fika 5 ‘o e 2023.

Makatu’unga 34 e Fokotu’u

Losa Hastings: ... Makatu’unga 34: ‘Oku ‘ikai ha palani fe’unga ‘a e Pule’anga ke tukutukuhifo ‘a e patiseti ‘o e Ta’u fakapa’anga 2023/2024, ki he tu’unga ‘oku malava lelei ai ’e he kakai totongi tukuhaú ‘o mafua he ‘oku ta’efakapotopoto ke ‘i ai ha patiseti ‘oku mafasia ai ‘a e fonuá he ‘oku lolotonga tā mo e ngaahi nō mo e ngaahi nō.

Ko e tu'unga fakapa'anga 'o e fonua mo e lahi 'o e patiseti 2023/2024 'oku mahino mai ai 'a e mahu'inga ke muimui 'a e Pule'angá ki he Tō Folofolá ke tukuange ki he sekitoa taautahá ke ne fakahoko 'a e ngaahi ngāue ke tupulaki faka'ekonōmiká. 'I he tu'unga ko iá, ko e fatongia leva 'o e Pule'angá ke nofo ia ki he Pulá, 'a ia ko e fakapapau'i 'oku pule 'a e laó ko e faifatongia 'oku 'ata ki tu'a pea tali ui kakato ki he Fale Aleá mo e kakaí.

'Oku totonu ke ne nofo ki he fai 'a e ngaahi fatongia tu'upau ki he kakaí ki he akó, mo'uí, laó mo e malú, ngaahi ngāue lalahi, fokotu'u 'o e 'ātakai 'oku ne faka'ai'ai 'a e faitotonu mo e taau 'i he langa faka'ikonōmika mo e fakasōsiale 'o e fonuá, malu'i 'o e fonuá mo hono fakamālohi'i 'o e laó. Kapau 'e ala atu 'a e Pule'angá 'o toe fai 'a e ngāue 'a e sekitoa taautahá pea 'e toe tokanga leva ia ...

<005>

Taimi: 2145-2150

Losa Hastings: ... Ke fai 'a hono fatongia ko e pule pea mo e ngaahi fatongia kuo fakamatala 'i 'olungá. 'Oku ne kei fakalele pe 'a e folau vakapuna sivile fakalotofonua Lulutai ko e Kautaha Vaka (*FISA*) ko e maketi (Tongatapu *market Corp*) ko e Kautaha Fale (*TAMA*)Positi 'Ofisi(Tonga *Post*) mo e Fakamafola Lea (*Tonga Broadcasting Commission*) 'a ia kuo totonu ke ne tukuange he kuo lava ia 'e he sekitoa taautaha 'o fakahoko pea hoko leva 'a e fakalele pisinisi 'a e Pule'anga ko e faka'efi'efi (*crowd out*) ki he sekitoa taautaha.

'Oku ala lava ke tukuange 'a e ngaahi kolisi 'a e Pule'anga ki ha ngaahi Poate Ako 'oku fakalele 'e he ngaahi vahefonuá pea tukuange mo e 'Univēsi Faka fonuá ke lele 'iate ia pe. Tukuange 'a e sipotí ke fakalele 'e he ngaahi kautaha sipotí pea mo e ma'u ngāué ke tu'apule'anga ke fakalele ia 'e he kau Fakafofonga ngāue. 'Oku pehē pe pea mo e tafa'aki ki he kakai fefine to'utupu pea mo e kau faingata'a'ia ke fakalele 'e he ngaahi kautaha ta'efakapule'angá.

'Oku ala lava ke tukuange 'a e kau ngāué 'i he ngaahi potungāué ko honau lakanga 'oku 'ikai ke toe fiema'u 'a e ngāue fakapule'angá koe'uhí kuo fetongi 'enau ngāué 'e he me'angāue pe tekinolosiá pea kuo fakahoko 'a e ngaahi fatongia ko ia 'e he sekitoa taautahá. 'Oku totonu ke 'ave 'a e ngaahi ngāue 'oku natula pisinisi ki he ngaahi poate mo e ngaahi ma'u mafai.

Ko e ngaahi fakamole 'a e ngaahi potungāué 'oku ala lava pe 'o tuku hifo 'i he ngaahi 'elia 'o hangē ko e fakatau koloa ki he 'ofisí, fafangá, teungá ko e folau ki tu'apule'angá, me'alelé fakamole faka'ofisí mo e ngaahi me'a pehē. 'A ia 'e lava 'o holoki 'a hono siofi mo pule'i 'o e lelei 'a e fakamolé (*efficiency scrutiny*).

Na'e fai foki 'a e fokotu'u ki he Pule'angá 'i he tālanga'i 'o e Patiseti 2022/2023 mei he kau Fakafofongá ke tukuange 'a e ngaahi ngāue 'oku malava 'e he sekitoa taautahá pea 'e lava ai 'o tukutukuhifo 'a e fakamolé. Hangē ko ia 'oku hā 'i he miniti 'a e Fale Aleá 'o e 'aho 8 'o Sune 2022 peesi 58-60. Na'e hā mai na'e 'ikai ha palani ki ha fokotu'utu'u fo'ou ki he sekitoa 'a e Pule'angá (*public sector reform*) kae lava ke tukutukuhifo 'a e fakamolé. Ka ko e fakalelei pe (*improvement*) ke vave ange mo e leleiangē (*efficiency and effectiveness*) mo e ngaahi poloseki mo hono fakalelé.

'Oku kei tu'u tatau pe 'a e fakamolé ia Fakamatala Patiseti 2022/2023 peesi 32-34 'oku 'i ai foki 'a e talanoa 'a e Fakamatala Patiseti 2023./2024 ke fakalelei ki he ngaahi ngāue 'a e

Pule'angá 'i he peesi 43-44. Ka 'oku nofo pe ia ki he lelei mo e vave (*efficiency and effectiveness*) tokanga'i lelei 'a e pa'anga 'a e Pule'angá mo e tukuange ha fanga ki'i sēvesi iiki ke fai mai mei tu'a (*outsourcing*) ka ko e me'a tatau pe ka 'oku 'ikai ke talanoa 'a e Pule'angá ia ki ha fokotu'utu'u fo'ou (*public sector reform*). Kae lava ke tukutukuhifo 'a e fakamole (*cost cutting*) 'i he Patiseti ki he tu'unga 'oku lava 'o mafua fakalelei.

'I he'ene pehē 'oku tu'u leva 'a e fonuá he tu'unga fakatu'utāmaki, ko e ngāue pehē ke fakahā ki he kakai 'o e fonuá 'i he Fakamatala Patiseti koe'uhí ko e pa'anga tukupau 'oku ngāue'aki.

Hangē pe ko ia 'oku hā 'i he Fakamatala Patiseti 2023/2024 konga 4-konga 6 ko e peseti 'e 53 'o e Patiseti ko e vāhenga 'ata'atā pe pea 'oku hiki hake 'a e tākaki pa'anga 'a e Pule'angá koe'uhí ko e nō ke totongi he ta'u fakapa'anga 'oku 'i he pa'anga 'e 67.1 miliona. Pea 'oku kamata hono totongi 'o e nō ki Siainá 'a ia 'oku pa'anga 'e 45 miliona he ta'u fakapa'anga ko 'ení. 'E to'o mo e ngaahi tukupau faka'atā 'a ia 'oku lolotonga 58 miliona pea 'e hiki mo e ngaahi totongi ke tākaki mei he ngaahi sēvesi 'a e Pule'angá 'aki 'a e peseti 'e 31. Ko e pa'anga hū maí tākaki mei he tukuhaú, tute, totongi tukupau fakataú, tukupau 'eikisiá 'e hiki 'a e peseti 'e 21.1 pa'anga 'e 129 miliona.

Koe'uhí 'oku 'ikai ke fai ha fokotu'utu'u fo'ou 'e he Pule'angá ke tukutukuhifo 'a e fakamolé 'oku tu'u leva 'a e fonuá 'i he tu'unga fakatu'utāmaki. 'E kafā e kakai he totongi tukupau ke fua'aki 'a e ngaahi kavenga ko ení. 'Oku ala ha'u leva 'a e ngaahi ma'u mafai fakavaha'apule'angá 'o pule fakapa'anga mo fakangāue kitautolu.

Ngaahi fakamo'oni ki he makatu'unga fika 34

1. Miniti 'o e fakataha 'a e Fale Aleá 'aho 8 'o Sune 2022 peesi 58-60
2. Fakamatala Patiseti 2022-2023 peesi 32-34
3. Fakamatala Patiseti 2023-2024 peesi 43-44.

Tali Palēmia ki he Makatu'unga 34 e Fokotu'u

Linitā Teisina: Tali 34.1

<007>

Taimi: 2150-2155

Linita Filiiai: 'Oku 'ikai ke mo'oni 'a e makatu'unga ko ení he 'oku 'i ai pē 'a e palani lelei mo fe'unga 'a e Pule'angá ki hono fakahoko, tauhi mo pule'i 'a e patiseti ki he ta'u fakapa'anga 2023/24 pea 'oku poupu ki ai 'a e ngaahi hoa tokoni ki he langa fakalakalaká.

34.2 'Oku ha pē eni 'i he fakamatala patiseti 2023/24 'o kau ai 'a e ngaahi kaveinga ngāue lalahi 'a e Pule'angá pea mo 'ene fakahoko ngāue fakalotofonua kae 'uma'ā e ngaahi fekau'aki mo e ngaahi hoa tokoni 'i he fakalakalaká. 'Oku fakapotopoto 'a e ngaahi patiseti ki he tu'unga totongi tukuhaú koe'uhí 'oku 'ikai ha 'uhinga faka patiseti 'e maumau he ko e fakalahi e patiseti ma'a e kakai e fonuá 'i he tūkunga faingata'a pea mo fakaakeake 'o e 'aho ní. 'Oku 'ikai foki ke fakamafasia'i 'a e kakai 'o e fonua 'aki ha tukupau fo'ou ka ko hono vakai'i mo fakafe'unga pē ke fakahoko 'a e ngāue 'oku fiema'u 'e he kakai.

34.3 Na'e mahu'inga 'aupito 'a e langa fakaakeake mei he KOVITI - 19 pea mo e HTHH koe'uhi ko e kakai na'e uesiá pea mo e tūkunga malu hotau fonuá ke lava ke fakakakato lelei ki he patiseti 2024. Ko e ta'u ia hono 2 mei he patiseti 2023 na'e fakamā'opo'opo pehē 'a e sio tau'atāina 'a e kautaha fakapa'anga fakavaha'apule'anga *IMF* 'enau vakai'i 'a e tu'unga faka patiseti 'a e Pule'angá he 2023 mo e 2024 'o pehē ko e lahi e patiseti 'a e Pule'angá 'oku taau pē.

34.4 'Oku 'osi 'i ai pē 'a e palani mo e fokotu'utu'u ki he ngaahi ngāue fakapa'anga 'a e Pule'anga 'o hangē ko ia na'e ha atu 'i he Fakamatala Patiseti 2023/24, pea na'e toe fakama'ala'ala pē foki eni 'i Fale Alea hono tālanga'i 'o e patiseti 'o kau heni 'a e i) palani fakata'u 5 ki he nō 'a e Pule'anga. ii) palani ngāue mo e ngaahi hoa ngāue tokoni faka patiseti ki he Pule'anga *JPRMFY 2024/2026*. iii) palani 'inivesimeni 'a e Pule'angá *NIIP* pea mo e ngaahi palani kehe.

34.5 'Oku 'i he tu'unga lelei pē mo e pa'anga talifaki 'a e Pule'angá 'o ka fiema'u ke fakapa'anga 'aki 'ene ngaahi ngāué.

34.6 'Oku hikihiki pē ki 'olunga mo e pa'anga muli talifaki 'a e fonuá 'i he 2023 talu mei he 2022 'o laka hake 'i he 900 miliona. Tatau ia mo e hū koloa mei muli laka hake he ta'u 'e 1 pē ko e māhina 'e 13 'a ia 'oku laka hake ia 'i he levolo ne 'i ai kimu'a, pea pehē ki he taimi na'e kamata ai 'a e Pule'anga he 2022. Na'e makatu'unga eni 'i he lahi 'a e ngaahi faingamālie 'i he 'ekonōmika ke fakatau koloa mei muli pea mo fakahoko 'a e ngaahi ngāue lalahí. 'Oku fakamo'oni ki heni 'a e lipooti fakauike ki he Pule'anga mei he Pangike Pule 'a Tongá.

34.7 'Oku toe fakamahino'i atu pē heni 'a e palani mo e taumu'a patiseti 2023/24 taumu'a 'o e patiseti 2023/24

34.8 'Oku fo'u e patiseti ke holoki e faingata'a faka'ekonōmika 'oku fe'ao mo hotau kakai, koe'uhi ka tau a'usia 'a e tu'unga monū'ia faka'ekonōmika 'oku tau 'alovili ki ai 'o hangē ko 'ene ha 'i he palani fakalalakaka fakafonua 'a Tonga hono 2 *TSDF II*. 'I he makatu'unga ko eni kuo pau ke tau fakamole kae ma'u 'a e taumu'a 'oku fai ki ai 'a e 'amanakí.

34.9 'E kei hoko ko e tefito 'o 'etau langa fakaakeake fakahoko 'a e ngaahi fatongia ma'a e kakai 'o e fonua pea mo hono pātoloaki 'a e tupulaki faka'ekonōmiká 'oku fe'inasi'aki taau mo tu'uloa pea

34.10 'Oku tokanga 'a e patiseti 2024 ki he fakamole 'a e Pule'angá ke tokoni'i 'a e ngaahi ngāue langa faka'ekonōmiká pea mo e tu'unga mo'ui 'a e kakai Tongá. Tu'unga lolotonga 'o e patisetí.

34.11 Ko e patiseti 2022/23 na'e 'esitimeti 'i he fe'amokaki 'e 30.3 miliona ka ko 'ene a'u mai ki he 'aho ní kuo hulu e patisetí 'aki 'a e 7.4 miliona. 'Oku makatu'unga pē 'eni 'i he ngaahi fakamole na'e lava hono toe fakapotopoto'i mo e ngaahi ngāue 'i hono fakalalakaka'i 'a e tānaki pa'anga hū mai fakalotofonuá. 'I he ngaahi ta'u 'e 3 ka hoko mai mei he 2023/24 'oku ha mahino 'a e palani 'a e Pule'angá ke fakasi'isi'i 'ene ngaahi fakamolé. 'I he taimi tatau 'oku 'ikai...

<008>

Taimi: 2155 – 2200

34.11 Toe hiki ha ngaahi tukuhaú pē fokotu'u ha ngaahi tukuhaú fo'ou koe'uhí ko e fakatatau ki he ivi malava 'a e fonuá, pea mo fakahoko e ngaahi totongi noo kuo 'ikai toe lava toloi koe'uhi na'a toe mafasia ai e kaha'u 'o e fonuá.

34.12 Ko e ta'u hokohoko eni 'e 3 'a e patiseti fe'amokaki 'a e pule'angá kae angamaheni ke ola lelei ange ai 'a e tanaki pa'angá, leva'i fakapotopoto'i 'a e ngaahi fakamolé, pea mo hono tokonia 'a e ngāue fakapa'anga 'a e pule'angá. Ko e patiseti 2023 na'e fe'amokaki \$30 miliona pea fakamā'opo'opo ki he hulu fe'unga mo e \$7.4 miliona 'i he faka'osinga 'o e ta'u patiseti 2023.

34.13 Ko e ngaahi tokoni pa'anga ki he patiseti 'e kei hokohoko atu pē. Pea 'oku kei hokohoko atu pē 'a e fakatalanoa ki he ngaahi hoa tokoni fakalakalaká ke hiki hake 'a e lahi 'a e ngaahi tokoni pa'anga fakata'ú pea pehē ki he ngaahi poloseki 'oku nau lolotonga fakapa'angá.

Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga ki he Ta'u 'e Tolu ka Hokó

34.15 'I he konga 5.2 'o e Fakamatala Patiseti 2023/24, 'oku hā mahino atu ai 'a e palani mo e fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'a e Pule'angá ki he ta'u 2023/24 - 2025/26. 'Oku toe fenāpasi eni pea mo e ngaahi fokotu'u mei he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (IMF) 'i he'enu lipooti, 'i he palakalafi I mo e 12, 'o felāve'i mo efokotu'utu'u ngāue fakapa'anga ki he tānaki tukuhaú pea mo e fakamolé pea pehē ki he palani ke kamata totongi nō 'a e pule'angá 'i he ta'u 2024.

34.16 Koe'uhí ko e tu'unga fakapa'anga lolotongá, 'e mu'omu'a hono leva'i 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga; 'i he taumu'a 'e tolu (3) 'o e Fakalelei ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga'' 'a ia ko hono:

- (i) leva'i e ngāue fakapa'angá;
- (ii) fakapotopoto'i e patiseti kuo vahevahé; mo e
- (iii) ngāue'aki fakapotopoto 'o e patisetí, ke a'usia 'enu ngaahi taumu'a.

34.17 'I he Konga 5.2 ai pe, 'oku 'asi ai 'a e palani mo e fokotu'utu'u ki he Nō 'a e Pule'angá, 'o fakamalumu 'i he Palani Nō Taimi nounou (MTDS) 2021-2025, 'a ia 'oku 'oatu hono fakaikiiki 'i he Tali ki he Makatu'unga 41.

34.18 Neongo e hiki e totongi nō 'a e pule'anga', 'oku holo e tu'unga fakakātoa 'oku 'i ai 'a e lahi e nō 'a e pule'angá ki tu'apule'anga' 'i he lolotonga ni (2023) fe'unga mo e pēseti 'e 37.0 'o e Mahu'inga Fakalukufua 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Ngaohi Fakalotofonuá (GDP), pea pēseti 'e 38.0 he 2022.

34.19 'Oku 'oatu ai pē 'i he Konga 5.2 (peesii 40) 'o e pepa Fakamatala Patiseti 'a e palani mo e fokotu'utu'u ngāue ki he pa'anga hūmaí (*revenue measures*) pea ki he ngaahi fakamolé (*expenditure measures*), 'o fakataumu'a ke toe lelei ange 'a e tānaki 'o e pa'anga hāmai, pea 'i he taimi tatau 'a hono fakapotopoto'i 'o e ngaahi fakamolé.

Fokotu'utu'u Ngāue ki he Pa'anga Hū Mai

34.20 'Oku kei fakapapau'i ai pē 'e he Pule'angá ke pukepuke ke ma'uma'uluta 'a e ngāue fakapa'anga, 'o fakafou he tānaki 'o e pa'anga hā maí:

34.21 Hokohoko atu hono fakalalakaka'i mo fakalelei ki he pa'anga hu maí 'i hono fokotu'u 'a e mīsini tali totongí (ke tokoni ki he tauhi lekooti mo e totongi 'a e tukuhau totonu), ngāue tukuhau faka'elekitulōniká ke fakaeonopooni 'a e ngāue'ang'á, sisitemi fakamāmani lahi ki he ngāue fakakasitomú pea pehē ki he mōtolo ki hono fakafa'ahinga 'o e ivi ke fakalalakalasi 'o e koloa me'akaí fekau'aki mo e mo'ui lelei 'o fakataumu'a ki he tukuhau 'eikisiá.

34.22 Vakai'i 'a e tu'unga lolotonga 'o e me'a'ofa tukuhau/tukuhau faka'ataá, kau ai 'a e faka'atā ki he 1010, me'a'ofa tukuhau ki he sekitoa ngoué, toutaí, takimamatá mo e taautahá, ke fakapapau'i 'oku ne maa'usia 'a e taumu'a na'e fokotu'u ki ai, 'i he taumu'a

Fakafuofua mkatu'unga 'i he fakaikiiki 'anahiso e tukuhau 'e he *MORC* mo e *MOF* ke holoki 'a e lahi 'o e tukuhau faka'ataa'/me'a'ofa tukuhaú, 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai

34.23 Hokohoko atu pe 'a hono tānaki 'o e pa'anga hāmai mei he ngaahi tukuhau makehé, 'i hono ngāue'aki ha ngaahi founa fakaonopooni ke toe maau mo mā'opo'opo ange.

34.24 Vakai'i 'a e tu'unga totongi ki he ngaahi ngāue 'a e Pule'angá, kae tautefito ki he ngaahi totongi na'e te'eki ...

<009>

Taimi: 2200 – 2205

Linita Filiái: ... ki'i vakai'i 'i he ta'u 'e 5 kuohilí pea kau ai mo ha fakapolokalama malu'i.

Fokotu'utu'u ngāue ki he ngaahi fakamolé

34.25 Holoki e peseti 'o e fakamolé ki he vāhenga e kau ngāue fakapule'angá ke ngata pe he me'afua ko e peseti 'e 53 'o e pa'anga hūmai fakalotofonua.

34.26 Fakapatonu ange 'a e ngaahi Tu'utu'uni Ngāue mo e vahevahe 'a e patiseti 'a e Pule'angá 'aki 'a hono fakamālohia 'o e founa ngāué 'i he fekau'aki 'a e palani patisetí mo e Tu'utu'uni Ngāué pea mo e tukuatu ha ngaahi fatongia ki he ngaahi potungāué (*devolution*).

34.27 Fakapotopoto'i ange 'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'angá tautefito ki he tu'unga lelei 'a e ngāue 'a e Pule'angá mo hono mahu'inga fakapa'angá.

34.28 Vakai'i 'a e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Ngāue Fakapa'angá pea mo hono fakahoko e Tu'utu'uni Ngāue Fakapa'angá. 'Oku fakakakato e Lao Fakaangaanga fo'ou ki hono pule'i 'a e pa'angá 'a e Pule'angá hili 'a e ta'u e uofulu talu mei he 2002. Pea 'oku kau ai e ngaahi

kupu fo'ou ke toe leleiange hono tokangaekina e pa'anga e Pule'angá mo hono teuteu 'o e patiseti mo e

34.29 Fakahoko 'a e Tu'utu'uni Ngāue ki he kākā fakapa'angá

34.30 Ko e me'a mahu'ingá ke tau ngāue fakataha ke longomo'ui ange fakalalakaka e fonuá pea toe lelei ange e ma'u'anga pa'anga ki he fonuá. Ke tau mateuteuange mo e toe leleiange 'a e ngaahi langa fakapule'angá ke matatali e feliuliuaki 'o e 'eá, ngaahi fakatamaki fakaenatulá pea mo 'etau tu'u laveangofua ki he ta'au fakamāmani lahi 'i he 'ekonōmiká te ne ala uesia e mo'ui 'a e kakai.

Fakamo'oni

- (i) Fakamatala Patiseti 2023/24, peesi 77 – 82
- (ii) Konga 10, lipooti 'a e kautaha pa'anga fakavaha'a Pule'anga *IMF*, Siulai 2023

Makatu'unga fika 35 e Fokotu'u

Tokoni Kalake: Makatu'unga Fika 35

'Ikai ke fakahoko 'e he Minisitā Laó ha ngāue fe'unga ke tokoni'i 'a kinautolu 'oku 'ikai ke nau malava 'o totongi ha Fakafofonga Lao pea mole ai e fakamaau totonú meí a tekinautolu. Ko e me'a mahu'inga ke fai ha tokanga ki ai 'a e 'ikai ke lava 'e he kakai tokolahi 'o kumi pe 'eke 'enau totonú koe'uhí ko e fu'u mamafa 'a e totongi loeá 'o mole ai e faingamālie 'o e kakai ke 'eke 'enau totonú.

'Oku hā mai meí he Līpooti Fakata'u Potungāue Fakamaau'angá 2020/2021 peesi 29 mo e 2021/2022 peesi 27 'a e fakatokanga mamafa mo e tapou 'a e Tu'i Fakamaau Lahí 'oku mole 'a e totonu 'a e kakai ki he Fakamaau Totonú pea mo e 'eke 'enau totonú 'i he mamafa 'a e totongi 'o ha Fakafofonga Lao pea 'ikai ke nau lava 'o totongi ha Fakafofonga Lao ke fakafofonga'i kinautolu.

Fakatatau ki he lau 'a e Tu'i Fakamaau Lahí ko kinautolu 'oku 'i ai 'enau hopo hia mo e hopo familí 'oku uesia lahi tahá. 'Oku 'i ai 'a e tui ko e tokolahi taha 'o kinautolu ko ení ko e kakai 'oku nau 'i he lēvolo 'o e masivá mo e faingata'a'ia. He ko e peseti 'e 88 'o e ngaahi fāmilí 'oku ma'u pe 'enau mo'ui meí he ngoué mo e fangamonumanú, fakamatala patiseti 2023/2024 peesi 42.

Na'e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Laó he feme'a'aki he Fale Aleá lolotonga hono alea'i 'ene Lipooti Fakata'ú 'i he Fakataha Fale Aleá he 'aho 18 'o Me 2023 'o pehē 'oku mamafa koe'uhí 'oku tokosi'i 'a kinautolu ko e kau loea 'oku nau faihopó. Ka 'i he taimi tatau 'oku 'ikai pe ke fai 'e he 'Eiki Minisitā Laó ha ngāue ki he me'a 'oku fakatokanga ki ai e Tu'i Fakamaau Lahí.

Ko e toko 106 e kau Loeá, Lipooti Fakata'u Potungāue Fakamaau'anga 2021/2022 peesi 33. Pea 'oku 'osi tokolahi fe'unga pe ia ke fai 'e he 'Eiki Minisitā ha ngāue ki ai ke fakatokolahi e kau loea 'oku nau 'i he fale hopó pea ke fai tokonia kinautolu pea ke 'i ai ha tokoni fakapa'anga

ke vahevahe 'ia kinautolu 'oku 'i ai 'enau ngaahi hopó mo e sino'i pa'anga ko iá 'a e totongi 'o ha Fakafofonga Lao.

'Ikai ngata aí 'oku 'ikai ke ne fai 'e ia ha ngāue mo e Sosaieti Lao 'a Tongá ke fakatokolahi e kau Loea ki Falehopó pea mo kole ha tokoni mei muli ki he Sekitoa Laó. Pea pehē ki ha sino'i pa'anga ke ngāue'aki ki he vahevahe 'o e totongi loeá 'e he kakai mo e sino'i pa'anga ko iá.

Ka fakatokanga mai ha Tu'i Fakamaau Lahi ki he mole e totonu 'a e kakaí ko e fu'u mamafa 'a e totongi Fakafofonga Laó pea mole 'a e fakamaau totonú ma'a kinautolú. Ko e fakatokanga ia 'oku fu'u mahu'inga pea 'e tuku ki ai e tokanga lahi taha 'a e 'Eiki Minisitā Laó ke solova e palopalema ko ení ...

<010>

Taimi: 2205-2210

Tokoni Kalake: ... 'Oku 'ikai ke 'i ai ha ofo ia, 'o ka toe fakatokanga mai 'a e Tu'i Fakamaau Lahi 'i he Lipooti Fakata'u 2022-2023 'a e Potungāue Fakamaau'angá 'a ia ko hono tu'o tolú ia.

Ka fakatokanga mai leva 'a e 'ulu 'o e Fakamaau'anga, pea fai leva ha ngāue ki ai 'i he vave taha. Kapau 'e tu'o ua 'a e fakatokanga, 'oku 'ikai ke fai ki ai ha ngāue, pea 'oku ta'etokanga leva ia, tautefito ki ha fakatokanga pehé ni.

'I he'ene pehē, 'oku ta'etokanga 'aupito 'a e 'Eiki Minisitā Lao ke fakatokanga 'a e Tu'i Fakamaau Lahi pea mole ai 'a e totonu 'a e kakaí.

Ngaahi fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 35

1. Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Fakamaau'anga 2020-2021, peesi 29;
2. Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Fakamaau'anga 2021-2022, peesi 27, 33;
3. Fakamatala Patiseti 2023-2024, peesi 42.

Tali Palēmia ki he Makatu'unga 35 e Fokotu'u

Kalake Tēpile: Tali

35.1 'Oku 'ikai ke mo'oni 'a e tukuaki'i 'o pehē 'oku 'ikai ke tokanga 'a e 'Eiki Minisitā Laó ke tokoni'i 'a kinautolu 'oku 'ikai malava 'o totongi ha fakafofonga lao. 'Oku fakatokanga'i 'e he Pule'anga lolotonga 'a e mahu'inga mo e fiema'u 'o ha ngaahi ngāue tokoni fakalao ki he kakai 'o e fonuá ni.

35.2 'Oku fiema'u pē 'e he Pule'angá ke fakama'ala'ala atu 'a e Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Fakamaau'angá he 'oku 'i ai 'a e tui 'oku faka'uhinga'i hala 'e he tu'uaki ko 'ení 'a e Lipooti 'a e Potungāue Fakamaau'angá.

Tokolahi 'o e kau Loea/Fakafofonga Lao:

35.3 Ko e fika ko ia ‘oku hā he Lipooti Fakata’u ‘a e Potungāue Fakamaau’angá ‘oku tonu pe ia fakatatau ki he tohi taliui ‘a e kau Fakafofonga Laó (*Law Practitioners*) ‘i he Fakamaau’anga ‘o Tongá. ‘Oku mahu’inga ke fakatokanga’i ko e kau loea fakakātoa ko eni ‘oku tuku atu ‘i he lipootí, ko e peseti ‘e 60 ai ko e kau loea ko ia ‘oku nau ngāue he ngaahi Potungāue ‘o e Pule’angá ‘a ia ko e –

- (a) ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Senialé (*Attorney General’s Office*);
- (b) ‘Ofisi ‘o e Talēkita ki he Ngaahi Talatalaaki Hia ‘a e Pule’angá (*Director of Public Prosecution*);
- (c) Potungāue Fakamaau’angá mo e Pilīsoné (*Ministry of Justice and Prisons*);
- (d) Fale Alea ‘o Tongá (*Legislative Assembly of Tonga*); mo e
- (e) ‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimení (*Ombudsman*).

35.4 ‘Oku mahu’inga foki ke fakatokanga’i ko e ngaahi potungāue kehekehe ‘a e Pule’angá makehe meí he potungāue ‘oku ‘oatu ‘i ‘olungá ‘a ia ‘oku ‘i ai mo ‘enau kau Fakafofonga Lao ‘o fakafuofua ki he toko taha pē toko ua he potungāue ‘o kau ki ai ‘a e ngaahi potungāue ko ení

- (a) Potungāue Toutai (*Ministry of Fisheries*)
- (b) Potungāue Fakamatala ‘Eua, Ma’u’anga Ivi, Ma’u’anga Fakamatala, Tokangaekina Ngaahi Fakatamaki, ‘Atakai, Fetu’utaki, Feliuliuaki ‘o e ‘Eua, mo e Malu Fakakomipiuta (*MEIDECC*)
- (c) Potungāue ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahi (*Ministry of Infrastructure*)
- (d) Potungāue Polisi (*Ministry of Police*)
- (e) Potungāue ki Muli (*Ministry of Foreign Affairs*)
- (f) Potungāue Tānaki Tukupuna mo e Tute (*Ministry of Revenue and Customs*)
- (g) Potungāue ki he Ngoue, Me’atokoni mo e Vao ‘Akau (*Ministry of Agriculture, Food and Forest*)
- (h) Kautaha Mala’evakapuna ‘a Tonga (*Tonga Airports Limited (TAL)*)
- (i) Kautaha Fetu’utaki ‘a Tonga (*TCC*).

35.5 Ko e ni’ihi tokosi’i pē ‘o e kau Fakafofonga Lao ‘oku ngāue fakalao he ngaahi pisinisi tautaha pē ko e ngaahi kautaha ‘ikai fakapule’angá. ‘Oku mahu’inga ke tau ‘ilo ki aí, ‘oku ‘i ai mo e kau fakafofonga lao ko e kakai muli (*foreigners*) ‘oku nau ma’u laiseni ngofua ke nau ngāue fakalao ‘i Tongá ni. Ko e kau fakafofonga lao mei he tu’apule’angá ‘oku ‘i ai ha ni’ihi ‘oku nau ‘i Tongá ni pea ko e tokolahi ‘oku nau takitaha nofo pē honau ngaahi fonua ‘i tu’apule’anga kae fakahoko fatongia mai ki Tongá ni ‘i he ngaahi hopo ‘oku kolea kinautolu ki ai. Ka ko hono ‘uhingá, ka ko hono hingoá ‘oku ‘osi kau kotoa ia he fika ko ia ‘oku tuku mai he lipooti mei he Fakamaau’anga Lahí.

35.6 ‘I he lolotongá ní ‘oku mahino ‘a e kaungatāmaki ‘o e kau Fakafofonga Laó ke nau fakakakato e ngāue fakalao ma’á e Pule’angá pehē ki he kakai ‘o e fonuá pea ‘oku mo’oni pe ia ‘e kei fiema’u ke fakatokolahi, ka ‘e makatu’unga ia mei he tokolahi ‘o kinautolu ‘oku ako he tafa’aki ko ení.

35.7 ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi sikolasipi (*scholarship*) ako lao ‘i he ta’u kotoa pē ki he meimei toko tolu pe nima ka ‘oku meimei ko e ni’ihi pe ia ‘oku nau fiema’u ke nau ako laó ‘oku nau faitohi kole ki he faingamālie ako, ka ‘oku ‘osi faka’atā mai pē ki he fa’ahinga ...

Taimi: 2210-2215

Kalake Tēpile: ... taha ke fie ako lao ke faitohi.

35.8 'I he taimi tatau 'oku lolotonga poupou'i lahi pē 'e he potungāue ia mo e kau ngāue 'a e potungāue ke nau hoko atu he ako laó, pea 'oku 'osi tokolahi e kau ngāue kuo nau monū'ia ai ke nau lava atu 'o faka'osi mai 'enau akó pea nau foki mai 'o ngāue ma'a e fonuá.

Polokalama Tipiloma ki he Ngāue Fakalao Fakapolofesinale, *Professional Diploma in Legal Practice*.

35.9 'Oku fakatokanga'i 'e he Pule'anga lolotonga 'a e mahu'inga 'o e fiema'u ke toe fakatokolahi ange 'a e kau Fakafofonga Lao 'i Tongá ni. Pea 'oku fakahā eni 'aki 'a e ngāue 'a e 'Eiki Minisitā Akó, 'Eiki Minisitā Lao, 'Ateni Seniale mo e 'Univesiti 'a e Pasifiki Tongá, ke fokotu'u mo fakahoko 'a e ako makehe ko e Tipiloma ki he ngāue fakalao fakapolofesinale 'i Tongá ni.

35.10 Na'e fuofua kamata 'a e ako ko eni 'i Tongá ni 'i 'Akosi 2022 pea na'e lava kakato ai 'o hilifaki 'a e lou'ulu 'o e toko 11 na'e kau atu ki he ako ko eni 'i Mā'asi 2023, 'i he Fakamaau'anga Lahi. (*Tatau 'o e ongoongo mei he 'Univesiti 'oku 'oatu fakataha he ma'u'anga fakamatalá.*)

35.11 'Oku toe hoko atu pē 'a e polokalamá ni 'i Tongá ni 'i he ta'u ni pea na'e kamata ia 'i Siulai 2023. 'Oku lolotonga kau atu ki he akó ni ha toko 9. 'Oku toe tokoni foki 'a e fakahoko 'o e ako ko eni 'i Tongá ni ki he ni'ihi na'e 'ikai ke nau faingamālie fakapa'anga ke fakakātoa 'a e polokalama ko eni 'i Fisi.

35.12 Ka ko e fakahoko ko ē 'o e polokalama ko eni 'i Tongá ni 'oku ne toe fakatokolahi mo fakaivia 'a e kau Fakafofonga Lao.

Tokoni 'a e Potungāue Fakamaau'angá ma'a kinautolu 'oku faingata'a'ia pea masivá.

35.13 'I he ta'u 2018 na'e fokotu'u ai 'a e va'a 'e taha 'a e Potungāue Fakamaau'angá 'oku ui ko e Senitā Tokoni Fakalao ki hono Malu'i 'a e Fāmili, *Family Protection Legal Aid Centre*. Ko e tafa'aki ko eni 'oku lolotonga 'i ai 'a e kau Fakafofonga Lao ai 'e toko 4, ke nau fakahoko hono tokoni'i, fale'i mo fakafofonga'i fakalao 'a e kau mamahí pē ko kinautolu 'oku uesia he ngaahi fakamamahi 'i 'apí, (*domestic violence*), 'i he Fakamaau'angá. Ko e ngaahi ngāue kotoa ko eni 'oku fakahoko ta'etotongi pea kuo nau 'osi toe a 'u atu ki he ngaahi tukui motú.

35.14 Ko e senitā ko eni na'e fakaivia fakapa'anga 'e he Komisoni 'o e Pasifiki, (*Secretariat to the Pacific Islands*), 'i he aleapau fakangāue mo e Pule'anga Tongá, ke na fevahevahe'aki hono fokotu'u ko ia 'a e senitā,. 'I Mē 2022, na'e fokotu'u ai 'a e va'a 'e taha 'a e senitā 'i Vava'u, 'a ia ne fakaivia fakapa'anga mei he Pule'anga 'Aositelelia, Pule'anga Pilitānia, mo e Pule'anga Sueteni.

35.15 'Oku lolotonga fakahoko mo e fakatalanoa mo e Komisoni 'a e Pasifiki 'a ia ko kinautolu ne nau toe tokoni mai 'i hono fakaivia fakapa'anga ha va'a 'e taha 'o e senitā ni, ki he Vahefonua Ha'apaí. Ko e ngaahi fokotu'utu'u kotoa pē eni ko e fakataumu'a ke tokonia 'a

kinautolu ‘oku fakamamahi’i ‘i ‘apí pea ke malu’i ‘a e ngaahi fāmilí he ko kinautolu ‘oku nau tu’u lavea ngofua ‘i he ngaahi fakamamahi kehekehe pē.

Linita Filiai:

35.16 ‘A ia ko e lolotongá ni kuo tali ‘e he Pule'anga lolotongá ‘i Siulai 2022, ke fakaivia fakapa’anga ‘a e kakato ‘a e senitā ke hoko ko e va’a ia ‘e taha ‘a e Potungāue Fakamaau’angá. ‘I he Siulai ‘o e 2023 na’e tali ai ke kau ‘a e senitā ‘i Vava’ú hono fakahū mai ke fakaivia fakapa’anga ‘e he Pule'anga lolotongá.

35.17 ‘Oku toe fakatefito ke tō mamafa ‘a e tokanga ‘a e Fakamaau’angá ki he fāmilí, ko e tui ‘a e Fakamaau’angá ko ‘ene malu mo hao ange ‘a e ngaahi fāmilí ‘i honau takitaha ‘apí ‘e malava ai ke liliu mo holo ‘a e ngaahi faihiá mo e maumau lao he fonuá.

35.18 Ko e ngaahi ngāue fakalao ‘oku fakahoko ‘i he senitā ‘oku fakatefito pē ia ‘i he Lao Malu’i e Fāmilí, vahe 6.2 mo e ngaahi lao kehe pē ki he ngaahi fakamamahi e fāmilí, kau ai ‘a e Lao ki he Tauhi ‘o e ngaahi fefine malí, mo e li’aki ‘e honau ngaahi husepānití, vahe 6.6, Lao ki he Tauhi ‘a e Fānau ta’emalí, vahe 6.7, Lao Vete Malí, vahe 6.9, Lao ki he Lēsisita Fā’elé, Pekia mo e Malí, vahe 6.1.

35.19 ‘Oku ‘osi fakapapau’i foki mei he lipooti fakata’u ...

<005>

Taimi: 2215-2220

Linita Filiai: ...’A e senitā mei he ta’u ‘e tolu kuo mahili atu ‘oku kei hiki pe ‘a e ngaahi fiká ‘oku hā eni he Lipooti Fakata’u ‘a e Potungāue Fakamaau’angá he ta’u 2019-2020 pasina 114 ta’u 2020-2021 pasina 102 mo e 2021-2022 pasina 114. ‘Oku tuku atu he tatau he ngaahi fika ko ení ‘i he ngaahi fakamo’oni ki he talí ni.

35.20 ‘Oku lahi e ngaahi makatu’unga kehekehe kau ki ai e uesia e ngaahi fāmilí he faito’o konatapú (*illicit drugs*) kava mālohi pea mo e palopalema he kau atu e ngaahi kupu ‘a e fāmilí he polokalama visa ngāue ki he ngaahi fonua mulí, toli fua’i’akaú, ngāue he kakano’i manú mo e ngaahi sēvesi kehekehe pe.

35.21 Ko e ngaahi hopo kotoa pe ‘oku fakamalumu he Lao Malu’i Fāmilí Vahe 6.2 ‘oku ta’etotongi kotoa pe ia he Fakamaau’angá ‘o tatau ai pe ko e hā e natula ‘o e keisi ko iá. Ko e taha ia ‘o e ngaahi tokoni ‘a e Fakamaau’angá ke solova ‘a e ngaahi palopalema fakafāmilí.

35.22 ‘Oku ‘i ai pe mo e ngaahi hopo Fakamaau’anga ‘oku faitu’utu’uni ai pe ‘a e Fakamaau’ ke ‘omai ha loea mei tu’a ke ne ngāue ta’etotongi ki he hopo ko iá pea na’e ‘osi ngāue’aki pe ia he ngaahi ta’u lahi mei ai. ‘A ia ko hono fakahoko ko ia ‘a e ngaahi ngāue fakalao ko iá ‘oku lau leva ‘oku kau ki he ngaahi tokoni fakalao ta’etotongi ‘a e kau fakafofonga laó ‘o fakatatau ki he tu’utu’uni ngāue ma’a e kau fakafofonga laó ‘oku sipela mai eni he Tu’utu’uni Fika 1.2 ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ki he ‘Ulungaanga Fakapolofesinale ‘a e Kau Fakafofonga Lao tatau mo e Tu’utu’uni Fika 1.2 ‘oku ‘oatu fakataha mo e ngaahi fakamo’oní.

Tokoni Fakalao mei he Sōsaieti Lao ‘o Tonga

35.23 Fakatatau ki he Tu'utu'uni Fika 1.2 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Ulungaanga Fakapolofesinale 'a e Kau Fakafofonga Laó. 'Oku tu'u tau'atāina 'a e kau Fakafofonga Laó ke nau fakahoko e ngaahi fatongia ko eni ha taimi 'oku fiema'u ai he Fakamaau'angá ke nau ngāue ki ha hopo.

Palopalema

35.24 Hangē ko ia 'oku hā atu 'i he palakalafi 35.13 ki he 35.22 ko e fokotu'u ko eni 'o e Senitā Tokoni Fakalao ma'a e palopalema fāmili ko e ngaahi fakaivia fakapa'anga kotoa pe ia 'a e ngaahi Pule'angá mo e ngaahi Kautaha mei Tu'apule'angá. 'Oku 'ikai ha pa'anga fe'unga ia he Pule'anga lolotongá ke fakahoko'aki ha fakapa'anga 'a e polokalama pe poloseki fo'ou hangē ko ia 'oku tuku mai.

35.25 'Oku lolotonga fekuki lahi 'a e Fakafofonga Laó he senitā mo e palopalema 'o e fa'ahinga 'oku nau lava mai ko e fiema'u tokoni fakalao he fakamamahi 'i 'apí pea pehē foki kia kinautolu ko 'enau lava mai ko e feinga'i ha tokoni fakalao 'o 'ikai 'i he taumu'a totonu fakatatau ki he taumu'a na'e fa'u ai 'a e laó. 'I he fakakaukau ko 'eni ki hono fokotu'u ha kautaha tokoni fakalao ta'etotongi (*legal aid*) 'oku kau ia he fakakaukau ko eni hono siofi mo vakai'i pe 'oku taau ke fokotu'u. He ko hono 'uhingá 'oku lolotonga palopalema pe hotau fonuá he ngaahi faihia kehekehe pe pea ka toe fokotu'u ha polokalama pehe ni. 'Oku malava ke hoko ia ko ha makatu'unga ke toe lahiange ai e fika 'o e faihia hotau fonuá he 'e lava 'a e taha kotoa ke ne ngāue'aki pē 'a e Fakafofonga Lao ke nau ngāue'aki ke fakahaofi'aki kinautolu tupu mei hano tuku atu ta'etotongi.

35.26 'Oku fiema'u ke toe fakatokanga'iange 'oku 'i ai pe 'a e tokoni makehe 'a e Fakamaau'angá ki he ni'ihi ko ē 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau Fakafofonga Laó. 'Oku 'i ai pe 'a e tu'utu'uni ngāue makehe.

35.27 'Oku fakatokanga'i he Pule'anga lolotonga 'a e mahu'inga ke tokoni'i fakalao 'a e kakai 'o e fonuá ka 'oku fiema'u he Pule'anga lolotongá ke 'uluaki fakaa'u 'a e tokoni fakalaó ki he kakai fefiné, fānaú pea mo e ni'ihi 'oku tu'u lavea ngofua ki he ngaahi fakamamahi 'i 'apí.

Fakamo'oni

- i. Tohi Tali 'a e Tokoni Palēmiá ki he Ngaahi Makatu'ungá (*VONC*)
- ii. Ongoongo mei he 'Univēsiiti 'a e Pasifiki Tongá kamata'i 'a e polokalama ako *Diploma* 'i he ngaahi ngāue fakalao fakapolofesinalé.
- iii. Aitema 2...

<007>

Taimi: 2220-2225

Linita Filiiai: .. ongoongo mei he 'Univesiti 'o e Pasifiki Tongá ko e lava'i kakato e fuofua Polokalama Ako Tipiloma 'i he ngāue Fakalao Fakapolofesinalé.

iv) Item 3 Lipooti Fakata'u 2019/2020

v) item 4 Lipooti Fakata'u 2020/2021

vi) Item 5 Lipooti Fakata'u 2021/2022.

vii) Item 6 – Tu'utu'uni 1.2 Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'ulungaanga fakapolofesinale ki he kau Fakafofonga Lao.

vii) Pepa Fakamo'oni. Tali 'a e Tokoni Palēmia ki he ngaahi makatu'unga.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki ko u tui kuo 'osi fe'unga ia ki he 'ahó ni. Ko u fiefia 'aupito koe'uhi kuo tau lava 'o lau 'a e peesi 'e 182 'i he 'ahó ni. 'I he'ene pehē 'oku toe 'a e peesi 'e 41 ki 'apongipongi pea ko u fie fakamālō ki he kau ngāue Fale Aleá 'i ho'omou kātaki lahi 'o lava fakakakato e fu'u ngāue faufaua lahi 'aupito ko eni ko hono lau 'a e fokotu'ú pea mo e talí he Pule'angá.

Hou'eiki 'ikai ke u toe fie fakalōloa koe'uhi kuo lahi e ongosia 'i he Fale 'Eiki ni. Ka ko u fakamālō atu Hou'eiki ho'omou lava 'o me'a heni he 'aho ni kakato ke fakakakato 'etau polokalamá. Te u toloi e Fale ki he 10:00 'apongipongi Hou'eiki ke hoko atu hono lau 'a e fokotu'ú pea mo e talí, pehē foki ki he toenga e polokalama ngāue ke fokotu'u. Mou me'a hake ke tau Kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku ai pe 'a e fakataha'anga 'e he 'Eiki Sea)

<008>